

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

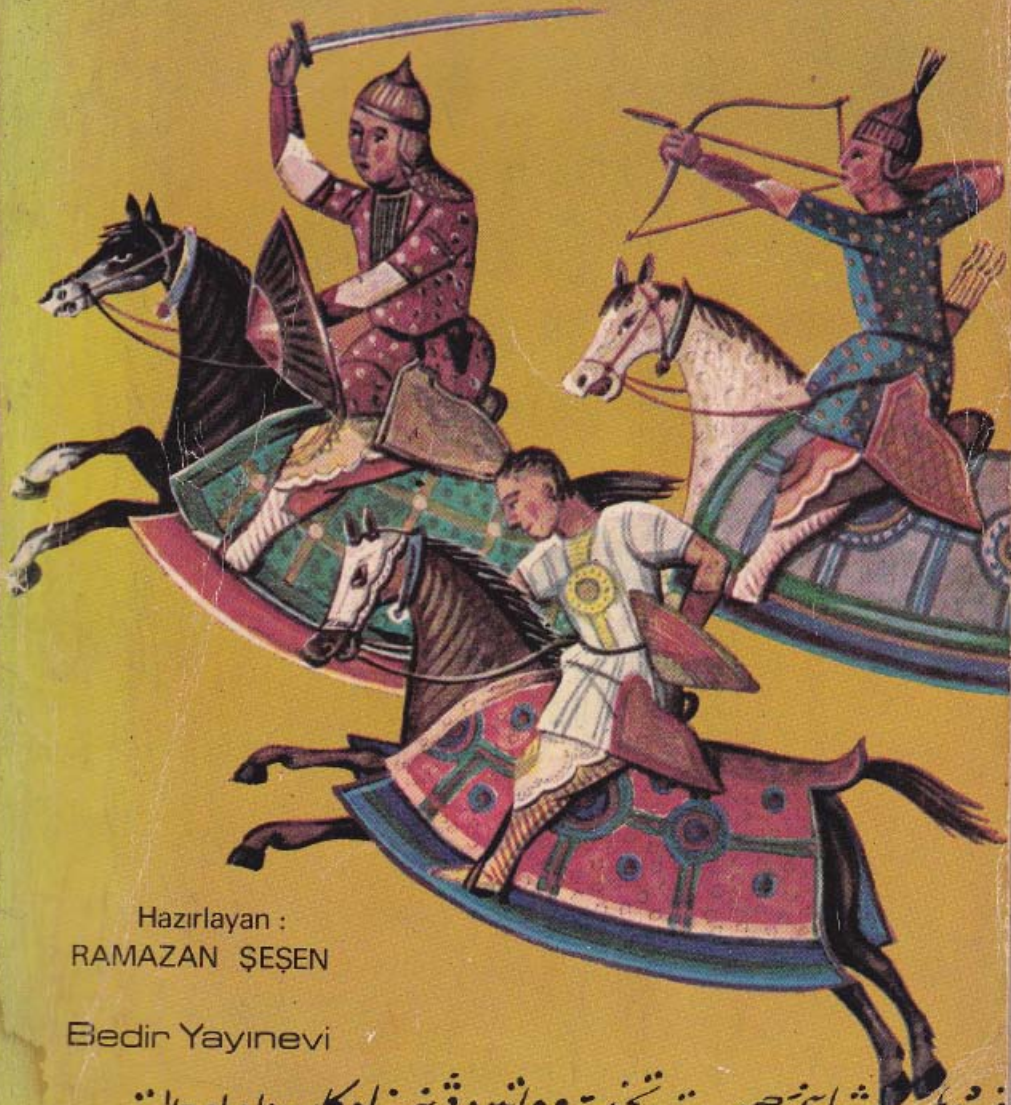
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahu
İbn Fazlan Seyahatnâmesi

Hazırlayan :
RAMAZAN ŞEŞEN

Bedir Yayınevi

یہ بابہوشمانی صورت تخت و وائیں قشہزادگان و امراءات
مت کہ سب سے خوبتر انداز تہ و اہل قلعہ و کلاہت شروع ہوا قسم اول این

**Onuncu Asırda Türkistan'da
bir İslâm Seyyahı**

**İbn Fazlan
Seyahatnâmesi
Tercümesi**

HAZIRLAYAN :

Ramazan Şeşen

İbn Fazlan Seyahatnâmesi'nden başka, Ebû Dâlel'in «Risâlesi» nin Türklerle ilgili bölümü ile, Mervezi'nin eserinin Türklerle ilgili kısmının tercümeleri esere ilâve edilmiş, ayrıca açıklayıcı mâhiyette notlar konulmuştur.

BEDİR YAYINEVİ
P. K. 1060 - İSTANBUL

1975

İbn Fazlân'ın Seyahatnâmesinin yeghine clyaması nüshasından bir sahlife. Bu yazma, merhum Profesör Zekâ Vellîl Togan tarafından 1923'de Meşhed Küttîphânesinde bulunmuştur. Prof. Togan, eserin arapça metnini ve almanca tercümesini 1939'da Leipzig'de bastırtmıştır.

Ö N S Ö Z

Hicri 308 (920-921 m.) yılı dolaylarında İslâmiyet'i yeni kabul etmiş olan Etih (Volga) Bulgarları hükümdarı İlteber Almuş, Abbasî halifesi Muktedir-billâh'a, Abdullah b. Baştû el-Hazarî adında birini elçi göndermişti. Bulgar hükümdarı bu elçi ile gönderdiği bir mektupta, halifeden hükümdarlığının meşruiyetinin tanınmasını, Bulgarlara İslâmiyet'i öğretecek fakihler ve muallimler gönderilmesini, Hazarlara karşı müdafaada kullanılacak bir kalenin inşaatında harcanmak için para yardımında bulunulmasını istomekteydi. Bunun üzerine halife, Bulgar hükümdarına istediği şeyleri götürececek cevabî bir elçi heyetinin gönderilmesini kararlaştırdı. Elçilik heyetinin tertiplenmesi ve gönderilmesi için Saray Ağası Nezîr el-Haramî görevlendirildi. Nezîr el-Haramî gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra elçilik vazifesine kendi azadısı Sevsen el-Rassî'yi tâyin etti. Onun mühiyyetine, elçilik heyetinin gideceği ülkeleri iyi tanıyan Tegin el-Türkî ve Bâris el-Saklâbî adlarında, hilâfet sarayında bulunan iki vazifeliyi verdi.

Bulgarlara giden bu elçilik heyetinde, halife ve veziri adına gönderilen mektupları okumakla, hediyeleri vermekle, fakihlere ve muallimlere başkanlık etmekle görevli Ahmed b. Fazlân adında bir divan kâtibi de bulunmaktaydı. Hayatı hakkında eserinde verilen bilgilerden başka herhangi bir malûmata sahip bulunmadığımız bu kâtibin elçilik heyetindeki mevki Sevsen el-Rassî'den de mühimdi. Bu sefâret esnasında birinci derecede rol oynamış olan bu kâtip (İbn Fazlân) geçtikleri yerlerde gör-düklerini ve bağlarına gelenleri kaydetmiş, Bağdad'a döndükten sonra sefâretin cereyanını, elçilik heyetinin geçtiği ülkele-

teredilmesini, yukarıda bahsedilen çalışmalardan ve başka kaynaklardan faydalanarak, hazırlamaya çalıştık.

Eserimizin daha sonraki sayfelerinde Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil'in Türk, Çin ve Hind ülkelerine yaptığı seyahate dair kaleme aldığı *Risâle*'sinin Türk ülkeleriyle ilgili kısmının teredilmesi zorlamaktadır. X. asırda Horasan ve İran hükümdarlarının saraylarında yaşayan gezginci bir Arap şâiri olduğu dışında, hayatı hakkında bir şey bilmediğimiz bu müellifin verdiği bilgilerin ihtiyatla kabul edilmesi gerekmektedir. Kendisinin de ifade ettiği üzere, Ebû Dülef 331 (942-943 m.) yılında Sâmânî sarayına gelen bir Çin elçi heyetiyle beraber yola çıkmıştır. Buhara'dan Çin'e giden bu heyetin normal yoldan, sağa sola sapmadan, giderken geçeceği yerler bellidir. Bu yol Türk ülkelerinden, sırasıyla, Oğuzların, Karlukların, Karahanlıların, Tokuz-Oğuzların ve Hitâyîların memleketlerinden geçmekteydi. Halbuki Ebû Dülef, bize, bu yol üzerinden oldukça uzakta yaşayan Peçenekler, Tibetliler ve Kırgızların ülkelerine de uğradıklarını söylemektedir. Bu hususu iki şekilde izah etmek mümkün: ya elçi heyeti Çin'e dönerken ana yolun sağ ve solunda bulunan bazı ülkelere uğramış, veyahut Ebû Dülef bu ülkelere dair verdiği bilgileri çeşitli kaynaklardan elde ederek kendi müşahedeleri olduğu intibayı vermek istemiştir. Bundan başka elçilik heyetinin uğradığı kabilelerin yerlerinin yanlış verilmesi, farkına varılmadan bazı tekrarlarda bulunulması kitabın tahrif edilmiş olduğu veya yazarın kitabını seyahatinden epeyce sonra hâfızasında kalan hâtıralarına dayanarak kaleme aldığı kuşkuvarı aklı getiriyor. Meselâ, Karahanlılardan bahsederken önce onları el-Hargâh (Ortu-kent ~ Kasgar) adıyla, daha sonra Buğrâo kabilesi ismiyle iki ayrı yerde zikretmektedir. Bu isimlerden birincisi onların başkenti, ikincisi ise sübâlelerinin adıdır. Bütün bu eksikliklerine rağmen X. asrın ilk yarısında doğuda yaşayan Türk kavimlerinden bahseden bir kaynak olması dolayısıyla Ebû Dülef'in eserinin Türk ülkelerine dair kısmının teredilmesini zorlamayı uygun bulduk.

Bu eser ilk defa Kurd de Schloezer tarafından Yâkût'un Mu'cem el-Büldân'ında, Kazvinî'nin Asâr el-bilâd ve acâib el-Mahlûkât adlı kitaplarında nakledilen parçaları bir araya getirilmek suretiyle, Lâtince tercümesi ve notlarıyla birlikte, 1945 yılında Berlin'de yayınlanmıştır. Daha sonra, Y. Ferrand, Grigorieff ve Wüstenfeld bu kitap hakkında çalışmalar yapmışlardır. 1923 yılında Z. V. Togan tarafından Meghed nüshası bulununca A. von Rohr-Sauer daha önceki çalışmalara ve bu yeni nüshaya dayanarak eserin açıklamalı Almanca tercümesini neşretmiştir. Bu son çalışma K. de Schloezer negriyle Meghed nüsham arasında fazla fark olmadığını göstermiştir. Biz bu tercümemizde K. de Schloezer negrinin H. Ritter tarafından tashih edilen bir nüshasıyla von Rohr-Sauer negrine dayandık.

Elimizdeki bu kitabımızda daha sonra Şeref el-Zamân el Mervezî'nin 514 (1120 m.) yıllarında, Sultan Sencer zamanında kaleme aldığı Tabâi' el-hayavân adlı kitabının Türkler hakkındaki IX. babının tercümesi verilmiştir. Mervezî bu babı yazarken başta Ceyhânî, İbn el-Fakih'in eserleriyle Hudûd el-âlem olmak üzere çeşitli kaynaklardan faydalanmış, bu arada kendi zamanına yakın olaylardan bahsetmeyi de ihmal etmemiştir. Onun Türkler hakkında verdiği bilgilerin sağlamlığı çeşitli kaynaklarla desteklenmektedir. Ancak, eskiden beri Türk olmadıkları bilinen Ruslar ve İslâvlar Türklerden saymasının sebebini anlamak güçtür. Onu böyle bir neticeye varıran husus eski Rus idâri teşkilâtının Türklerinkine benzemesi olabilir. Bu babın tercümesinde, V. Minoraky tarafından India Office ve British Museum'da bulunan nüshalara dayanılarak İngilizce tercümesi ve notlarıyla birlikte 1942 yılında Londra'da neşredilen Çin, Türk ve Hind ülkelerinden bahseden bâbları ihtiva eden çalışmaya dayanılmıştır. İbn Fazlân'ın eserinin tercümesinde olduğu gibi, Ebû Düle'î'n ve Mervezî'nin eserlerinden tercümesi verilen kısımlarda da açıklanması gereken yerler çeşitli çalışmalara ve kaynaklara müracaat edilerek notlan-

İ B N F A Z L Â N
S E Y A H A T N A M E S İ
T E R C Ü M E S İ

[M U K A D D İ M E]

(197*) Bu kitap Muhammed b. Süleyman'ın mevlâsı (client) ve Halife el-Muktedir'in Bulgar (Sakâlîbe)¹ hükümdarına elçilik vazifesi ile gönderdiği Ahmed b. Fazlân b. el-Abbâs b. Râşid b. Hammâd'ın eseridir. Müellif bu eserde Türk, Hazar, Rus, Bulgar (Sakâlîbe), Başgurt v.s. kavimlerinin ülkelelerinde gördüğü dinî ayrılıklardan, hükümdarlarına dâir haberlerden ve yaşayışları hakkındaki müşahedelerinden bahseder.

Ahmed b. Fazlân şöyle der:

1 Sakâlîbe : İbn Fazlân burada Bulgarları Sakâlîbe (İslâvlar) diye adlandırır. Daha aşağıda Bulgarlar başısında ise hükümdarın adının hutbede «Bulgar hükümdarı» şeklinde zikredildiği görülecektir. Ortaçağ'daki İslâm müellifleri sâdce Bulgarları değil, bütün Kuzey ve Doğu Avrupa kavimlerini, Cermenleri ve İslâvları Sakâlîbe olarak kabul ederlerdi. İslâm Ansiklopedisi'ndeki Sakâlîbe maddesinde bahsedilen İslâvların umumiyetle Cermenler reya Vikingler olmaları muhtemeldir.

Bulgar (Sakâlîbe) hükümdarı Almuş b. Şilki Yıltıvâr'ın² Fıkr el-Mü'min'in (Halife) el-Muktedir'e İslâm dinini anlatacak, şeriatın hükümlerini öğretecek, ülkesinde ve bütün memleketinde kendi adına hutbe okunması için minber ve cami yapacak bir heyet göndermesini ve düşman hükümdarlardan korunabilmek için bir kale yaptırmasını isteyen mektubu geldiğinde, bu konudaki isteği kabul edildi.

Bu konuda aracı Nezîr el-Haramî idi.³ Ben ise büktilimlere, Halife'nin mektubunu okumakla, gönderilen hediyeleri teslim etmekle, fakihlere ve öğretmenlere nezaret etmekle görevlendirildim. Yapılacak kalenin inşasında harcanmak, fakihlere ve öğretmenlere verilmek için hükümdara götürülecek para İbn el-Furât'ın⁴ çiftliklerinden Harezm'deki Artahuşmîsen⁵ çiftliğinden tahsis edildi.

Bulgar (Sakâlîbe) hükümdarı tarafından Halife el-Muktedir'e gönderilen elçi Abdullah b. Baştû el-Hazerî idi.⁶ Halife tarafından gönderilen cevâbi elçi ise beraberinde Tegin el-Türkî⁷ ve Bâris el-Saklâbî'nin⁸ de bulunduğu Nezîr el-Haramî'nin

2 Almış ve Şilki adları bu gün Çuvaşça'da görülmektedir. İteber'in başka bir telâffuz şekli olan Yıltıvar (Biltıvar) ünvanının bazı Türkler arasında hükümdar veya prens manasında kullanıldığı görülmektedir.

3 Nezîr el-Haramî : Tarih kitaplarında bir kaç notta zikredilen Nezîr el-Haramî Halife Muktedir'in sarayında bulunan nüfuzlu bir hadımdı. Elçilik heyetini tertipleyen odur. Elçi Sevsen el-Rasîl onun azadısıdır.

4 İbn el-Furât : Halife Muktedir zamanında 296-312 (908-924 m.) yılların arasında üç defa vezîret makamına getirilmiş, 312 yılında Muktedir'in emriyle öldürülmüştür.

5 Artahuşmîsen : Bugünkü Hıve'nin kuzey - doğusunda bulunan bir kasabaydı.

6 Abdullah b. Baştû el-Hazerî : Bu adam belki de Hazer müslümanlarının temsil eden alyâsî bir müteci idi. Bulgar hükümdarı tarafından elçiliğe onun seçilmiş olması, Bulgarların Muktedir'e gönderdikleri elçilik heyetinin Hazer Hakânı'na karşı yöneltildiğini gösteriyor.

7 Tegin el-Türkî : Bu şahıs Muktedir'in yakın adamlarından Tegin el-Hâssa olmalıdır. Daha önce Bulgar ülkesinde oturduğu için Nezîr el-Haramî'ye Bulgar hükümdarından bahseden de odur. Elçilik heyetinin tertiplenmesinde onun mühim rolü olduğu anlaşılmaktadır.

mevlâsı Sevsen el-Rassî⁸ idi. Bahsettiğim gibi, ben de onlarla beraberdim. Yanıma hükümdara, karısına, çocuklarına ve kumandanlarına verilmek üzere gönderilen hediyeleri, hükümdarın Nezîr el-Haramî'den istediği ilâçları da almıştım.

[İRAN ve HORASAN]

11 Safer 309 (21 Haziran 921) Perşembe günü Bağdad (Medinet el-Selâm)'tan hareket ettik. Bir gün Nehravân'da kaldıktan sonra yolumuza hızla devam ederek Deskere'ye vardık. Üç gün orada ikamet ettikten sonra tekrar yola çıktık. Hiçbir yerde duraklamadan doğruca Hulvân'a¹¹ vardık. İki gün bu şehirde kaldık. Oradan Karmîsîn'e¹² hareket ettik. Karmîsîn'de iki gün kaldıktan sonra yolumuza devamla Hemedan'a ulaştık. Hemedan'da üç gün kaldık. Sonra, yolumuza devamla Sâve'ye¹³ vardık. Burada da iki gün kaldıktan sonra yürüyüşümüze devam ederek Rey'e¹⁴ vâsıl olduk. Orada, Su'lûk'ün¹⁵ kardeşi Ahmed b. Ali'yi¹⁶ beklemek için on bir gün oturduk. Zira, Ahmed bu sırada Huvâr el-Rey'de¹⁷ bu-

8 Bâris el-Saklâbî : Bu şahıs daha önce Samânîlerden Ahmed b. İsmâîl'in hâcibi iken, bir anlaşmazlık üzerine Bağdad'da kaçmış, orada halifonin hizmetine girmiştir. Onun «Saklâbî» nisbesinin taşıması ve adının Bâris (Boris, Pars) olması Bulgar menşeli olması ihtimalini düşündürüyor.

9 Sevsen el-Rassî : Bu şahıs el-Sâbî tarafından zikredilen Sevsen el-Hâcib olmalıdır.

10 Deskere : Bağdad'ın kuzey - doğusunda, aynı adı taşıyan kanal üzerinde kurulmuş bir şehirdir.

11 Hulvan : Cibâl sınırında, Diyâle ırmagının kollarından biri üzerinde kurulmuş bir şehirdir.

12 Karmîsîn : Bu günkü Kirmanşâh şehri.

13 Sâve : Hemedân ile Rey yolunun ortasında bir şehirdir.

14 Rey : Tahran yakınında bir şehirdir.

15 Su'lûk : Muhammed b. Ali el-Deylemî'nin lakabıdır.

16 Ahmed b. Ali : Su'lûk'ün kardeşi olup 311 (923-924 m.) yılında Yûsuf b. Abî'l-Sâc tarafından öldürülmüştür.

17 Huvâr el-Rey : Tahran'ın doğusunda Kûmis vilâyetinde bir şehirdir.

lunuyordu. Oradan Huvâr el-Rey'e hareket ettik. Orada da üç gün kaldık.

Huvâr el-Rey'den Simnân'a,¹⁸ oradan da Dâmeğân'a geçtik. Orada Dâ'nin¹⁹ adamı olan İbn Kârin'e²⁰ rastladık. Kafilede kıyafet değiştirerek, cebri yürüyüşle yolumuza devam ettik. Nihâyet, Nisâbü'r'a vardık. Bu sırada Leylâ b. Nu'mân²¹ öldürülmüştü. Orada, Horasan ordusu kumandanı Hammûya Kûsâ'yı bulduk.

(197^b) Nisâbü'r'dan Serahs'a, Serahs'tan Merv'e geçtik. Merv'den Âmul çölünün kıyısında bulunan Kuşmahân'a²² vardık. Kuşmahân'da, çöle girmeden önce develeri dinlendirmek için üç gün kaldık. Sonra, Âmul'e²³ kadar çölü katettik.

[MAVERAÜNNEHR]

Ceyhun nehri'ni geçerek Tâhir b. Alinin ribatı Âfirabr'a²⁴ ulaştık. Oradan Beykend'e²⁵ hareket ettik. Beykend'ten hareketle Buhara'ya girdik. Horasan hükümdarının kâtibi (veziri) el-Ceyhânî'nin²⁶ yanına vardık. Ceyhânî, Horasan'da el-Şeyh

18 Simnân : Elburuz dağlarının eteğinde, Huvâr el-Rey'in kuzey doğusunda bir şehir. Dâmeğân : Simnân'ın kuzey - doğusunda bir şehir.

19 El-Dâ'î : Burada bahsedilen el-Dâ'î el-Sagîr el-Hasan b. Kâsim olup 316 (928 m.) yılında Asfar el-Cili tarafından öldürülmüştür.

20 İbn Kârin : Şervin b. Rüstüm b. Kârin'dir.

21 Leylâ b. Nu'mân : Doymemilerden olup el-Utruş ve el-Hasan b. Kâsim'in generalidir. 309 (921 m.) yılında Sâmânî kumandanı Hammûya Kûsâ tarafından tevkif edilip öldürülmüştür. Leylâ 308 (920 m.) yılında el-Hasan b. Kâsim tarafından Nisâbü'r'a tayin edilmişti.

22 Kuşmahân : Merv ile Âmul yolu üzerinde ve Âmul çölünün kıyısında bir köyü.

23 Âmul : Burada bahsedilen Âmul Horasan'ın kuzey - doğusunda olan Âmul-İ Ceyhân olup bu günkü adı Sarçu'dur.

24 Âfirabr veya Fîrebr : Aynı zamanda Ribât-ı Tâhir b. Ali ve Tahiriyye adlarıyla da tanınır. Burası Harzem hududunun başlangıcıdır.

25 Beykend : Buhara ile Ceyhun arasında, Buhara'ya bir konak mesafede büyük bir şehirdi. Bugün tarabe halindedir.

26 El-Ceyhânî : Meşhur Sâmânî veziri, Abû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî olup Kitâb el-memâlik ve'l-mesâlik adında kaybolmuş bir eserini müellifidir.

el Amîd diye tanınır. Hemen bize bir ev tahsis edilmesini emretti. İhtiyaçlarımızı temin edecek, istediğimiz hususlarda yaramıza merhem olacak bir adamı görevlendirdi. Bu şekilde günlerce kaldık.

Sonra, Sâmânî hükümdarı Nasr b. Ahmed'in²⁷ huzuruna girmek için vezir bize izin aldı. Yanına girdiğimizde kendimizi sakah bitmemiş bir çocuğun karşısında bulduk. Ona emîrlik selâmı verdik. Oturmamızı emretti. Bizimle ilk sözü, «Efendim Emîr el-Mü'minîn'i (Halife) nasıl bıraktınız? Allah, ona, adamlarına ve dostlarına selâmet ve uzun ömürler versin.» şeklinde oldu. Biz, «Afiyetle bıraktık.» dedik. O da «Allah afiyetini arttırsın.» dedi.

Sonra, Halife'nin, —İbn el-Furât'un kâhyası el-Fazl b. Mûsâ el-Nasrânî'den²⁸ Artahuşmîsan çiftliğinin teslim alınıp Ahmed b. Mûsâ el-Harezmi'ye²⁹ verilmesini, Harezmi'deki vâlisine, elçilik vazifesinde bize mani olunmaması ve Bâb el-Türk'teki³⁰ (Türk Kapısı) kumandanına, bizim maiyetimize bir birlik vermesi ve yolculuğumuza engel olmaması için mektuplar yazmasını emreden— mektubu ona okundu.

Bunun üzerine, «Ahmed b. Mûsâ nerede?» dedi. «Bizden beş gün sonra yola çıkmak üzere onu Bağdad (Medinet el-Selâm)'ta bıraktık.» dedik. O, «Allah uzun ömürler versin, Efendim Emîr el-Müminîn'in (Halife) emrinin başını üstünde yeri var.» dedi.

İbn Fazlân der ki:

27 Nasr b. Ahmed b. Nasr : Hicrî 301-331 (914-943 m.) yılları arasında Sâmânî hükümdarlığı yapmıştır.

28 Fazl b. Mûsâ el-Nasrânî : Hakkında başka bilgiye rastlanmayan bu harezmi hristiyan belki de bir nestûrî idi. Barthold ise Harezmi hristiyanlarının melki (ortodoks) olduğunu iddia eder.

29 Ahmed b. Mûsâ el-Harezmi : Hakkında başka bir kayda rastlanamayan bu şahsın halifenin sarayında bir vazifeli olması muhtemeldir.

30 Bâb el-Türk : Türk Kapısı manâsına gelen bu yer, ileride Ribât-ı Zencân adıyla tekrar geçecektir. Burası doğrudan doğruya Sâmânîlere bağlı bir hudut karakolu olmalıdır.

İbn el-Furât'ın kâhyası el-Fazl b. Mûsâ el-Nasrânî'ye çiftliğin kendisinden alınıp Ahmed b. Mûsâ'ya verileceği haberi ulaştı. Bunun üzerine Ahmed b. Mûsâ hakkında hileye başvurdu. Cund Serahs'ten Beykend'e kadar Horasan yolu üzerinde bulunan emniyet âmirlerine, «Hanlarda (kervansaraylarda) ve karakollarda Ahmed b. Mûsâ'yı yakalamak için gözcüler çıkarın. O, şu vasıflara sahip bir adamdır. Onu kim yakalarsa bu hususta ne yapılacağına dâir mektubumuz gelinceye kadar tevkif etsin.» diye mektup yazdı. Ahmed, Merv'de yakalandı ve tevkif edildi.

Buhara'ya yirmi sekiz gün bekledik. El-Fazl b. Mûsâ, arkadaşlarımızdan Abdullâh b. Baştû ve başka bazı kimselerle anlaşmıştı. Bunlar, «Daha fazla kalırsak kış basar, Harezm'e girmek fırsatı kaçır. Ahmed b. Mûsâ yetişince bize katılır.» demeye başladılar.

İbn Fazlân şöyle der:

Buhara'da çeşitli paralar (dirhemler) gördüm. Bunların arasında «el-ğitrifiyye»³¹ denen ve bakırdan, tuncdan ve sarı bakırdan basılmış (198) bir çeşit para vardı. Bunlar tartılmadan alınıp, satılır. 100 tanesi bir gümüş dirhemdir. Buhara halkının kadınların başlığı (mihri) meselesindeki şartları «Falan oğlu falan, falan'ın kızı ile şu kadar bin ğitrifi dirheme evlendi.» şeklindedir. Gayr-i menkul ve köle alım satımında da aynı usulü kullanırlar. Birim olarak bundan başka dirhemini adını zikretmezler. Sadece sarıdan basılmış başka bir çeşit dirhemleri de vardır. Bunun 40 tanesi bir dânektir. Ayrıca, yine sarıdan mamûl olup «el-semerkandiyye» denen başka bir çeşit dirhemleri de vardır. Bunun 6 tanesi bir dânektir.

31 El-Ğitrifiyye : Hârûn el-Rasîd devrinde Horasan valisi olan Ğitrîf b. Attâb tarafından bastırılan dirhemlere verilen isimdir. Bu şahsın kardeşi Mûseyyeb tarafından bastırılan dirhemlere ise, «mûseyyebiyye» denir. Maveraünnehr'de kullanılan ve «muhammediyye» adını taşıyan dirhemler de İslâm devrinde basılmışlardır. Semerkandi dirhemleri için Sauvare tâfsilâtlı bilgi vermektedir.

[H A R E Z M] 32

Abdullâh b. Baştû ve diğerlerinin kışın bastıracağına dair beni ikaz eden sözlerini iştirince Buhara'dan geriye, Ceyhun nehrine doğru yola çıktık. Harzm'e gitmek için bir gemi kiraladık. Gemiye kiraladığımız yerden Harezm'e kadar olan mesafe 200 fersahtan fazladır. Soğğun şiddetinden bütün gün yolculuğumuza devam edemiyor, ancak gündüzün bir kısmında yol alabiliyorduk. Nihâyet, Harezm'e vardık. Oranın valisi (emîri) Muhammed b. İrâk Harezmsâh'ın³² yanına girdik. Bize ikram ve kabul gösterip bir evde misafir etti.

Üç gün sonra bizi huzûruna çağırır. Türk ülkelerine girmek hususunda bizimle fikir teâtisinde bulundu. Ve «Bu konuda size izin veremem. Kanınızı heder etmeniz için aız bırakmam doğru olmaz» dedi. Tegin'e işaret ederek, «Ben biliyorum. Bu iş, bu çocuğun (gulâmın) uydurduğu bir hiledir. Zira o, bizim yanımızda demirciydi.³⁴ Kâfir ülkelerinde demir ticâreti yapmayı öğrendi. Nezir'i aldatan, onu Emîr el-Mü'minin (Halife) ile konuşmaya ve Bulgar (Sakâlîbe) hükümdarının mektubunu Halife'ye ulaştırmaya sevkeden odur.» dedi. Horasan Emîri'ni (Sâmânî Hükümdârı'nı) kastederek «Bir imkânını bulsaydı, Büyük Emîr,³⁵ Türk ülkelerinde Halîfe adına hut-

32 Harezm : Burada Harezm kelimesiyle ülke değil, Harezm'in o zamanki merkezi Kât şehri kastedilmektedir. Kât şehrinin bu günkü adı Şabbâr (Şeyh Abbas Veli) dir. Eskiden Kât'a Şehristan da denirdi.

33 Harezmsâh Muhammed. b. İrak Afrigiler hanedanındandı.

34 Demirci : Tegin'in eskiden Harezm'de demircilikle meşgul olduğu anlaşıyor. Eski Türkler arasında demircinin âletleri de Şaman'ın âletleri gibi mukaddesti. Kağgâri'ye göre, Kırgızlar, Yabgulular ve Kıpçaklar demiri taklîs ederler ve demirle and içerlerdi. Ayrıca, Ortaçağ'da Maverûnnahr ve Harezm ile Türk ülkeleri arasında geniş bir demir ticâretinin mevcut olduğu bilinmektedir.

35 Büyük Emîr : Bu ifade ile Sâmânî hükümdarı kastedilmektedir. Sâmânî hükümdarı İbn Fazlân zamanında halifenin Horasan hükümdarıydı. Harezmsâh'ın buradaki sözlerinden anlaşıldığına göre o, halifenin kuzey ülkelerinin ilorine karışmasını arzu etmiyordu.

be okutmaya, dinin negri işiyle uğraşmaya daha fazla hak sahibi olurdu. Üstelik, eizinle bahsettiğiniz bu memleket arasında binlerce kâfir kabilesi var. Halife bu konuda kandırılmıştır. Ben size doğruyu tavsiye ediyorum. Sultan'a (Halife'ye) yazarak meseleyi danışması için Büyük Emir'e (Sâmânî Hükümdârı'na) mektup yazmak gerekiyor. Siz, cevap gelinceye kadar beklersiniz.» diye ilâve etti.

Bunun üzerine huzûrundan ayrıldık. Aynı gün tekrar yanına girdik. Dâlma, ona karşı nezaketli davranıp, razı etmeye çalışıyor. «İşte, Halife'nin emri ve mektubu. Tekrar bu konuda müracaatın ne lüzumu var.» diyorduk. Nihâyet, yolculuğumuza devam etmeye izin verdi.

Bunun üzerine Harezm'den Cürcâniyye'ye³⁶ doğru indik. Cürcâniyye ile Harezm arasında nehir yoluyla 50 fersahlık bir mesafe vardır.

Harezm dirhemlerinin bir kısmı kalptir; kurşundan, karışık madenden ve sarı bakırdan mamûldür. Onlar dirheme «tâzice» derler. Ağırlığı 4,5 dânektir. Sarrafları tavla zarı (küçük dânekler), topaç ve dirhem satarlar.

(198b) Harezmîler dil ve tabiat bakımından en ibtidâf kimselerdir. Konuşmaları sığırcık kuşlarının seslerine çok benzer. Orada, şehre bir günlük mesafede Ardakû³⁷ adında bir köy vardır. Halkına «Kerdelliler» derler. Konuşmaları kurbağaların

36 Cürcâniyye : Bu günkü Künye-Ürgenç şehrinin eski adıdır. İbn Fazlân devrinde Cürcâniyye Harezm'in ticâret merkezi olup, Kât'an daha önemliydi. Pek az sonra da, ülkenin başşehri olmuştur. Burası Türk ülkeleriyle islâm dünyası arasında çok büyük bir ticâret merkeziydi. Buradan Oğuz, Hazar, Bulgar, Horasan Mâverâünnehr, hattâ Kuzey ve Orta Avrupa ülkelerine, Çin ve Hind'e ticâret kervanları ve gemiler kalkardı. Böylece kuzey ülkeleriyle tropikal ülkelerin malları için bir mübadele merkezî vazifesini görürdü.

37 Erdekû : Cürcâniyye'ye bir konak mesafede, günöye doğru giden yol üzerinde bulunan bir köydür. Kerdelliler hakkında kesin bir bilgi elde edilememiştir. Kerdellilerin namazlardan sonra Ali b. Ebî Tâlib'i lânetlemeleri onların koyu mu'tezilli olduklarını gösteriyor.

vakvaklarına çok benzer. Her namazdan sonra Emîr el-Mü'mînîn Ali b. Ebî Tâlib'e lânet ederler.

Cürcâniyye'de günlerce kaldık. Ceyhun nehri baştan başa dondu. Buzun kalınlığı on yedi karıştı. Atlar, katırlar, eşekler ve arabalar yoldan geçer gibi buzun üzerinden geçiyorlar. Buz tabakası olduğu gibi kalıyor, yerinden bile oynamıyordu. Buz, bu şekilde üç ay kaldı. Cehennem soğuğundan üzerimize bir kapı açıldığını zannettiğimiz bir ilke gördük. Orada kar yağmaya başlayınca mutlaka şiddetli bir fırtına ve rüzgâr çıkar. Oranın halkından biri arkadaşına bir ikramda bulunmak ve iyilik etmek isterse, ona, «Bana gel, konuşalım. Zira, evimde iyi ateş var.» der. Bunu da çok fazla iyilik etmek ve yakınlık göstermek istediği zaman yapar. Yalnız, Allah onlara acımış, bol odun vermiştir. Tağ³⁸ ağacı (saksavul) odununun bir arabası onların dirhemiyle iki dirhemdir. Bir araba odun ise aşağı yukarı 3 000 rtlî ağırlığındadır.

Cürcâniyye'de dilenciler evlerin kapılarında beklemeyiz. Doğrudan doğruya içeriye girerek ısınmak için ateşin karşısında biraz oturur. Sonra «Pekend!» yani «ekmek!» der. Bir şey verirlerse alır, aksi halde çıkar gider.

Cürcâniyye'de ikametimiz uzadı. Receb'in bir kısmı ile Şâbân, Ramazan ve Şevval aylarını (Arahk - Şubat) orada geçirdik. Şiddetli soğuklar hüküm sürdüğü için burada fazla kalmamız gerekmişti. Orada duyduğuma göre, iki kişi, on iki deve ile ormandan odun getirmek için gitmişler, yanlarına çakmak taş ve kav almayı unutmuşlar, ateş yakamadan geceyi geçirmişler. Kendileri ve develeri şiddetli soğuktan dolayı donup ölmüşler.

Orada soğukun şiddetinden çarşıların ve caddelerin bombos olduğunu gördüm. O kadar ki, insan çarşıların ve caddelerin çoğunu dolaşır, fakat hiçbir kimseyi bulamaz, herhangi bir kimse ile karşılaşmaz. Hamamdan çıkar eve girerdim. Eve girdi-

³⁸ Tağ : Türkçe bir kelime olup Kâmûs mütercimî bunun seksek ağacı olduğunu söyler.

ğimde soğuktan sakalımın donduğunu gördür, buzunu ateğin karşısında eritirdim. Bir evin içinde bulunan ikinci bir evin içinde uyurdum. İçteki evin içinde ise keçe ile kaplı bir «Türk Çadırı» vardı. Ben bu çadırın içinde kürklere ve abalara sarınmış olarak uyuduğum halde çok defa soğuktan yanağım yastığa yapışırdı.

(199*) Orada külperin, patlamasın ve yanılmasın diye, koyun derisinden postlarla sarıldıklarını, fakat bunun hiçbir faydası olmadığını gördüm. Soğuğun şiddetinden yerlerde büyük yarıklar açıldığını, büyüklük ve eski bir ağacın ikiye yarıldığını da gördüm.

[TÜRK ÜLKELERİNE GİRİŞ]

Hicri 309 yılı Şevval ayının ortalarında (16 Şubat 922) havalarda ısınmaya başladı. Ceyhun nehrinin buzları çözüldü. Yolculuk için ihtiyacımız olan şeyleri tedarik ettik. Türk develeri satın aldık. Türk ülkelerinde geçmemiz gereken nehirlerden geçebilmek için deve derisinden kelekler yaptık. Üç ay yetecek kadar ekmek, darı ve tuzlu et kurutması tedarik edip azgımızı düzdük.

Oranın halkından tanıdıklarımız ihtiyat fazla elbise almamızı tavsiye ettiler. Meseleyi bilyüüp vaziyetin korkunç olduğunu söylediler. Sonra gerçeği gözlerimizle görünce bize anlatılanlardan kat kat beter olduğu anlaşıldı. Her birimizin üzerinde bir hırka, bunun üzerinde bir kaftan, onun üzerinde bir post, postun üzerinde ise bir kepenek, kepenegin ise bir başlığı vardı. Başlıktan sadece gözlerimiz görünüyordu. Ayrıca, vücudumuzun alt kısmına yalın bir şalvar, bunun üzerine astarlı başka bir şalvar, ayağımıza tozluk gibi bir çizme, kılmaht mestti, bu mestin üzerine başka bir mest giymiştik. O kadar ki, içimizden biri deveye binse üzerindeki elbiselerin fazlalığından kımıldanamıyordu.

Bağdad'tan (Medinet el-Selâm) bizimle beraber yola çıkan fakih, muallim ve vazifeli bu ülkeye girmekten korktukları

için Cürcâniyye'de kaldılar. Ben, elçi, elçinin bacanağı, iki görevli Tegin ile Bâris, yolumuza devam ettik.

Yola çıkacağımız gün yanımdakilere «Arkadaşlar! Yanınızda Bulgar hükümdarının elçisi var. Her şeyinizi biliyor. Ayrıca, beraberinizde Halife'nin mektupları bulunuyor. Şüphesiz mektuplarda hükümdara 4000 «müseyyebî»³⁹ altınının gönderildiğinden bahsediliyordur. Yabancı bir hükümdarın yanına gidiyorsunuz. Sizden bu parayı mutlaka istiyecektir.» dedim. Onlar, «Bundan korkma! Parayı bizden istemez.» dediler. Onları tekdır ederek «Biliyorum! Hükümdar parayı mutlaka istiyecektir.» dediysem de sözümlü dinlemediler.

Kafilenin hazırlıkları tamamlandı. Cürcâniyye halkından «Kılavus» denen bir delil kiraladık. Sonra, Allah'a tevekkül edip, işimizi ona havale ederek yola çıktık.

2 Zülkâde 309 (4 Mart 922) Pazartesi günü Cürcâniyye'den hareket ettik. (199b) Zemcân⁴⁰ adındaki bir ribâta (hana) vardık. Burası Türk Kapısı denen yerdedir. Ertesi günü oradan hareketle Cît⁴¹ denen başka bir yere indik. Burada kar bastırdı. O kadar ki, develer dizlerine kadar kar içinde yürüyorlardı. Burada iki gün kaldıktan sonra boş ve dağsız bir bozkırda, hiçbir kimsa ile karşılaşmadan, cefrî yürüyüşle Türk ülkeleri içine daldık. On gün bozkırda yürütdük. Bu canada çok eziyet ve zahmet çektik. Şiddetli soğuklar olduğunu ve devamlı kar yağdığını gördük. O kadar ki, Harezm'in soğuğu bunun yanında yas gibiydi. Başmıdan geçen bütün sıkıntıları unutup mahvolacak raddeye geldik.

Bir gün çok şiddetli bir soğuğa yakalandık. Bu arada Te-

39 Müseyyebî : Daha önce bahsedilen Gıtrî b. Attâb'ın kardeşi Müseyyeb tarafından bastırılan paralara verilen isimdir.

40 Ribât-ı Zemcân : Bu kervansaray Hazer Denizi ile Aral Gölü arasında Üst-Yurt plâtosu üzerindeki yokuşta bulunuyordu. Burası aynı zamanda «Türk Kapısı» diye de tanınıyordu. Buranın Sâmânîlere bağlı bir hudut karakolu olduğundan daha önce bahsedildi.

41 Cît : İbn Havkal ve İstahrî tarafından Kît şeklinde kaydedilen bu mevki Oğuz ülkelerinin medhaliydi.

gün benimle beraber gidiyor, yanında bulunan bir Türk onunla Türkçe konuşuyordu. Bir ara Tegin güldü. Ve bana. «Bu Türk: Rabbiniz bizden ne istiyor. Bizi soğuktan öldürecek. Ah ne istediğini bilsek de yerine getirsek, diyor» dedi. Ben, Tegin'e, «Ona, Allah sizden «Lâ ilâhe illâ Allah» demenizi istiyor, de.» dedim. Türk buna güldü, «Bilsek söyledik.» dedi.

Yolumuza devamla «tağ» odununun bol olduğu bir yere vardık. Orada konakladık. Kafiledekiler ateş yakıp ısındılar. Elbiselerini çıkarıp, ateğin kargaşında sererek kuruttular.

Sonra oradan hareket ettik. Her gün gece yarısından ikindi vaktine veya öğleye kadar cebri yürüyüşle yürüyor, sonra konaklıyorduk. On beş gün yürüdükten sonra çok taşlık, pınarlar çıkan ve derelerinde bol sular olan büyük bir dağa vardık.

[O Ğ U Z L A R]⁴²

Bu dağdan geçtikten sonra Oğuzlar diye bilinen bir Türk kabilesinin bulunduğu yere ulaştık. Onlar, kıl çadırlarda oturan ve konup göçen yörüklerdi. Göçebelere âdet olduğu gibi, sık sık yer değiştirdikleri için yer yer onlara ait çadırlar görülmüyordu. Çok güç şartlar altında yaşıyorlardı. Bunlar yolunu kaybetmiş eşekler gibidirler. Bir dine inanmazlar, işlerinde akıllarına başvururlar. Hiç bir şeye ibâdet etmezler. Aksine büyüklerine rab⁴³ derler. İçlerinden biri reisine bir şey danışırsa, ona «Ey rabbim, şu hususta ne yapayım?» der. Aralarındaki işleri meşveretle hallederler. Bununla beraber bir şeyde ittifak edip onu yapmaya karar verirlerse, içlerinden en aşağı ve en değersiz olan biri gelip ittifaklarını bozabilir. Allah'a

42 Oğuzlar için sondaki açıklamalara bak.

43 Rabb : Eski İranlıların büyüklerine «haca» dedikleri gibi Türkler arasında büyüklerle Allah manâsına gelen terimle «Allahhaca» denilen taraflardan dinsiz oldukları söylenen bu Oğuzlar şamanistiler. Daha aşağıda şamanist Runtur hakkında da aynı ifadeler kullandacaktır. Oğuzların işlerini danıştıkları büyükler arasında şamanlar da vardı.

İslandıkları için değil de, sırf yurtlarından geçen müslümanlara yaranmak için aralarında «Lâ ilâhâ illâ Allâh» diyenleri gördüm. (200*) İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp «Bir Tanrı!» der. Bu Türkçe «Bir Allah» demektir. Zira, Türkçe'de «bir» vâhid ve «Tengri» ise Allah demektir. Küçük ve büyük abdestten sonra temizlenmezler. Cenabetten ve diğer hususlardan dolayı yıkanmazlar. Bülhasa kışın su ile hiç bir ilişkileri yoktur.⁴⁴ Kadınları yerli ve yabancı erkeklerden kaçmazlar. Aynı şekilde, kadın, vücudunun hiçbir yerini insanlardan gizlemez.⁴⁵

Bir gün bir adamın evine misafir olmuştuk. Adam ve karısıyla beraber oturuyorduk. Kadın bizimle konuşurken bir aralık gözümüzün önünde avret yerini (fercini) açıp kaşımaya başladı. Biz utançımızdan yüzlerimizi kapayıp «Estağfirullah!» dedik. Kocası güldü. Tercümana, «Onlara söyle: Bu kadın onu sizin huzurunuzda açıyor. Siz onu görüyor ve koruyorsunuz. Sizden ona hiçbir zarar gelmiyor. Bu hareket, kadının onu örtüp de başkalarına müsaade etmesinden daha iyidir.» dedi.

Zina diye birşey bilmezler. Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya bölerler. Söyle ki: Bu kimseyi iki ağacın dallarını bir yere yaklaştırarak bağlarlar. Sonra, bu dalları bırakırlar. Dalların eski durumuna gelmesi neticesi, o kimse iki parçaya bölünür.

İçlerinden biri, «Bana Kur'an oku.» dedi. Okuyunca hoşuna gitti. Tercümana dönerek, «Ona, susmamasını söyle.» dedi. Bir gün bu adam tercüman vasıtasıyla bana, «Bu Arab'a sor. Rabbimizin karısı var mı?» dedi. Ben ise onun bu sözünü büyük bir günah telâkki ederek tövbe ve istiğfarda bulundum. O da,

44 Öğuzların ve semanîler Türklerin yıkanmamalarından ve onlardaki su költüğünün sonradan açıklomalarda «Cezalar» maddesinde bahsedilecektir.

45 Öğuz kadınlarının yabancı erkeklerden kaçmadıklarına dair söylenen âdet zamanımıza kadar Anadolu köylüleri ve Türkmenler arasında yaşamıştır. Cihiliye Devri aralarında da durum aynıydı. Bununla beraber Türk kadınlarının çok iffetli olduklarından çeşitli muellifler bahsetmektedirler.

benim gibi tövbe etti ve «estağfirullah.» dedi. Türk'ün âdeti böyledir. Bir müalümanın tesbih ve tehlil⁴⁶ getirdiğini duyarsa onun söylediğini tekrarlar.

Evlenme âdetleri şöyledir:

İçlerinden biri diğerinin kızını, kız kardeşini veya velâyeti altında bulunan bir kadını şu kadar Harezm kumaşı karşılığında ister. Başlığı velîye verdikten sonra kız alır, evine (çadırına) götürülür. Çok kero başlık (mihr) deve, hayvan veya başka bir şey olabilir. Velîsi ile anlaştığı başlığı (mihri) ödemediği hiç bir kimse kadınla evlenemez.⁴⁷ Bu meblâğı ödeyince çekinmeden gelir, kadının bulunduğu eve (çadırı) girer. Babasının, anasının ve kardeşlerinin huzûrunda onu alıp götürür. Onlar da buna mani olmazlar. Bir adam ölür, arkasında karısı ve çocukları kalırsa, öz anası olmamak şartıyla, büyük oğlu babasının dul karısıyla evlenir.⁴⁸

(2006) Tüccarlar ve diğer yabancılar onların yanında cünüplükten yıkanamazlar. Sâdece, geceleyin onların gözünden uzak olarak yıkanabilirler. Zira, onlar böyle bir harekette bulunan birini görürlerse kızarlar ve «Bu adam bize sihir yapmak istiyor. Çünkü, suya giriniyor.» derler. Ondan bu hareketine karşılık tazminat alırlar.

Herhangi bir müalüman, misafir olacak bir dost edinmeden, İslâm ülkesinden bu dostuna bir elbise ve karısına bir başörtüsü, bir miktar kara biber, darı, kuru üzüm ve ceviz hediye götürmeden onların ülkesinden geçemez. Müalüman, bu şekilde Türk arkadaşının yanına gelince, arkadaşı onun için kubbeli bir çadır kurar, imkânı elverdiği nisbette ona koyun

46 Tesbih ve tehlil : «Sûbhâne'llâh» ve «Lâ ilâhe illallâh» ifâdelerine verilen kısa ad.

47 Mihr : Başlık manâsidir. Burada kız kaçırmanın kalıntıları görülmektedir. Geniş bilgi için sondaki açıklamalardan «Evlenmeler» maddesine bak.

48 Dul : Büyük oğulun, öz anası olmamak şartıyla, babasından dul kalan kadınla evlenmesinden sondaki açıklamalardan «Evlenmeler» maddesinde uzun uzadıya bahsedilecek.

takdim eder. Müslüman bunları keser. Zira, Türkler hayvanları kesmezler. Koyunları başlarına vurmak suretiyle öldürürler.⁴⁹

Misafir olan müslüman yoluna devam etmek isteyince, hayvanlarından yola tahammül edemeyecekler bulunur veya bir şeye ihtiyacı olursa, yola tahammül edemeyecek hayvanları Türk arkadaşının yanında bırakır, onun develerinden, hayvanlarından ve malından ihtiyacı olanı alıp yoluna devam eder. Gittiği yerden döndüğü zaman ona mallarını, develerini ve hayvanlarını iade eder.

Aynı şekilde, bir Türkün yurdundan, tanımadığı bir kimse geçip ona «Ben senin misafirinim. Develerinden, hayvanlarından ve parandan (dirhemlerinden) şu miktara ihtiyacım var.» derse, Türk istediklerini ona verir. Eğer tâcir bu yolculuğu cesnasında ölü ve kafilere geri dönerse, Türk, kafiledekilere, «Benim misafirim nerede?» diye sorar. «Öldü» derlerse kafilenin yüklerini indirtir. İçlerinde en akıllı tanıdığı tâcire vararak yüklerini onun gözü önünde çözer. Bir zerre fazlasız, ölen tâcire verdiği kadar, bu tâcirin paralarından alır. Aynı şekilde, bu tâcirin develerinden ve hayvanlarından, verdiği miktarı da alır. Bu tâcire, «O, senin amcanın oğlu (yakının). Onun borcunu senin ödemen en münasibidir.» der. Kendisinden emânet alan adam firar ederse de aynı hareketi yapar. Emâneti geri aldığı tâcire «O da senin gibi müslümandı. Sen bu miktarı ondan al.» der. Eğer Türk, müslüman misafirine kervan yolu üzerinde dönerken rastlayamazsa onun nereye gittiğini sorar, «O, nerede?» der. Gittiği yer hakkında bilgi edinirse, onu buluncaya, ona verdiklerini ve hediye ettiklerini geri alıncaya kadar arar.

Şu da Türklerin âdetlerindendir:

⁴⁹ Eski Türklerde hayvanların boğazlanmaması, kanları yere akıtılmaması öldürüldüğünden ve kurban edildiğinden yine aynı kısmında tefessüflü olarak bahsedilecek.

Bir Türk, Cürcâniyye'ye girince misafir ettiği müslümanın nerede olduğunu sorar. Onu bulunca geri dönünceye kadar evinde misafir kalır. Bir Türk, müslüman arkadaşının yanında misafir iken ölür, bu müslümanın bulunduğu kabile ölen Türk'ün kabilesinin bulunduğu yerden geçerse onun kabilesi bu müslümanı öldürürler. Ona, «Sen, onu hapsedip öldürdün. (201) Hapsedince, o ölmezdi.» derler. Aynı şekilde, bir müslüman, bir Türke nebîz (şarap) içirir ve bunun neticesi Türk damdan dölşerek ölürse, ona nebîz (şarap) içiren müslümanı öldürürler. Eğer o müslüman kafilesinde bulunmazsa, kafilede bulunan en bilyik kimseyi yakalayıp onun yerine öldürürler.

(Öğlancılık onlar arasında çok büyük suçtur.⁵⁰ Bir defasında, Türk hükümdarının (Yabgû'nun) vekili Kûzerkin'in⁵¹ oynamışına Harezmi biri gelmiş. Koyun satın almak maksadiyle, daha önce misafir ettiği bir Türkün evinde bir müddet misafir kalmıştı. Bu Türkün, henüz yüzünde tily bitmemiş bir oğlu vardı. Harezmi, oğlunu durmadan kandırmaya ve isteğine râm etmeye çalışıyordu. Nihâyet, çocuk onun isteğini kabul etti. Türk de gelip onları suçlultü yakaladı. Hemen meseleyi Kûzerkin'e götürdü. Kûzerkin ona «Türkleri topla.» dedi. O da topladı. Türkler toplanınca çocuğun babası olan Türke: «Doğru karar vermemi mi? Yoksa yanlış (sahte) karar vermemi mi istersin?» diye sordu. Türk, «Doğru karar vermeni isterim.» dedi. Kûzerkin, «Öyleyse oğlunu getir.» dedi. Türk de getirdi. Kûzerkin, «Her iksinin de öldürülmesi gerekir.» dedi. Türk buna razı olmadı. «Oğlumu teslim etmem.» dedi. Bunun üzerine Kûzerkin, «Tâcir fidye vererek canını kurtarır.» cevabını verdi. Tâcir, oğluna yaptığı hareketten dolayı Türke bir miktar, Kûzerkin'e ise 400 koyun verdikten sonra Türklerin ülkesini terketti.

50 Öğlancılık : Bu suçu işleyen, Moğollarda da ölüme mahkûm edildi.

51 Kûzerkin : Bıraz aşağıda, biznt, İbn Fazlân tarafından verilen izahata göre, yabgûnun vekiline bu ünvan verildi. Bu kelimenin kadirhân veya Kûzerkin ile ilgili olması muhtemeldir.

Türklerin hükümdarları ve reisleri arasında ilk gördüğümüz Küçük Yınâl (Yınâl el-Sağır) idl.⁵² Daha önce müslüman olmuş, fakat kabilesi, «Müslüman olursan bize reislik edemezsin.» demişler. Bunun üzerine müslümanlıktan vazgeçmiş. Onun bulunduğu yere varınca «Sizin geçmenize müsâade etmem. Zira, biz hiçbir zaman böyle birşey duymadık. Olacağını da tasavvur etmedik.» dedi. Yumuşaklıkla hareket edip nihâyet, on dirhem değerindeki bir Cürçân kaftanı, bir parça pây-bâf kumaş,⁵³ birkaç somun, bir avuç kuru üzüm, yüz ceviz⁵⁴ vererek onu razı ettik. Bunları verince bize secde etti.⁵⁵

Bu, Türklerin âdetidir. Bir adam diğerine iyilikte bulunursa, iyilik gören adam, iyilik edene secde eder. Yınâl bu ikramımız üzerine «Evlerim (çadırlarım) uzakta olmasa size koyun ve hediye getirirdim.» dedi. Ve yanımızdan ayrılıp gitti. Biz de hareket ettik.

Ertesi günü yolda giderken çirkin, üstü başı perişan, görünüştü pis ve kalbi kötü bir Türk karşımıza çıktı. Şiddetli bir yağmura da tutulmuştuk. Bu adam «Durun!» diye bağırdı. Üç bin kadar hayvan, beş bin kadar insandan meydana gelen koca kafilâe durdu. Sonra, «Hiç biriniz geçemezsiniz.» dedi. Onun emri üzerine durup «Biz, Kûzerkîn'in dostlarıyız.» dedik. (201b) O, gülmeye başladı. Ve, «Kûzerkîn kim oluyor? Ben Kûzerkîn'in sakalına pislileyim!» dedi. Sonra, Harezm diliyle «pekend!» yâni ekmek dedi. Ona birkaç somun verdim. Onları alınca, «Haydi gidin. Size acıdım.» dedi.

52 Küçük Yınâl : Bu kelime yağğünün veliahdine verilen bir ünvanıdır. Daha sonraları Oğuzların her reisine bu ünvan verilmeye başlanmıştır.

53 Pây-bâf : Ayakla çalıştırılan bir âletle dokunmuş kumaş. Ayrıca dibâc kelimesinin muharrefi olabilir. Tabâttâbâ'l bu kelimenin Türkçe'deki bay kelimesi ile Farsça'daki bâft kelimesinden meydana geldiğini söyler.

54 Ceviz : Ortaçağ müellifleri Harezm ve kuzey ülkelerinde ceviz ağacının bulunmadığını yazarlar.

55 Secde : Bulgarlar ve Hazarlarda da görülen teşekkür secdesi bir putperest âdetidir. Hudûd el-âlem, Oğuzların büyüğü doktorları (şamanları) önünde secde ettiklerini kaydeder.

İbni Fazlân şöyle der:

Oğuzlardan biri hastalanınca, o kimsenin câriyeleri ve köleleri kendisine hizmet ederler. Ev halkından, başka hiçbir kimse ona yaklaşamaz. Çadır evlerinden uzakta onun için bir çadır kurarlar. Ölünceye veya iyi oluncaya kadar onu çadırdaki bırakırlar. Eğer, bu kimse fakir veya köle olursa onu sahraya atıp giderler.⁵⁶

Aralarından biri ölürse onun için ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Bundan sonra cesedini alıp hırkasını (elbisesini) giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırır. Eline, içinde nebîz olan ağaçtan bir badeh verip, önüne içinde nebîz bulunan ağaçtan bir kap koyarlar. Sonra bütün şahsî eşyasını getirip onunla birlikte bu oda gibi çukura koyarlar. Daha sonra ölüyü çukurda oturtup üzerini tavanla örterler. Mezarının üzerinde çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar.⁵⁷ Bundan sonra ölüünün hayvanlarının yanına varıp miktarına göre, birden yüze veya ikiye kadarını kurban olarak öldürürler. Onların etlerini yerler. Başlarını, ayaklarını ve derilerini ve kuyruklarını bir tarafa ayırıp, bunları kesilmiş ağaçlar üzerine kabrinin başına asarlar. Bunlar «Ölünün Cennet'e giderken bineceği hayvanlardır.» derler. Eğer ölen kimse, sağlığında insan öldürmüş kahraman biriyse öldürdüğü insanların sayıları kadar, ağaçtan süret yontup bunları kabrinin üzerine dikerler. «Bunlar onun hizmetçileridir. Cennet'te ona hizmet edecekler.» derler.⁵⁸

Bazan hayvanları kurban etmeyi bir - iki gün geciktirirler. Bunun üzerine, aralarındaki büyüklerden bir ihtiyar (şaman) onları, kurbanları çabuk öldürmeye teşvik eder. «Ölüyü rüyamda gördüm. Bana: Görüyorsun, arkadaşlarım beni geçtiler. Onları takip etmekten ayaklarımın altı yara oldu. Onlara yetemiyorum. İşte, tek başıma kaldım, dedi.» der. Bunun üzeri-

⁵⁶ Hastaların tedavisinden, ölülerin gömülmesinden ve mezarlardan son-
daki açıklamalarda tafsillatlı bir şekilde bahsedilecek.

⁵⁷ Zikredilen kısımdaki «gömme şekilleri» maddesine bak.

⁵⁸ Zikredilen kısımdaki «Balballar» maddesine bak.

ne ölümlün hayvanlarına varıp bir miktarını öldürürler ve kabrinin yanına asarlar. Bir veya iki gün geçtikten sonra ihtiyaç tekrar onlara gelir. «Falani (ölüyü) rüyamda gördüm. Bana: Alleme ve arkadaşlarıma haber ver. Beni geçenlere yetiştim. Yorgunluğum geçti, dedi.» der.⁵⁹

İbn Fazlân şöyle der:

Bütün Türkler sakallarını yolup bıyıklarını bırakırlar. Bazan, onlar arasında sakalını yolmuş, çenesinin altında birkaç tüy bırakmış, sırtına post almış ihtiyaç bir adam görürsün. Uzaktan ona bakınca keçi olduğunda tereddüt etmezsin.

(202*) Oğuz Türklerinin hükümdarına **Yabgu** denir.⁶⁰ Bu kelime hükümdarın unvanıdır. Bu kabileye hükümdar olan herkes bu iami ahr. Onun vekiline ise «**Küzerkin**» denir. Aynı şekilde, bir reisin vekili olan herkese **Küzerkin** denir.

Bunların yanından ayrıldıktan sonra ordu kumandanlarının (Subaşı)⁶¹ yanına vardık. Ona el-Katağan oğlu Etrak derler. Etrak bizim için «Türk çadırları» kurdurdu.⁶² Bizi onlarda misafir etti. Onun büyük bir ailesi, kalabalık maiyyeti ve pek çok evleri vardı. Kesmemiz için koyun, binmemiz için hayvan

⁵⁹ Burada ölü için kurban kesmeye teşvik eden şüphesiz şamandır. Türklerde ölülere takdim edilen kurbanlardan aşağıda bahsedilecek.

⁶⁰ Yabgu : Oğuz hükümdarına ve Karluk hükümdarlarına verilen bu ünvan cebbüye, cebbüye şekillerinde de geçer. Bu ünvan bazen cebbüye-hakkın şeklinde birleşik olarak kullanılır. Bazı yerlerde ise hükümların oğullarına, erkek kardeşlerine ve yakın akrabasına da yabgu denir.

⁶¹ Subaşı : Oğuzların ordu kumandanına verilen bir ünvanıdır. Metinden anlaşıldığına göre, bu subaşının Oğuzlar üzerindeki otoritesi yabgudan daha kuvvetliydi. Zeki Velidi Toğan, burada zikredilen subaşının Selçukluların ataları olması ihtimaline değinir. İbn el-Adim'in bir kaydı da bunu destekler mahiyettedir.

⁶² Kubbeli çadır : Türk çadırları kubbe şeklinde oluyordu. Orta-çağ'da Türk çadırları sadece Türkler tarafından değil, diğer komşuları tarafından da kullanılmaktaydı. Hattâ, Peygamber devrinde Arabistan'da Türk çadırlarının kullanıldığına dair kayıtlara sahip bulunmaktayız. Bu çadırlar ev gibi çüp oğac dilmelerden inşa edilen bir iskelet üzerine keçe kaplamak suretiyle inşa edilirdi.

getirtti. Ailesinden ve yakınlarından büyük bir kalabalığı davet ederek onların yemeleri için pek çok koyun öldürttü.

Ona elbise, kuru üzüm, ceviz, kara biber, darı gibi hediyeler verdik. Karısını gördüm. Daha önce babasının karısıymış. Bu kadın bir miktar et ve süt ile Etrak'e verdiğimiz hediyelerden bir kısmını alarak çadır evlerinin bulunduğu yerden çıkıp kura gitti. Bir çukur kazıp getirdiği şeyleri bu çukura gömdü. Birşeyler söyledi. Tercümana «Ne diyor?» diye sordum. Tercüman, «Bu, Arapların Etrak'ın babası el-Katağan'a verdikleri hediyedir diyor.» dedi.

Gece olunca tercümanla beraber Etrak'ın yanına girdim. Kubbeli çadırında oturuyordu. Yanımızda Nezâr el-Haramî'nin ona yazdığı mektup vardı. Nezâr bu mektubunda onu müslümanlığa dâvet ve teşvik ediyordu. Ayrıca, ona içinde müseyyebî altınları da bulunan elli altınla, üç miskal misk, tabaklanmış deriler, kendisi için iki hurka kestiğimiz Merv kumaşları, tabaklanmış deriden bir çift ayakkabı, bir kat dîbâc (brocart) elbise ve beş kat ipekli elbise göndermişti. Bu hediyelerin hepsini ona verdik. Karısına da bir baş örtüsü ile bir yüzük hediye ettik.

Bundan sonra mektubu ona okudum. Tercümana, «Siz geri dönlünceye kadar bir şey söylemeyeceğim. Neye karar vereceğimi Sultan'a (Halife'ye) yazarım.» dedi. Hediye ettiğimiz hilâtları (şeref elbisesi) giymek için üzerindeki dîbâcanı mamlû elbiseyi çıkardı. Bu elbisenin altındaki hurkanın (kurtakın) kirden parça parça olduğunu gördüm. Zira, onların âdetine göre bir adam, üzerine giydiği iç elbisesini parça parça olup dökülmedikçe çıkarmaz.⁶³ Etrak ise sakal ve bıyıklarının hepsini yolmuş, hadım kılıfına girmişti. Türkler onun, aralarında en iyi süvari olduğunu söylüyorlar. Bir gün atına bin-

63 Şamanist Türklerdeki şu kütünden, elbiseleri ve vücudu yıkamanın yasaklığından sondeki açıklamalardan «cezalar» maddesinde bahsedilecek. Bu husus Batı Hünarında ve İskitlerde de mevcuttu.

miş, bizimle beraber gidiyordu. Bu sırada üzerimizden uçarak bir ördek geçti. Etrak hemen yayını gerdi, atını onun altına doğru sürdü. Sonra, onu okla vurup yere düşürdü.

Birkaç gün geçtikten sonra adam gönderip kendisinden sonra gelen kumandanları çağırttı. Bunlar, Tarhân, Yınal, bunların kardeşinin oğlu İlğuz idiler. (202) Tarhan, bunlar arasında en akıllı olan ve en ileri gelen kimseydi. Hem topal, hem kör, hem çolak biriydi. Etrak onlara, «Bunlar, Arap hükümdarının, sıhrım (damad, kayın-baba)⁶⁴ Almuş b. Şilki'ye gönderdiği elçilerdir. Size danışmadan onları bırakmak istemedim.» dedi. Tarhân,⁶⁵ «Bu, bizim görmediğimiz ve duymadığımız bir şey. Bizim ve babalarımızın zamanında buralardan hiçbir hükümdarın elçisi geçmedi. Bana öyle geliyor ki, Sultan (Halife) bir hile kurup, bizim üzerimize saldırtmak için bunları Hazarlar'a göndermiş olabilir. En iyisi bu elçilerin her birini iki parçaya ayırıp, yanlarındaki eşyaları ve diğer malları alalım.» dedi.

Başka biri, «Hayır, yanlarındaki eşyayı alıp bunları çınlı-çıplak, geldikleri yere geri gönderelim.» dedi. Başka biri ise, «Hayır, bizim, Hazar hükümdarı yanında esir adamlarımız var. Bunları gönderir, onlarla değiştiririz.» dedi. Yedi gün bu

64 Sihir : Bu kelime damad, kayın baba, ve kayınbirader manalarına gelir. Müslüman olan Bulgar hükümdarıyla Oğuz şubasının sıhrıyet kurmuş olması biraz şüphelidir. Belki de, kelime burada müttefik manasına kullanılmış olabilir. Herhalde, o devirde ortak düşmanları Hazarlar'a karşı Oğuzlarla Bulgarlar arasında sıkı ilişkiler vardı. Bunu iyi bilen Bağdad hükümeti Oğuzlarla Bulgarlar arasındaki bu ilişkileri daha da kuvvetlendirmek ve onları İslâmiyet'e kazanmak istiyordu. Bununla beraber, Oğuzlar arasında yınalın tutumunda olduğu gibi İslâmiyet'e karşı şiddetli muhalefet vardı. Müslüman olan Küzerkine Oğuzların «Müslüman olursan bize reislik edemezsin.» demeleri bu muhalefeti gösteriyor. Etrek de bunu hesaba katmaya mecburdu. İslâm'ı kabûl etmesi için yapılan davete oyaleyci cevap vermesi belki de bundan ileri geliyordu.

65 Tarhân : Şubasiden sonra gelen ve asıllardan üstün olan beye bu unvan veriliirdi. Emevîler devrinde Mâverâünnehr'deki müstakil beylikleri idare eden beylere de tarhân denilirdi.

ğıkları birbirleri ile münakaşa edip durdular. Biz ise korkumuzdan ölmek üzereydik. Nihâyet, bizi serbest bırakıp geçmemize müsaade etmeye karar verdiler. Bunun üzerine Tarhân'a bir Merv kaftanı, iki parça pây-bâf, adamlarına birer hırka (iç elbisesi) hediye ettik. Yınâl'a da Tarhân'a verdiğimiz hediyelerin aynısını verdik. Ayrıca, onlara kara biber, darı, birkaç somun verdikten sonra bağımızdan savuşup gittiler.

Buradan hareketle Yagındî (Tehagan) nehrine vardık. Kafiled ekiler, deve derisinden yapılmış keleklerini⁶⁶ çıkararak yaydılar. Yuvarlak olan eşyalarını Türk develerinin üzerinden alarak kelekler açılın diye içlerini bunlarla doldurdular. Sonra elbiselerini ve diğer eşyalarını da bunlara koydular. Bundan sonra her keleğin üzerine dörder, beşer, altışar, daha az veya daha çok kişilik gruplar halinde bindiler. Ellerine kayın ağacı⁶⁷ parçaları alarak bunları kürek gibi kullandılar. Durmadan kürek çekiyorlar, daire şeklindeki keleş su götürüyordu. Nihâyet nehri geçtik. Develer ve hayvanlara bağıyorlar, onlar da yüzerek ırmağı geçiyorlardı. Kafil e geçerken Başğırtların baskın yapmasından korkulduğı için evvelâ öncü olarak silâhlı bir muharip grubun geçmesi zarurî idi. Hakikaten öyle yapıldı.

Yagındî nehrini bu şekilde geçtikten sonra, yine keleklerle Câm (Fımba), Cahş (Sagız), Uzil (Oyıl), Erden (Zagsıbay),

66 Kelek : Metinde «sufrâ» şeklinde geçen bu vasıtaların içine eşyalar konup ağız büzülerek kapandıktan sonra nehri geçmek için sahibi bunun üzerine oturuyor ve bir hayvana bağı olan bu kelek hayvanla birlikte nehri geçirdi. Bazın bu kelekler, burada olduğı gibi, beşer ve altışar kişilik büyüklükteydi.

67 Kayın ağacı : Türklerin mukaddes ağacı kayın ağacı (hüş) Türk ülkelerinde hâlâ bol miktarda mevcuttur. Şamanın yurması, davulu da bu ağaçtan imâl edilir. Şamanist Türkler arasında kayın ağacının altına gömölmenin veya cesedin bu ağacın üzerinde teşhirinin mekûl olduğından daha aşağıda bahsedildi. Birçok çeşitleri olan kayın ağacı, kocuyucu ve merhametli ana tanrı Umay ile Ülgen tarafından yere indirilmiş... Altaylıların dualarında daima «bay kayın» in adı anılır. Türklerde bazı fotoğlar da kayın ağacı kabuğundan yapılır, kayın ağacına kurban ve yiyecek takdim edildi.

Varş (Wahş), Ahtı (Büyük Ankatı), Vabnâ (Küçük Ankatı) nehirlerini de sırasıyla geçtik. Bunların hepeli büyük nehirlerdir.

[PEÇENEKLER]⁶⁸

Bundan sonra Peçeneklerin ülkesine vardık. Bunlar, denize benzer, akmayan bir suyun (büyük bir gölün) kenarında konaklamışlar. Çok esmerler. (203*) Hepsini de sakallarını tıraş etmişler. Oğuzların aksine çok fakir kimseler. Zira, Oğuzlardan on bin baş hayvana, yüz bin baş koyuna sahip olan kimseler gördüm. Koyunlar ekseri karlar arasından tırnaklarıyla eşeliyerek kuru ot ararlar. Onu da bulamazlarsa kar yerler. Buna rağmen gayet semiz olurlar. Yaz gelip yağ ot yeyince zayıflarlar.

Peçeneklerin yanında bir gün kaldıktan sonra yolumuza devam ederek Cayih (Yayık = Ural) nehrine vardık.⁶⁹ Bu, şimdiye kadar gördüğümüz en büyük, suyu en bol olan, en hızlı akan nehirdi. Bu nehirden geçerken bir keleşin ters çevrildiğini, içindekilerin nehirde battığını, pek çok insanın telef olduğunu, bazı develerin ve hayvanların boğulduğunu gördüm. Nihayet, binbir güçlükle nehri geçtik. Günlerce yürüdükten,

⁶⁸ Peçenekler : Peçeneklerin asıl yurtları hakkında kesin bilgi yoktur. İbn Fazlân onlara Yayık nehrinin kuzeyinde rastlamıştır. Ebû Dülef ise, daha doğuda Peçeneklerden bir grupu gördüğünü söyler. Peçeneklerin büyük kısmı IX. asırda Hazarların ve Oğuzların tazyiki altında Volga'nın batısına geçmişlerdir. Bunlar 889'da Maçarları daha batıya çekilmeye zorlayarak Tuna'ya kadar uzanan güney Rusya bozkırlarında yayıldılar. İslâm coğrafyacıları daha çok bu batıya giden Peçeneklerden bahsederler. Bunlar X. asrın sonunda Tuna'yı geçerek Balkanlara yayıldılar. Bizans'ın başına büyük bir gâlle oldular. Nihâyet, XII. asrın başında Alexios tarafından imhâ edilerek kalıntıları Bizans imparatorluğu hizmetine alındı. İbn Fazlân ve İdrîsî onların sakalsız ve bıyaksız olduklarını söylerler. Ebû Dülef ise doğudaki Peçeneklerin uzun sakallı ve bıyıklı olduklarını kadınlarla alenen münasabette bulunduklarını söyler.

⁶⁹ Yayık : Ural nehrinin Türkçe adı. Şamanist Türklerdeki koruyucu ilâh-lardan birinin adı Yayık'tır. Bunun Ural Nehri'nin mukaddesiğiyle alakalı olması muhtemeldir.

sırasıyle Câhâ (Cağan), Erhaz (İrgiz = Talvoka), Bâcâğ (Matchka), Samûr (Samara), Kînâl (Kinel), Sôh (Sok), Kon-culu (Kundurtcha) ırmaklarını geçtikten sonra Türklerden Bağgırtların ülkesine varınca durduk.

[BAŞGİRTLAR]⁷⁰

Bağgırtlardan çok korkuyorduk. Zira, onlar Türklerin en zararlıları, muharipleri ve insan öldürmeye en düşkün olanlarıdır. Onlardan biri bir adama rastlarsa onun boynunu vurur, vücudunu bırakarak başını alıp götürür. Onlar sakallarını tıraş ederler ve bitleri yerler. Hırkalarının (iç elbiselerinin) diktiği yerlerini araştırıp buldukları bitleri dişleriyle ısırarak yerler. Yanımızda onlardan bize hizmet eden müslüman olmuş biri vardı. Bir gün onu gördüm; elbisesinden bir bit aldı. Tırnakları ile onu ezdikten sonra yaladı. Benim, kendisine baktığımı görünce «Çok tatlı.» dedi.

Her biri bir ağaç parçasını zeker (erkeklik uzvu) şeklin-de yontup üzerine asar. Bir yolculuğa çıkacak veya bir düş-manla karşılaşacak olursa onu öper ve önünde secde eder. «Ey rabbim! Benim için şöyle şöyle yap.» der. Tercümana, «İçle-rinden birine sor. Bu konudaki delilleri nedir? Niçin onu (tenâ-

⁷⁰ Başgırtlar : Başgırt kelimesi eski arap müelliflerinin eserlerinde bura-da zikredilen Başgırtları olduğu kadar Macarları da ifade eder. İbn Havkal «Başgırtlar iki aşırıdır. Bir kısmı Oğuzlarla Bulgarlar arasında otururlar. Bun-lar ormanlar arasında yaşayan ve Bulgar hükümdarına bağlı olan 2.000 kişi kadar bir topluluktur. Başgırtların asıl büyük kısmı Peçeneklere komşu ola-rak güney Rusya'da otururlar.» der. İstahri de benzer mütaleede bulunur. Başgırt ve Macar kelimeleri her ne kadar birbirlerinden farklı görünüyorsa da yapılan çalışmalarla eski Başgırtlarla Macarların dillerinin aynı olduğu isbat edilmiştir. Rubrouck'e göre XIII. esrde Başgırtların dili Macarların diline benzliyordu. Bugünkü Başgırt Cumhuriyeti İbn Fazlân'ın gördüğü Başgırtların yurdunda bulunmaktadır. Bunlar batıya göçen Macarların geride kalan artıkları eimlidir. İbn Fazlân, burada Başgırtları doğru olarak Türk kabul eder. Ayrıca, burada bir kafatası: kütünden de bahsedilmiş olmalıdır. Fallus (Erkeklik uzvu) 'a ibadetten ve on iki ilâhtan ise sondaki açıklamalarda «Şamanizm» bahsedilinde bahsedilecektir.

sül uzvunu) yaratan tanıyorlar?» dedim. Sorulan kimse cevaben, «Zira, ben onun benzerinden çıktım. Ondan başka beni yaratan bir şey tanımıyorum.» dedi.

Aralarından bazıları, on iki tane ilâhları olduğunu, kışın, yazın, yağmurun, rüzgârın, ağaçların, insanların, hayvanların, suyun, gecenin, gündüzün, ölümün ve hayatın, yerin ayrı ayrı ilâhları olduğunu söylerler. Gökte olan ilâh ise hepsinin en büyüğüdür. Fakat o, diğerleri ile anlaşarak hareket eder. Bunlardan her biri diğerinin yaptığına razı olur. «Allah, kâfirlerin zannettiklerinden bambaşkadır.»

İçlerinde yılanlara tapanları, balıklara tapanları gördük. Bir (203^a) kısmı turna kuşuna tapıyorlar. Bana anlattıklarına göre, turna kuşuna tapanlar, bir gün düşmanlarından bir kavimle harbederken mağlûp olmuşlar. Bu sırada düşmanlarının arkasından turnalar bağırmaya başlamış, onlar da bundan dehşete düşüp galip durumda iken kaçıp mağlûp olmuşlar. Bunun üzerine, turnalara ibâdet etmeye başlamışlar. «Bunlar bizim ilâhlarımızdır. İşte yaptıkları meydanda. Düşmanlarımızı mağlûp ettiler.» demişler. İşte, turnalara ibâdet etmelerinin sebebi bu imiş.

Bunların ülkesinden hareket ettikten sonra Cırısân, Uran, Urem, Bâynâh (Mayna), Vatîg (Utka), Nıyasnâ, Câvşîz (Ag-tay) ırmaklarını geçtik. Saydığımız bu ırmaklar arasında iklîşer, şîçer ve dörder günlük, daha az veya daha çok mesafeler var.

[B U L G A R L A R]⁷¹

Elçilik vazifesiyle gitmekte olduğumuz Bulgâr (Sakâlibe) hükümdarının memleketine bir gün ve bir gecelik mesafe kalınca, hükümdar idaresi altındaki dört beyi⁷², kardeşlerini ve

⁷¹ Bulgarlar hakkında tafellâtli bilgi için sondeki açıklamalar kısmına bak.

⁷² Dört bey : Türkler ve Moğollardaki dört hükümdar alemlî imparatorluğun dört kabilesini veya dört kısmını temsil eder. Cengiz-Han'ın dört büyük ordusunda görüldüğü gibi, bu husus dört esas nokta ve dünya hâkimiyeti

çocuklarını bizi karşılamak için gönderdi. Bunlar, yanlarında ekmek, et ve darı⁷³ olduğu halde bizi karşıladılar. Bizimle beraber yürüdüler. Hükümdarın bulunduğu yere iki fersah kalınca, bizzat onun tarafından karşılandık. Bizi görünce, Allah'a şükürler olsun diye secdeye kapandı. Yeninde sakladığı gümüş paraları (darâhim) üzerimize saçtı.⁷⁴ Bizim için kubbeli çadırlar kurdurdu. Bu çadırlara indik.

Hükümdarın yanına 12 Muharrem 310 (12 Mayıs 922) Pazar günü vardık. Cürcâniyye'den onun ülkesine kadar yetmiş günlük mesafe tuttu. Pazar, Pazartesi, Salı, Çarşamba günleri çadırlarda oturduk. Bu arada hükümdar, Halife'nin mektubu okunurken hazır bulunmaları için beylerini, kumandanlarını ve ailesi fertlerini topladı. Perşembe günü hepsi toplanınca yanımızla getirdiğimiz iki bayrağı açtık. Halife tarafından bizimle gönderilen ellerle hükümdarın atını eğerdik. Kendisine siyah hilâtlar giydirdik. Sarığını sardık.⁷⁵ Bundan sonra Halife'nin mektubunu çıkardım. Hükümdara, «Halife'nin mektubu okunurken oturmanız doğru olmaz.» dedim. Bunun üzerine, o ve memleketinin üleri gelenleri ayağa kalktılar. Hükümdar çok şişman ve göbekli idi.

Mektubu okumaya başladım. Giriş kısmını okuyup, «Sana

telôkkilleriyle âlâkâlıdır. Aşağıda görüleceği üzere, İbn Fazlân bu dört kabileden sadece üçünün adını vermektedir. Dördüncü kabile ise İbn Haval tarafından bahsedilen Bursûla olmalıdır.

73 Ekmek, et ve darı : Elçilik heyetinin karşılanması esnasında karşılayanların yanlarında taşıdığı bu mahsuller hediyecek eşya veya bulgarların kendi mahsülleri olmalıdır. Aşağıda Rus tüccarlarının ilâhlarına et, süt, soğan ve ekmek takdim ettikleri görülecektir. Berke Han'ın veziri Mısır elçilerinin yaklaşması üzerine onlara et, balık, süt v.s. göndermiştir.

74 Saçı edetl : Bilhassa evlenme ve şenliklerde tatbik edilen saçı çok yaygındı. Saçı her kabilenin kendi emeliyle elde ettiği mahsullerden yapıldı. Ölülere ve ilâhlara takdim edilen saçdan sondaki açıklamalardan «Kurbanlar ve adaklar» maddesinde bahsedilecek.

75 Bayrak, hilât, eğer, sarık : Halife tarafından gönderilen bu eşya hükümdarlık âlâmetleridir. Halifeler İslâm ülkesindeki bir hükümdarın meşrûlîğini tanıdıkları zaman ona bayrak, eğer, hilât ve sarık gönderirlerdi.

selâm olsun. Seninle beraber, kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a hamedederim.» cümlesine gelince «Emîr el-Mü'minîn (Halife) nin selâmını al (iâde et).» dedim. O ve yanındakiler hep birlikte selâmı aldılar. Ben mektubu okuyorum, tercüman harfî harfine tercüme ediyordu. Mektubun okunmasını bitirince, oradakiler hep bir ağızdan tekbir getirdiler. Yerler sarsıldı.

Sonra, hükümdar ayakta iken vezîr Hâmid b.el-Abbâs'ın⁷⁶ mektubunu da okudum. Oturmasını emrettim. Nezîr el-Haramî'nin mektubu okunurken oturdu. (204*) Bu mektubun okunması tamamlanınca, adamları hükümdarın üzerine çok miktarda gümüş para saçtılar. Bundan sonra ona ve karısına getirdiğimiz ıtr, elbise, inci gibi kıymetli hediyeleri çıkardım. Bunları birer birer ona ve karısına takdim ediyordum. Nihâyet, bu işi de bitirince halkın huzûrunda, hükümdarın karısına hilât giydirdim. Hâtûn⁷⁷ hükümdârın yanında oturuyordu. Bu onların âdetidir. Hâtûna hilât giydirince, kadınlar onun üzerine gümüş paralar saçtılar. Biz de çadırlarımıza döndük.

Biraz vakit geçtikten sonra bize adam gönderip çağırttı. Yanına girdik. Kubbeli çadırında idi. Çocukları ise önünde oturuyorlardı. Kendisi tek başına, Rum dibâcıyla örtülü tahtı üzerinde oturuyordu. Herkes toplandıktan sonra, sofranın getirilmesini istedi. Üzerinde sâdece kızartılmış et bulunan sofrayı getirip önüne koydular. Bir bıçak aldı. Bir lokma kesip yedi. İkinci ve üçüncü defa da aynı şeyi tekrarladi. Sonra bir parça kesti. Elçi Sevsen'e verdi. Sevsen bunu alınca ona küçük bir sofra geldi. Önüne kondu.

Âdetleri böyledir. Hükümdar, kendisine bir lokma verme-

76 Hâmid b. el-Abbâs : Hicri 306-311 (918-923 m.) yılları arasında Halife Muktedir'in vezirliğini yapmıştır.

77 Hâtûn : Kadının umumî merasimlere katılması eski Türklerde âdetti. Bu husus Araplara yabancydı. Bunun için, İbn Fazlân «Bu onların âdetidir.» demektedir. Türklerdeki bu âdet Moğollarda da görülmektedir. İbn Battûta, Özbek-Han'ın yanında karılarının oturmalarına ve başları örtüsüz başkalarına görünmelerine hayret eder.

dikçe hiç bir kimse yemeğe elini uzatmaz. Hükümdarın verdiği lokmayı alana bir sofrta gelir.⁷⁸

Sonra, bana bir lokma verdi. Bana da bir sofrta geldi. Bir parça daha kesip sağındaki beye verdi. Ona da bir sofrta geldi. Sonra, ikinci beye bir lokma verdi. Ona da bir sofrta geldi. Sonra üçüncü beye bir lokma kesip verdi. Ona da bir sofrta geldi. Sonra, dördüncü beye bir lokma verdi. Ona da bir sofrta geldi. Sonra, çocuklarına birer parça verdi. Onlara da sofralar geldi. Her birimiz kendi sofrasından yemek yiyor, başkasının sofrasına el uzatmıyordu. Ve yemeğini yeyince sofrasından arta kalanı kendi evine (çadırına) götürüyordu.

Yemeğimizi yedikten sonra, hükümdar bir gün ve bir gece (24 saat) önce yapılmış bal şerbeti istedi. Onlar buna «süclüv»⁷⁹ diyorlar. O ve biz bundan birer kadeh içtik. Sonra ayağa kalkıp «Allah, Efendim Emîr el-Mü'minîn'e uzun ömürler versin. Bu, ona olan memnuniyetimin nişânesidir.» dedi. Onun ayağa kalkması üzerine sağındaki dört bey ve çocukları da ayağa kalktılar. Biz de ayağa kalktık. Hükümdar bu hareketi üç defa tekrarladı. Sonra yanından ayrıldık.

Ben gelmeden önce hükümdarın camisinin minberinde onun adına hutbe «Ey Allah'ım, Bulgarların hükümdarı Yiltivâr'ı islah et.» şeklinde okunuyormuş. Ona, «Hükümdar sadece Allah'tır. Minberde Allah'tan başkası bu adla anılamaz. Efendim Emîr el-Mü'minîn (Halife) bile doğuda ve batıdaki minberlerde kendisine «Ey Allah'ım! Kulun ve halifen Emîr el-Mü'minîn Ca'fer el-İmâm el-Muktedir bi Allâh'ı islah et.» denilmesiyle yetinir. Ondan önceki halife ataları da aynı şekilde yetinirlerdi. (204b) Hazret-i Peygamber ise, «Hristiyanların Meryem oğlu İshâ'yı

78 İbn Battûta ve Marco Polo'nun verdikleri malûmata göre Moğollarla da hanın meclisinde bulunan herkesin ayrı bir masası ve sofrası vardı.

79 Süclüv, Süclü : Burada sarhoş edici bir içkiden ziyade bir nebîzden (şıradan) bahsedilmiş olmalıdır. Bal ve danı içkisi, hafifletilmiş kırmızı eski müsöلمان Türkler tarafından nebîz gibi telâkkî edilirdi. Hazret-i Ömer de Suriyelilere bal şırası içmeyi müsâade etmiştir.

övdükleri gibi, beni aşırı derecede övmeyin. Ben sadece bir kulum. Bunun için, Allah'ın kulu ve resûlü deyiniz.» buyurmuştur.» dedim.

Bunun üzerine, «Benim adıma nasıl hutbe okunması câiz olur?» dedi. Ben de «Senin ve babanın adı ile.» dedim. Hükümdar «Babam kâfirdi. Onun adının minberde söylenmesini istemem. Benim adımı da bir kâfir verdiğine göre, adının da hutbede zikredilmesini arzu etmem. Acaba, efendim Emîr el-Mü'minîn'in adı nedir?» dedi. Ben, «Ca'fer» dedim. Hükümdar «Benim, onun adını almam doğru olur mu?» dedi. Ben de «Evet, olur» dedim. Bunun üzerine, «Kendi adımı Ca'fer, babamın adını Abdullah şeklinde değiştirdim.» dedi. Hatibe, hutbeyi bu isimle okumasını emretti. O da bu emri yerine getirdi. Bundan sonra, onun adına hutbe «Ey Allah'ım! Emîr el-Mü'minîn'in mevlâsı ve kulu Bulgar hükümdarı Ca'fer b. Abdullâh'ı islâh et.» şeklinde okunuyordu.

Mektubun okunmasından ve hediyelerin verilmesinden üç gün sonra, hükümdar bana adam gönderip huzûruna çağırdı. Halife'nin gönderdiği dört bin altın mesclesini ve bunların geçikmesine sebep olan hristiyan el-Fazl b. Mûsâ'nın yaptığı hileyi öğrenmişti; Zira, mektupta altınlardan bahsediliyordu. Yabına girince oturmamı emretti. Oturdum. Halife'nin mektubunu önüne atarak «Bu mektubu kim getirdi?» dedi. «Ben.» dedim. Sonra, vezirin gönderdiği mektubu attı. «Ya bunu?» dedi. Yine «Ben.» dedim. «Her iki mektupta zikredilen paralar ne oklu?» dedi. Ben, «Toplanamadı. Vakit daraldığından buraya gelmek fırsatını kaçırmaz diye arkadan bize yetişmesi için geride bıraktık.» dedim.

Hükümdar, «Siz hep beraber geldiniz. Beni esaret altına sokan (kul edinen) yahudilere karşı koruyacak bir kale⁸⁰ yapımında sarfedilecek bu parayı getirmeniz için efendim size bu

⁸⁰ Yahudilere karşı koruyacak kale : Burada ifade edilen Yahudiler hakları ve idareci sınıfı müsevî olan Hazarlardır.

kadar masrafta bulundu. Hediyeği ise benim gönderdiğim elçi dahi getirebilirdi.» dedi. Ben, «Evet, doğru. Biz elimizden geleni yaptık. Ne yapalım. Netice böyle oldu.» dedim. Bunun üzerine tercümana, «Ona de ki; ben bunları tanımıyorum. Sadece seni tanıyorum. Zira, onlar cahil insanlardır. Eğer vezir senin yaptığın şeyi onların yapacağına kanaat getirseydi, hukukuma riayet etmen, mektubu bana okuman ve cevabını dinlemen için seni buralara göndermezdi. Senden başkasından bir dirhem dahi istemem. Parayı çıkar. Bu senin için daha hayırlıdır.» dedi.

Bunun üzerine, yanından üzgün ve korku içinde ayrıldım. İnsana tesir eder görünümlü, heybetli, cüsseli ve şişman vücutlu bir adamdı. Sanki bir küp içinden konuşuyordu. Yanından çıktıktan sonra arkadaşlarımı topladım. (205) Benimle onun arasında geçen bu hadiseyi anlattım. Onlara «Bu adamdan korkmaya başladım.» dedim.

Hükümdarın müezzini kâmet ederken ezanın ifâdelerini (formüllerini) ikişer defa söylüyordu. Hükümdara, «Efendim Emir el-Mü'minin kendi sarayında kâmetin ifâdelerini birer defa söyletiyor.» dedim. Bunun üzerine müezzine «Sana söylediğini yap. Sakın muhalefet etme.» dedi. Müezzin günlerce bu şekilde kâmet etti. Bu arada hükümdar bana paranın ne olduğunu soruyor, bu konuda benimle münakaşada bulunuyordu. Ben ise paradan ümidini kestirmeye ve kendimi savunmaya çalışıyordum. Paradan ümidini kesince, müezzine kâmetin ifâdelerini (formüllerini) ikişer defa söylemesini emretti. O da emrini yerine getirdi. Bunu yaptırmakla benimle münakaşaya yol açmak istiyordu. Müezzinin kâmetin ifâdelerini (formüllerini) yine tekrarladığını duyunca, onu bu hareketten menettim. Ve bağurdım. Hükümdar bunu öğrenince beni ve arkadaşlarımı çağırtdı. Hepimiz toplanınca, bana işâret ederek tercümana, «Ona şöyle: İki müezzin var. Biri kâmetin ifâdelerini birer defa, biri ikişer defa söylüyor. Sonra, her ikisi de aynı cemaatle namaz kılıyorlar. Namaz câiz midir, değil midir? Bu hususta ne

der?» dedi. Cevâben «Namaz câizdir» dedim. «İcmâ (ittifak) ile mi? Yoksa ihtilâf ile mi?» dedi. «İcmâ ile» dedim.⁸¹

Bundan sonra tercümana, «Ona sor. Muhasara altında bulunan, köle haline getirilmek istenen zayıf kavimlere yardım etmek maksadıyla, bir adam bazı kimselerle para gönderse, onlar da emânete ihanet etseler, bu kimselerin hareketi hakkında ne der?» dedi. Ben «Bu câiz değildir. Bunu yapanlar kötü kimselerdir.» dedim. «İcmâ ile mi? Yoksa ihtilâf ile mi?» dedi. Ben «İcmâ ile» dedim. Sonra tercümana, «Ona sor. Halife üzerine bir ordu gönderse hakkından gelebilir mi?» dedi. Cevaben «Hayır» dedim. «Ya Horasan hükümdarı?» dedi. Yine «Hayır.» dedim. Hükümdar, «Buna sebep mesafenin uzaklığı ve aramızdaki kâfir kabilelerin çokluğu değil mi?» dedi. Ben, «Evet.» dedim. Bunun üzerine tercümana, «Ona söyle, vallâhi ben, bu kadar uzak yerde iken efendim Emir el-Mü'minîn'den korkuyorum. Beğenmediği bir hareketimi duyar, aramızdaki bu kadar memleketlere rağmen, hakkımda beddua eder de beni olduğum yerde mahveder diye korkuyorum. Siz ise, onun ekmeğini yediğiniz, verdiği elbiseleri giydiğiniz, her zaman kendisini gördüğünüz halde, sizi bana yani zayıf bir kavme gönderdiği elçilik vazifesi gibi kısa bir zamanda ona ve Müslümanlara ihanet ettiniz. Sözlerinde bana gerçeği söyleyen biri gelmedikçe nâzden duyduğum hiçbir dîni hususu kabul etmem. Bu şekilde bir insan gelirse onun dediğini tutarım.» dedi. Bu sözler üzerine bizi haptetti. Verecek cevap bulamadık. Yanından ayrıldık.

⁸¹ Ezân : Burada ikâmetin ifadelerinin tekrarlanıp tekrarlanmayacağına dair hükümdar ile İbn Fazlân arasında yapılan münakaşta aslında bu bölgede Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin nüfuz yarışmasının bir tezâhürüdür. İslâmîyet'i Mâverâünnehir ve Harezm yoluyla kabul eden Bulgarların Hanefî Mezhebi'ne uygun olarak ikâmetin ifadelerini tekrarlama ları tabii idi. Şâfiî Mezhebinde olan İbn Fazlân ise, kendi benimsediği mezhebe uygun olarak ikâmetin ifadelerinin tekrarlanmasında ısrar ediyor. İslâm mahiyetini önce kavrayamayan hükümdar müezzine ikâmeti İbn Fazlân'ın istediği şekilde okumasını emrediyor. Sonra hanefî fakihlerinin müdahalesi neticesi yaptığı hatanın farkına varıyor ve müezzine ikâmetin ifadelerini yine tekrarlamasını emrediyor.

İbn Fazlân der ki: Bu konuşmadan sonra, hükümdar arkadaşlarıma itibar göstermediği halde, beni başkalarına tercih eder, yanından ayırmaz ve bana «Ebû Bekr el-Sıddık» derdi.

(205*) Bulgar hükümdarının ülkesinde sayılamayacak kadar çok acâip şeyler gördüm. Bunlardan biri şudur:

Onun ülkesinde ilk kaldığımız gece güneş batmadan tam bir saat önce semanın iyice kızardığını gördüm. Gökten şiddetli sealer ve büyük bir gürültü geldiğini işittim. Bağımlı kaldırdım. Yakınımda ateş gibi kırmızı bir bulut vardı. Bu gürültü ve sesler ondan geliyordu. Dikkatle baktım. Bulutun içinde insana ve hayvana benzeyen hayaller, bunların ellerinde yaylar, mızraklar ve kılıçlar bulunuyordu. Bu karaltılara dikkatle bakıyor, iyice farketmeye çalışıyordum. Tam bu sırada, bu buluta benzer başka bir bulut ortaya çıktı. Onda da insanlar, hayvanlar ve silâhlar görünüyordu. Bir silvâri birliğinin diğerine hücum ettiği gibi bu birliklerden biri, diğerinin üzerine saldırıya başladı. Biz, bu durumdan çok korktuk. Allah'a yalvarmaya ve dua etmeye başladık. Yerliler ise bize gülüyorlar ve bu halimize hayret ediyorlardı.⁸²

İbn Fazlân der ki: Biz, bir birliği diğerine hücumuna bakıyorduk. İki birlik birbirlerine giriyorlar, bir müddet sonra ayrılıyorlardı. Bu hal gecenin epey bir kısmında devam etti. Sonra her iki birlik de kayboldular. Hükümdara bunun ne olduğunu sorduk. Cevâben, atalarının «Bunlar cinlerin mü'minleri

82 Kuzey şafağı : Burada güneş batmadan biraz önce semanın kızardığından ve kırmızı bulutlar içinde cinlerin çarpıştığından bahsedilmektedir. Bu husus güneşin yüksekliğinin maksimum dereçeye vardığı zaman vukubulen bir kuzey şafağından başka bir şey değildir. Estonya destanında ve kuzey efsanelerinde kuzey şafağı gökteki orduların muharebesine benzetilmektedir. Bu husus cermen efsanelerinde pek yaygın bir temadır. Burada muharebenin mü'min ve kâfir cinler arasında geçtiği söylenmekle olay İslâmleştirilmektedir. Bu temaya biraz değişik olarak Binbir Gece Masalları'ndaki Bûlûkkyo ve Şâh-mûrân masallarında da rastlanmaktadır. Bu masallarda büyük bir toz bulutu içinde bir vâdide mü'min ve kâfir cinlerden meydana gelen iki ordu- nun çarpıştığı görülür.

ile kâfirleridir.» dediklerini, çok eski zamanlardan beri her akşam bu şekilde çarpıştıklarını söyledi.

İbn Fazlân şöyle der:

Sonra, hükümdarın aslen Bağdad'tan olup tesadüfen bu taraflara gelmiş olan tarzisi ile konuşmak için kubbeli çadırına girdik. Kur'ân'dan yarım sûbu (1/14) okuyacak kadar zaman geçmemişti. Konuşuyor, yatısı ezanının okunmasını bekliyorduk. Ezanın okunduğunu duyduk. Çadırdan çıktık. Bir de ne göreyim. Sabah olmuş. Bunun üzerine müezzine «Sen ne ezanı okudun?» dedim. Müezzin «Sabah ezanı.» dedi. «Yatısı ezanı ne oldu?» dedim. «Onu akşam namazının arkasından kılıyoruz.» dedi. «Ya gece ne oldu?» diye sordum. Cevâben, «Gördüğün gibi. Sen gelmeden önce bundan daha kısaydı. Bu günlerde uzamaya başladı» dedi. Ayrıca, sabah namazını kaçırırım korkusuyla bir aydır geceleyin uyumadığını söyledi. Öyle ki, akşamleyin tencereyi ateşe koyan bir kimse, tencerenin içindeki yemek pişmeden sabah namazını kılar.

İbn Fazlân şöyle der:

Onların ülkesinde gündüzlerin çok uzun olduğunu gördüm. Senenin bir kısmında gündüzler çok uzar, geceler çok kısalar. Sonra geceler çok uzar, gündüzler çok kısalar. Vardığımın ikinci gecesi kubbeli çadırımın dışında oturup semayı seyrettim. (206*) Pek az yıldız görebildim. Zannederim şurada burada on beş kadar yıldız vardı. Akşamdan önceki kırmızı şafak hiç kınıbolmuyor. Gece ise pek karanlık değil. Geceleyin insan, bir ok atımlık mesafeden daha uzaktaki adamı tanıyabiliyor.

İbn Fazlân der ki: Aya baktım. Göğün ortasına gelmiyor. Aksine bir müddet semanın ufka yakın kesiminde görüldükten sonra sabah olup gözden kayboluyor. Hükümdar, ülkesinin yaya yürütiğiyle üç ayhk kuzeyinde Visû⁸⁴ denen bir kavim

⁸⁴ Visû : Bunlar Ladoga gölünün doğusunda Beyaz göl civarında oturan Rus amellerinden Vias kabilesidir. Bulgarlar Visû ve Yura ülkesine kızakların elbise, tuz, işlenmiş eşya götürürler. Bunları kürklerle değiştirirdi. Bu ticâret bir sessiz ve muğâyibe ile değişim tarzındaydı. Sessiz değişim za-

bulunduğunu, onların ülkesinde gecenin bir saatten daha kısa olduğunu söyledi.

İbn Fazlân şöyle der:

Orada, güneş doğarken her yer, dağlar ve gözün görebildiği her şey kızıl bir renk alıyor. Güneş ise büyük bir bulut halinde doğuyor. Göğün ortasına gelinceye kadar kızılık devam ediyor. Memleket halkı bana, «Kışın burada geceler gündüzler kadar uzar, gündüzler de geceler kadar kısadır. Hattâ, bizden bir adam bir fersahtan daha az mesafede bulunan Etil nehrine gitmek için sabahleyin yola çıksa, oraya varmadan akşam karanlığı basar, bütün yıldızlar doğup gökyüzünü kaplar.» dediler. Biz oradan ayrıldığımızda ise geceler uzamış, gündüzler kısalmıştı.

Onlar köpeklerin havlamasını çok uğurlu sayarlar. Böyle bir şey duyunca sevinirler. O senenin bolluk, bereket ve sulh senesi olacağını söylerler.

Bulgar ülkesinde pek çok yılan vardır. Hattâ, ağacın bir dalına on veya daha çok yılan dolanır. Bununla beraber yılanları öldürmezler. Yılanlar da onlara bir şey yapmaz. O kadar ki, bir yerde hemen hemen yüz zirâdan daha uzun, yere yıkılmış bir ağaç gördüm. Gövdesi de gayet kalındı. Ayakta durmuş ona bakıyordum. Bir aralık ağacın gövdesi hareket etmeye başladı. İrkildim. Dikkatle baktım. Bir de ne göreyim, üzerinde hemen hemen ağacın kalınlığına ve uzunluğuna yakın büyüklükte bir yılan var. Beni görünce ağacın üzerinden yere inip ormanın içinde kayboldu. Dehşet içinde dönüp, hadiseyi hükümdara ve meclisindekilere anlattım. Buna aldırış bile etmediler. Hükümdar, «Korkma, sana birşey yapmaz?» dedi.

Bir gün hükümdar ile bir yere indik. Ben ve arkadaşlarım; Tegn, Sevsen, Bâris ve yanımda bulunan hükümdarın

manımızdaki ibridîl kabilelerde olduğu gibi, Mervezi'ye göre, eskiden zencilerde, Çin ve Hind adalarında, Sibirya kavimlerinde mevcuttu. Aynı müellif Kimâkların bir zümresi arasında da sessiz değişimin hâkim olduğunu kaydetmektedir.

adamlarından biriyle ağaçlar arasına girdik. İğ kadar ince ve daha uzun, yeşil ve küçük bir ağaç gördük. İçinde yeşil bir damar, bu damarın ucunda geniş ve yere yayılmış, âdeta verde bitmiş gibi bir yaprak, bunun içinde taneler var. Bu taneden yiyen kimse onun «emîñ narı» olduğunda tereddüt bile etmez. (206b) Bundan yedik. Tadı çok güzeldi. Durmadan ondan arayıp yiyorduk.

Onların, çok yeşil, şarap sirkesinden daha ekşi bir çeşit elmaları var. Bu elmayı kızlar yer. Yeyince semizleşirler. Onların ülkesinde fındık ağacından daha çok ağaç görmedim.⁸⁵ Ö kadar kı, 40X40 fersah genişliğinde fındık ormanları gördüm.

Orada adını bilmediğim bir ağaç daha gördüm. Çok yüksek olup gövdesi yapraksızdı. Başı hurma ağacının başı gibi, yaprakları ise ince hurma yaprağına benzer, fakat toplu bir haldeydi. Onlar bu ağacın gövdesinin bir yerini delip, bu kusun altına bir kap yerleştiriyorlar. Bu delikten kabın içine balıdan daha tatlı bir mâyi akıyor. İnsan bundan çok miktarda içerse şarap gibi sarhoş ediyor.

Buğday ve arpanın bol olmasına rağmen en çok darı ve at eti yerler. Bir kimsa bir şey içerse onu kendisi için hasad eder. Hükümdarın bundan hissesi yoktur. Yalnız, her ev senede bir, hükümdara bir samur kürk verir. Hükümdar askerlerini herhangi bir yere akın yapmak için gönderir ve askerleri ganimet elde ederlerse bundan muayyen bir hisse alır. Dügün yapan veya dâvet tertip eden herkesin, verdiği ziyâfete göre, hükümdara bir hisse ayırması, bir sâhrec⁸⁶ bal nebizi ve bir

⁸⁵ Fındık : Mervezi «Bulgar ülkesindeki hodenk (kayınoğacı) ağaçları arasında fındık çoktur.» der. Volga kıyılarından Orta Asya'ya gelen fındıklara «bulgar» denilirdi. Gövdesinden tatlı bir mâyi elde edilen ağacın süpheşiz çokkılı kayın ağacından başka bir şey değildir.

⁸⁶ Sâhrec : Bu kelime Türkçe'deki «sağrak» kelimesinin değişik şeklidir. İbn Rusteh «Hükümdar her düğünden vergi olarak bir at alır.» der. Buna göre, vaktiyle at şeklinde alınan bir vergiden bahsedilmelidir. Kelime «sâhrah» şeklinde de okunabilir.

miktar bozulmuş buğday vermesi mecburidir.⁸⁷ Zira, onların ülkesi rutubetli ve havası ağırdır.⁸⁸ Yiyeceklerini saklayacak yerleri de yoktur. Ancak, yerde kuyular kazıp yiyeceklerini bunlara koyabilirler. O da birkaç gün geçtikten sonra kokar ve bozulur. İstifâde edilemeyecek hale gelir.

Zeytinyağı, susamyağı ve tereyağı kullanmazlar. Bütün bunların yerine balıkyağı kullanırlar.⁸⁹ Bu sebeple, kullandıkları bütün eşya fena kokar. Arpadan bir çeşit çorba yaparlar. Bunu genç erkekler ve kızlar içerler. Bazan arpayı etle pisirirler. Erkekler bunun etini, kızlar ise arpasını yerler. Yalnız, çorba teke başıyla pisirilirse bunun etinden kızlar da yerler.

Hepsi kalpak giyerler.⁹⁰ Hükümdar ata seyisiz, tek başına biner. Gezerken yanında muhafız bulunmaz. Sokaklardan ve çarşılardan geçerken herkes ayağa kalkar. Kalpaklarını çıkarıp koltuklarının altına alırlar. (207*) Hükümdar geçince tekrar başlarına giyerler. Aynı şekilde, hükümdarın huzûruna giren herkes; küçük ve büyük, hattâ çocukları ve kardeşleri bile, onu gördükleri zaman kalpaklarını çıkarıp koltuklarının altına alırlar. Sonra, başlarıyla selâm verip otururlar. Daha sonra kalkıp, hükümdar oturmayı emredinceye kadar ayakta dururlar. Onun önünde oturan herkes diz çökerek oturur. Kalpakını koltuğundan çıkarmaz. Huzûrundan çıkıncaya kadar saklar. Yanından ayrıldıktan sonra tekrar giyer.⁹¹

⁸⁷ Bozulmuş buğday : Burada buğdayın kendisinden değil, buğdaydan imâl edilen bir içkiden bahsedilmektedir.

⁸⁸ Rutubetli ve ağır hava : Tercüman Sallâm'ın soyahatının Hıyâyesinde ve Ebu'l-Fidâ'nın eserinde aynı ifade (pis kokulu toprak) kullanılır.

⁸⁹ Balık yağı : Bulgar çağına alt balık ortalarmın çok bulunuşu balık avcılığının revaçta olduğunu gösteriyor.

⁹⁰ Kalpak : Metinde «kalensuva» şeklinde geçen bu kolime «keçeden mâmûl yüksek külah, Türk halklarının gilyikleri şapka» şeklinde izah edilmektedir. İbn Rüşeh «Onların elbiseleri Müslümanların elbiselerine benzer» der. Mervezi, kalensuva ve kabayı Türk elbiseleri olarak kaydeder.

⁹¹ Şapkayı çıkarma : Bazı hallerde baştaki şapkayı çıkarmak âdeti, Türkler arasında câri idi. Bu âdeti İslâm ülkelerine asker olarak gelen Türkler de ve Moğollarda da görmekteyiz.

Hepsi kubbeli çadırlarda otururlar.⁹² Yalnız, hükümdarın çadırı çok büyüktür. Bin ve daha fazla insan alabilir. İçi Ermeni kumaşlarıyla döşenmiş olup ortasında Rum dibacıyla (brocart) örtülmüş bir taht vardır.

Onların âdetlerine göre, bir kimsenin oğlunun erkek çocuğu doğarsa, onu babası değil, dedesi alır. «Bunu, adam oluncaya kadar bakmaya babasından daha lâyıkm.» der.⁹³ Bir adam ölünce ona çocukları değil, kardeşleri mirasçı olurlar.⁹⁴ Hükümdara, İslâmiyet'e göre bunun câiz olmadığını söyledim. Mirasın nasıl intikal edeceğini iyice anlayancaya kadar izah ettim.

Onların ülkesinde en çok gördüğüm şeylerden biri de yıldırımdı. Bir eve (çadıra) yıldırım düşünce ona yaklaşılmayıp, içinde bulunan insan, eşya ve diğer şeylerle kendi haline bırakılır. Bunlar zamanla mahvolurlar. Ve «Bu ev sâkinleri Allah'ın gazabına uğramış kimselerdir» derler.⁹⁵

92 Kubbeli çadır (Türk çadırı) : İbn Fazlân'ın sefâreti sırasında Bulgarları henüz şehirleri yoktu. Onlar çadırlarda oturuyorlardı. Bu çadırlar «kubbe» veya «bayt» kelimeleriyle ifade edilmektedir. Kubbe kelimesi esas itibariyle yuvarlak yurdu, keçe ile kaplı kubbeli çadırı ifade eder. Bu yurtların en doğerlileri zirvede birleşen uzun aşıç dâimlerle inşa ediliş, üstten dumanın çıkması için bir delik bırakılanlardı. İbn Battûta tarafından tavsiye edilen çadır dâimlidir. Bu büyük çadırları ifade için «hargâh» kelimesi de kullanılır. İbn Battûta bize Özbek-Han'ın çadırını tafsilâtli olarak tavsiye etmektedir. Kubbe el-Zehab denen bu çadır altın levhalarla kaplı dâimlerden inşa edilmiş olup, ortasında yine altın levhalarla kaplı bir taht vardır... Berke Han'ın çadırı 500 süvari alabiliyordu. Beyaz keçe ve ippek halılarla kaplıydı.

93 Bu gün dehi, Kırgızlarda bir adamın erkek çocuğu doğarsa onu dedesi büyütür.

94 Kardeşlerin verâseti : Bir adam ölünce ona çocuklarının değil, kardeşlerinin varis olması âdeti anerkil aile düzeninden gelmektedir. Bu âdet Türklerde, Moğollarda, Berberilerde ve çeşitli kavimlerde görülür. Bu verâset prensibi siyasi verâset hususunda da geçerlidir.

95 Yıldırım : Türklerde olduğu gibi, Moğollarda da yıldırım isabet eden eşya, hayvanlar, insanlar, hülâsa herşey bir müddet büyük hanın ordugâhından uzakta tutulurdu. Bazı şamanistlerin yıldırım tanrısına ibâdet ettiğinden bahsedilecek. Onlara göre bu tanrı yerdeki kötü ruhları takibeder. Uygurlar ise yıldırım uğurlu sayarlardı.

Bir adam diğerini kasten öldürürse, suçuna karşılık kisas olarak onu da öldürürler. Hatâ ile öldürürse, öldüren için kayın ağacından bir sandık yaparlar. Kâtili bunun içine koyup, yanına üç somun, bir testi su bıraktıktan ve üzerini çiviledikten sonra, deve havudunun ağaçlarına benzer üç ağaç dikerek suçluyu bunların arasına asarlar. «Biz, onu yer ile gök arasında bırakıyoruz. Güneş ve yağmura maruz kalsın. Belki Allah acır da kurtulur» derler. Zamanla çürüyünceye ve rüzgârlar götüreceye kadar bu şekilde asılı kalır.⁹⁶

Cevvâl zekâhı ve bilgili bir adam gördüler mi «Bunun rabbimize hizmet etmesi gerekir» derler. Onu yakalayıp boynuna bir ip geçirdikten sonra ağaca asarlar. Parça parça olup yere düşünceye kadar bu şekilde kalır.⁹⁷

Hükümdarın tercümanı bana şunu anlattı:

«Sindli bir adam tesadüfen buralara geldi. Bir müddet hükümdarın hizmetinde çalıştı. Kâbiliyetli ve zeki biri idi. Bir ara yerli halktan bazıları ticâret için bir yere gitmek istediler. (207b) Sindli onlarla beraber gitmek için hükümdardan izin istedi. Hükümdar önce buna razı olmadı. Fakat, Sindlinin israrı üzerine gitmesine izin verdi. Gemidekiler onun cevvâl zekâhı, akıllı bir adam olduğunu görünce birbirleri ile konuşup «Bu rabbimizin hizmetine lâyıktır. Ona gönderelim.» dediler. Yolları üzerindeki bir ormandan geçerken adamı gemiden indirip boynuna bir ip geçirdiler. Adamı, bu şekilde yüksek bir ağacın başına astıktan sonra bırakıp gittiler.

Yolda yürürlerken içlerinden biri idrarını yapmak ister ve silâhı üzerindeyken idrarını yaparsa onu soyarlar. Üzerindeki silâhını, elbisesini ve her şeyini alırlar. Bu hareketini onun câhil ve kâbiliyetsiz bir kimse olmasına yorarlar. Bu, onlar aru-

⁹⁶ Hata ile birini öldüren kimseyi Ruslar da aynı şekilde cezalandırırlardı (aş. bk.). Bu şekilde cezalandırma ölümüne mahkûm edilen kimsenin tesadüfler sebebiyle kurtulması veya açlığın, susuzluğun, soğukluğun sıcaklığın tesiriyle ölmesi içindir.

⁹⁷ Sondaki açıklamalardan «İnsan kurbanları» maddesine bak.

ında âdettir. Eğer, bir kimse silâhlarını çıkarıp bir kayıya koyduktan sonra idrarını yaparsa bu hareketini kabiliyetine ve bilgisine yorarlar. Ona dokunmazlar.

Kadınlar ve erkekler hep beraber nehre girip çırucıplak yıkanırılar. Birbirlerinden kaçmazlar. Bununla beraber, herhangî bir şekilde zina etmezler. Zina onlara göre en büyük suçlardır. İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp zina edenin el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu, boynundan uyluklarına kadar balta ile yararak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler. Kadını ve erkeği ikiye ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarından her birini bir ağaca asarlar.

Kadınlar yüzerken erkeklerden kaçınırlar diye çok çalıştıysam da muvaffak olamadım.

Hırsızı da zina yapan gibi öldürürler.

Ormanlarındaki arı yuvalarında bol miktarda bal bulunur. Onlar, bu yuvaları tanırırlar, ballarını almak için ormana girerler. Bazan, bu esnada dâşmanlarının baskınına uğrayıp, onlar tarafından öldürüldükleri de olur.

Aralarında pek çok tüccar vardır. Bu tüccarlar Türk ülkelerine gidip koyun, Visû ülkesine gidip samur ve siyah tilki kürkü satın alırlar.

Bulgarlar arasında beş bin kadın ve erkekten müteşekkil. Barancer diye tanınan büyük bir âile gördük. Hepsi de müslüman olmuşlar ve namaz kılacak ahşap bir cami yapmışlardı. Fakat, Kur'ân okumasını bilmiyorlardı. İçlerinden bir kısmına namaz kılacak kadar Kur'ân öğrettim.

Benim elimle Tâlût adında biri müslüman oldu. Ona Abdullâh adını verdim. Bunun üzerine, «Bana, senin kendi adını vermeni istiyorum» dedi. Adını hemen Muhammed olarak değiştirdim. Bu adamın karısı, anası ve çocukları müslüman olup hepsi de Muhammed adını aldılar. Ona, «El-Hamdu lillâh...» ve «Kul huvalâh ahad...» surelerini öğrettim. Bu iki sureyi öğrenmekten dolayı duyduğu sevinç, Bulgar hükümdarı olsa duyağı sevinçten daha fazla idi.

(208*) Hükümdarın yanına vardığımızda onu Hallece (Khelletché)⁹⁸ denen bir suyun yanında ordugâh kurmuş olarak bulduk. Bu su üç gölden meydana gelir. Bunlardan ikisi büyük, biri küçüktür. Fakat, her üçü de çok derindir. Burası ile Hazar Denizi'ne dökülen Etil nehri arasında bir fersah kadarlık bir mesafe vardır. Bu nehir kıyısında sık sık kurulan ve pek çok değerli şeyler satılan bir çarşı (panayır) bulunur.⁹⁹

Daha önce, Teğin bana hükümdarın ülkesinde gayet iri yapılı bir adam bulunduğunu söylemişti. Oraya varınca hükümdara bu adamı sordum. Hükümdar, «Evet. Ülkemizde böyle bir adam vardı. Fakat öldü. Bu adam memleket halkından ve normal insanlardan değildi. Onun hikâyesi şöyledir:

Her zaman olduğu gibi, bazı yerli tüccarlar buraya bir günlük mesafede olan Etil nehrine gitmişlerdi. Bu sırada nehrin suları kabarmış ve taşmıştı. Bir gün aniden bir grup tüccar gelip «Ey hükümdar! Nehrin suları içinde söyle bir adam durmuş. Eğer, yakınımızdaki bir millete mensup ise bu diyarda kalmamız imkânsız. Yerimizi değiştirmekten başka çare yok» dediler.

Bunun üzerine, hayvanıma binip onlarla beraber nehre gittim. Bir de ne göreyim! Benim zirâmla oniki zirâ uzunluğunda boyu, kocaman bir kazan kadar başı, bir karıştan daha büyük burnu, iki büyük gözü ve birer karıştan daha uzun parmakları olan bir adam! Manzarası beni dehşete düşürdü. Onların içine düşen korku benim içime de düştü. Ona bir şeyler söylemeye başladık. Fakat, hiçbir cevap vermiyor. Sadece yüzümüze bakıyordu. Onu alıp getirdim. Bizden üç aylık mesafede bulunan Vişû halkına mektup yazarak onun hakkında bilgi istedim. Mektupla şu bilgiyi verdiler:

⁹⁸ Hallâce : Volga'nın Kama ile birleştiği yerin yakınında bulunan bu üç gölün adı Çuvaşça olup kırsak manâsındadır.

⁹⁹ Etil nehri kıyısında kurulan bu panayırın yerinde daha sonraları Bulgar şehri teşekkül edecektir.

«Bu adam Ye'cûc ve Me'cûc havmindendir.¹⁰⁰ Onlar, bizden üç aylık mesafede olup çıplaktırlar. Bizimle onlar arasında deniz vardır. Onlar denizin öbür kıyısında yaşarlar. Havvan gibi birbirleri ile çiftleşirler. Her gün, Allah onlar için denizden bir balık çıkarır. Her biri gelip bu balıktan, bıçakla kendisine ve ailesine yetecek kadar bir parça keser. Eğer lüzumundan fazla et alırsa onun ve ailesinin karınları ağır, Bazan adam ve ailesi hepisi ölürlür. Herkes balıktan ihtivaçları olan eti aldıktan sonra balık tekrar denize döner. Her gün bu şekilde geçinirler. Bizimle onlar arasında deniz vardır. (208b) Diğer taraflardan ise dağlarla çevrilidirler. Eskiden dışarı çıkmakta oldukları kapı ile aralarında bugün Ye'cûc ve Me'cûc Seddi bulunmaktadır. Allah onların meskûn ülkelerine çıkmalarını isterse seddin açılması için bir sebep ortaya çıkarır. Aramızdaki deniz kurur ve balıkların gelmesi kesilir.»

¹⁰⁰ Ye'cûc ve Me'cûc : Kur'an ve Tavat'ta da geçen bu kavmin kimler olduğu ve yurdu hakkında çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Hâdislere ve ilk İslâm kaynaklarına göre, bu kavim Türkler ve Moğollardır. Hâdislerde bu kavme dair verilen fizyonomi Türk - Moğol fizyonomisinden başka bir şey değildir. Türkler müslüman olmaya başladıktan sonra, Ye'cûc ve Me'cûc hakkındaki telâkkiller değişmiştir. Bundan sonra, Ye'cûc ve Me'cûc'ün Türklerin doğusundaki ve kuzeyindeki kavimler olduğu iddia edilmiştir. Hazar ve Bulgar menşeli rivâyetlere göre ise, Ye'cûc ve Me'cûc İslâmların kuzeyinde yaşayan İskandinavlılardır. Faki Araplar tarafından Ye'cûc ve Me'cûc'ün küçük boylu, yaşlı burunlu, yuvrak yüzü kavrımlara benzettiklerine mukabil, kuzey menşeli rivâyetlerde bu kavim uzun boylu, mavî gözlü, sarışın İskandinavlılara benzetilmektedir. Arap ve İran menşeli rivâyetlerde bu kavmin bir seddin arkasında yaşadığı, kuzey menşeli rivâyetlerde ise, bir adada yaşadığı ve belkile geçindiği belirtilmektedir. Bulgar ülkesindeki insan azmasının Ye'cûc ve Me'cûc'den olduğuna inanılması bu telâkkiye bağlanmaktadır. Ebû Hâmid el-Endelûsî, de Bulgar ülkesinde Ad kavminden bir day gördüğünü söyler.

Ye'cûc ve Me'cûc seddi hakkındaki kana'etler de aynı şekilde değişmektedir. Bazıları bu seddi Derbend, bazıları Demirkapı, bazıları ise, Çin seddi şeklinde tefsir etmektedir. Menşeli Tavat olan bu telâkinin Sakalar hükümdarı Gök ile alakalı olmasına bakarak, bahsedilen seddin Derbend olduğu söylenebilir.

İbn Fazlân şöyle der:

Bu adamın ne olduğunu hükümdara sordum. Cevâben «Bir müddet yanınızda oturdu. Fakat, onu gören her çocuk ölüyor, her hamile kadın çocuğunu düşürüyordu. Bir insanı yakalarsa onu öldürünceye kadar sıkıyordu. Bu hareketlerini görlünce onu yüksek bir ağaca astım, orada öldü. Eğer, kemiklerini ve başını görmek istiyorsan, gel beraber gidelim, gör.» dedi. «Valla-hi, görmeyi arzu ediyorum.» dedim. Beraberce ata binerek kocaman ağaçlar bulunan büyük bir ormana gittik. Beni bir ağacın altına götürdü. Adamın kemikleri ve kafatası ağacın dibindeydi. Başına baktım, kocaman bir kazan (arı kovası) gibiydi. Kaburga kemikleri ise büyük hurma dalları kadardı. Kol ve bacak kemikleri de aynı nisbette büyüktü. Hayret içinde kaldım ve geri döndüm.»

İbn Fazlân şöyle der:

Sonra hükümdar, Hallece suyu başından Cavğız¹⁰¹ nehri kıyısına gitti. İki ay kadar burada oturduktan sonra göçmek isteyince Suvâr¹⁰² denilen bir kavme adam göndererek kendisiyle birlikte gelmelerini emretti. Onlar, hükümdarın emrini kabul etmediler. Bunlar iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı hal-kin ayağı takımından biri ile beraberdi. Vırağ adındaki bu

kil¹⁰³ beyi diye tanınan bir bey ile beraberdi. Henüz müslüman olmamış olan bu bey, Bulgar hükümdarına bağlı idi.

Hükümdar yukarıdaki haberi gönderince her iki kısım korkup onunla beraber Cavgöz nehri kıyısına göçtüler. Bu nehir beş zirâ kadar genişliğinde ve suları göbeğe kadar çıkan bir ırmaktır. Bazı yerleri ise köprücük kemiklerine kadar çıkar. Pek çok yerinde ise boyu aşar. Etrafında çok miktarda kayın ağacı ve diğer cins ağaçlar vardır.

Bu nehrin yakınında geniş bir bozkır vardır. Söyledikleri-
ne göre orada deve den küçük, öküzden büyük, başı deve ba-
şına, kuyruğu öküz kuyruğuna, (209*) gövdesi katır gövdesine,
tırnakları öküz tırnağına benzeyen ve başının ortasında kalın
ve yuvarlak, fakat ucuna doğru gittikçe incelen, nihayet ka-
lınlığı muzrak ucu kadar kalan, tek bir boynuzu olan bir çeşit
hayvan varmış.¹⁰⁴ Bu hayvanın boynuzunun uzunluğu üç ilâ
beş zirâ, daha az veya daha çok olup kendisi çok yeşil ağaç
yaprakları yermiş. Bir süvari görürse üzerine hücum edermiş.
Hücumu uğrayan kimsenin altında iyi koşan bir at bulunursa

¹⁰³ Eski : Dört bulgar köhlesinden birinin adı olup İbn Rusteh ve Hudûd, el-İlâm'da zikredilmektedir.

¹⁰⁴ Biraz sonra, burada bahsedilen hayvanın halenç (akçanağ) ağaçları arasında yaşadığı söylenecektir. Bu ağaç lügat kitaplarında «beyaz ile siyah, kırmızı ile sarı renkleri karışımı bir ağaç» şeklinde tarif edilir. Güveyini, bu ağacın, Çin, Rus ve Bulgar ülkelerinde büyük boylu olduğunu, ondan vazolar, tabaklar ve oklar yapıldığını ilâve eder. El-Birûni «Halenc çizgili yollu, damarlı ve benekli bir ağaçtır. Bu ağaçtan Türk ülkelerinde masalar, bardaklar, su ve içki içmek için kadehler, lekeleri ince olunca bıçak, sapı veya Bulgarların Horasan'a ve Harezm'e ihraç ettikleri hançerlerin sapları yapılır.» der. Ayrıca, bu ağaçtan yapılan çanaklara, tabaklara ve vazolara da halenc denirdi. Arapça eserlerde Emevîler devrinden itibaren şairlerin ve yazarların eserlerinde halençten mâmûl eşyadan bahsedilir. Kayın ağacı (hadenk) gibi, bu ağaçtan oklar, yay sapları, kuntariyeler de imâl ediliyordu. Kayın ağacı ile, akçanağaçtan aynı eşya yapıldığı için kitaplarda hadenk ve halenç kelimeleri birbirine karıştırılmıştır.

Bahsedilen hayvanın kergedan olup olmadığına, İbn Fazlân zamanında yaşıyıp yaşamadığına tereddüt edilmektedir. Zeki Velidî Toğan, bu hayvanın gerçekten kergedan olduğunu söylemekte, bu konuda İbn el-Fakih'e dayan-

güç belâ kurtulabilirmiş. Aksi takdirde yetişip boynuzuyla onu atının üzerinden alarak havaya atar, aşağıya düşerken tekrar boynuzuyla yakalarmış. Ve adamı öldürtünceye kadar bu hareketi tekrarlamış. Fakat, katıyven adamın atına dokunmazmış. Oranın halkı bozkırlarda ve ormanlarda bu hayvanı arayıp avlarlar. Şöyle ki; hayvanın bulunduğu yerdeki ağaçlar üzerine yanlarında zehirli oklar bulunan birkaç okçu çıkar. Hayvan bunların ortasına geldiği zaman ağır bir şekilde yaralayınca ve öldürtünceye kadar üzerine ok atarlar.

Hükümdarın yanında Yemen akıline benzer bir seyden mamül üç büyük tepesi gördüm. Sorduğumda, bunların o hayvanın boynuzundan yapıldığını bildirdi. Oranın halkından biri bana, bahsedilen bu hayvanın kerkeden olduğunu söyledi.

İbn Fazlân şöyle der:

Onlar arasında kırmızı yüzlü (benzi kanlı) hiçbir kimse görmedim Aksine, çoğu hastalıklı idi. Birçokları karın sancısından ölüyorlar. Hattâ, bu hastalık süt çocuklarında dahi vardır. Yanlarında bulunan bir müslüman veya Harezmi biri ölürsa müslümanların ölümlerini yıkadıkları gibi onu yıkarlar. Sonra, cenazesini önünde bir bayrak bulunan bir arabaya koyup gömcekleri yere götürürler. Oraya varınca cenazeyi arabadan alıp yere koyarlar. Bunun etrafına bir çizgi çizerler. Sonra cenazeyi çizginin dışına alırlar. Bundan sonra, bu çizginin içinde ölümlün kabrini kazıp ona bir lâhid yaparlar ve cenâzesini gömerler. Kendi ölümlerini de aynı şekilde gömerler. 105

mektadır. Kovalevsky ise, bu hayvanın tarihi devirlerde yaşamadığını, Ebû Hâmid el-Endülüsi'ye dayanarak bu hayvanın olduğu söylenen boynuzun tarih öncesi devirlerde yaşamış olan mamutun fosilleri olabileceğini söylemektedir. Kendisinden kemer, tarak, tabak ve çeşitli eşya yapılan bu maddeye «hutuv» denir. Morzevi, hutuvden imlâ edilen eşyanın Çin'de, Hind'de ve Türk ülkelerinde yapıldığını kaydetmektedir.

105 Ölüyü gömme : Bulgarlar müslüman olduktan sonra ölümlerini bu şekilde gömmeye başlamışlardır. Putperest Bulgarlar ise ölümlerini oturmuş olarak gömüyorlardı.

Ölünün arkasından kadınlar değil, aksine erkekler ağlar. Şöyle ki: bir adam öldüğü gün erkekler gelip ölenin kubbeli çadırının kapısında dururlar. En çirkin, en vahşî bir şekilde bağırarak ağlamaya başlarlar. Bu ağlayanlar hür adamlardır. Onların ağlaması bittikten sonra, ellerinde deriden örülmüş kurbacılar bulunduğu halde köleler gelirler. Devamlı surette ağlayıp ellerindeki deriden örme kurbacılarla yanlarına ve çıplak yerlerine vururlar. O kadar ki, kurbacıla vurulan yerlerde mor izler kalır. (209*) Ayrıca, ölenin çadırının kapısı üzerine muhakkak bir bayrak dikmek gerekir. Bundan sonra, ölenin silâhlarını getirip kabrinin etrafına koyarlar. İki sene müddetle mâtem devam eder.

İki sene dolunca çadırın kapısı üzerindeki bayrağı indirip saçlarını keserler (traş olurlar). Ölünün akrabaları bir davet hazırlarlar. Bu ziyâfetle mâtemden çıktıkları anlaşılır. Ölenin dul kalan karısı varsa bundan sonra evlenir. Bu şekildeki cenâze merasimleri reislerle yapılır. Halk ise ölülerine sâdece bu merasimlerin bir kısmını yapar.

Bulgar hükümdarı her sene, ülkesindeki her ev başına, Hazar hükümdarına bir samur kürk vergi vermek mecburiyetindedir.

Hazarlar ülkesinden Bulgar (Sakâlibe) ülkesine bir ticaret gemisi gelirse, hükümdar gemiye girip içindeki eşyaları sayar, onda birini (üçr) gümrük vergisi olarak alır. Aynı şekilde, Ruslara ve diğer milletlere mensup tüccarlar satmak için köle getirirlerse, hükümdar her on köleden birini kendi hissesi olarak alır.¹⁰⁶

106 Gümrük resmi : Bulgar ülkesine gelen bu gemiler Volga ve kollarından Bulgar şehrinin kurulduğu yerdeki pansıya gelirlerdi. Hükümdar buraya gelen yabancı gemilerdeki mallardan istenilenşür öşür alırdı. Kuzeyden gelen gemiler ekserî köle, samur, siyah, tülki, sincap ve kakum kürkleri, güneyden gelenler ise işlenmiş maddeler ve zîrî mahsûller getirirlerdi. Şu noktaya da işaret etmek gerekir ki, bu sırada Hazarlar ve kuzeylerindeki kavimler para yerine sincap derisi kullanırlardı. İbn Rüşteh, «Onlar arasında

Bulgar (Sakálíbe) hükümdarının oğlu Hazar hükümdarı-
nın yanında rehindir. Bir gün Hazar hükümdarı, Bulgar (Sa-
kálíbe) hükümdarının çok güzel bir kız olduğunu duymuş. Bu-
nun üzerine, kızı istemek için adam göndermiş. Hükümdar bu-
nun imkânı olmadığına dâir delillerini söyleyip onun isteğini
reddedince, kız müslüman, kendisi yahudi olmasına rağmen
Hazar hükümdarı kızı zorla almış. Kız onun nikâhı altında iken
ölmüş. Bunun üzerine, hükümdara elçi göndererek başka bir
kızını istemiş. Hükümdar bu haberi duyunca, bu kız da zorla
almasından korkarak hemen kendisine bağlı olan Eski beyi ile
evlendirmiş. Bulgar (Sakálíbe) hükümdarını Halife'ye (Sul-
tan) mektup yazmaya ve ondan bir kale inşa ettirmesini iste-
meye sevkeden husus da Hazar hükümdarından korkusu ol-
muştur.

İbn Fazlân der ki: Bir gün hükümdara «Memleketin geniş,
malların fazla, aldığın vergiler çok. Niçin Halife'den (Sultan)
 ehemmiyetsiz miktarda para gönderip bir kale yaptırmasını
istedin?» dedim. Cevap olarak «Halifelerin devletin bahtı
açık olduğunu, vergilerinin helâlden alındığını gördüğüm için
bu teşebbüsü bulundum. Ben kendi mallarımla atından veya
gülmüşten bir kale yaptırmak istesem bir güçlük çekmem. Ha-
life'nin malının uğur getirmesini arzu ettiğim için ondan bu
parayı istedim» dedi.

[R U S L A R]¹⁰⁷

İbn Fazlân şöyle der:

Ticaret için Etül nehri kıyısındaki panayıra (çarşıya)¹⁰⁸

bir sincap derisi iki buçuk dirhem yerine geçer. Yuvarlak beyaz dirhemler
ise İslâm ülkelerinden gelir.» der.

¹⁰⁷ Ruslar hakkında geniş bilgi için sondaki açıklamalara bak.

¹⁰⁸ Rusların gemilerle ticaret için geldikleri bu çarşı Bulgar şehrinin
bulunduğu yerdeki panayırdan başka bir yer değildir. Rusya'dan gelen bu
tüccarlar umumiyetle Vareglilerdi. Onlar ticaret için bazan kara yoluyla Bağ-
dad'a kadar gelirlerdi. İbn Rusteh de Rusların gürbüz ve güzel manzaralı
olduklarını söyler. Marco Polo «Onlar çok güzeldir. Hepsi de beyaz vücudlu

gelen Rusları gördüm. Onlardan daha boylu postlu insanlar görmemiştim. Her biri birer hurma ağacı gibi yüksek, sarışın ve gürbüz insanlar. Ne hırka (iç elbisesi) ne de kaftan giyerler. Erkekleri vücutlarının bir kısmını tamamiyle örten ve ellerinden biri dışarıda kalan bir çeşit elbise giyerler.¹⁰⁹ Her (210*) biri yanında bir balta, bir kılıç ve bir bıçak taşır.¹¹⁰ Hiç bir zaman bunları yanından ayırmaz. Kılıçları geniş yüzlü ve yivli olup, frank kılıçları cinsindendir. Turnaklarının ucundan boyunlarına kadar bütün vücutları ağaç yeşili dövmelerle ve diğer şekillerle doludur.¹¹¹

Kadınlardan her birinin memesi üzerine, kocasının zenginliğine ve mevkiine göre, demirden, gümüşten, bakırdan veya altından bir hukka bağlıdır. Her hukkanın içinde bir halka, halkanın içinde memeye bağlı bir bıçak vardır.¹¹² Ayrıca, boyun-

ve sarışın olduklarından erkekleri kadınları gibi güzeldir.» der. Mes'ûdî, Leon Diacre ve Procopius'un kayıtlarından anlaşıldığına göre, Rus kelimesiyle Yunanca'daki rousios (kırmızı, kızıl) kelimeleri arasındaki benzerlikten dolayı Bizanslılar Ruslara «kırmızılar» derlerdi. Bizzet Ruslar da kendi isimleriyle eşik kestane rengi manâsına gelen rusyj sıfatı arasında bir kelime oyunu yaparlardı. Mes'ûdî ve Kazvinî'ye göre, Rusların bir kısmı sakallarını tıraş ederler, bir kısmı burarlar, bir kısmı ise örserler.

¹⁰⁹ İbn Fazlân tarafından Rusların elbiseleri hakkında verilen malûmat İbn Rusteh ve İbn Havkal'ın verdikleri ile tezat teşkil eder. Anlaşılan önceleri İbn Fazlân'ın kaydettiği şekilde giyinen Ruslar sonradan hırka, kaftan gibi elbiseler giymeye başlamışlardır. İbn Rusteh, «Onlar iyi giyinen cösür kimselerdir.» der.

¹¹⁰ Balta, kılıç : İbn Miskeveyyh de Rus muhariplerinin hem kılıç, hem balta, testere, çekiç ve balyoz taşıdıklarını söyler. Zeki Velidî Togan, Rus ve Frank kılıçlarından ZDMG, XC, 29 dakki bir makalesinde tafsillâtli olarak bahsetmektedir.

¹¹¹ Dövmeler : Ruslar gibi İskitler de vücutlarını baştan aşağı hayvan ve eşya motiflerinin dövmeleriyle doldururlardı. İskitlerden kalma mumyalanmış cesetlerde bu husus açık olarak görülmektedir. Bu dövmeler belki de onları kötülölküden koruyacak fetişlerin suretleridir.

¹¹² Hukka : Göğüsleri üzerine bağlanan bu hukkalarda kadınların göğüsleri formunda kalması ve fazla büyümemesi için kullanılırdı. Zeki Velidî, Vikig-nler arasında kullanılan hukkalardan, oval biçimindeki çengel ve bıçaklardan bahseder.

larında altın veya gümüşten gerdanlıklar taşırlar. Zira, Ruslar-
dan h.c. adam 10 000 dirheme sahip olunca karısına bir gerdan-
lık yapar. 20 000 dirheme sahip olunca iki gerdanlık yapar.
Aynı şekilde, kazandığı her 10 000 dirhem için bir gerdanlık
ilâve eder.¹¹³ Bazen bir kadının boynunda pek çok gerdanlık
bulunur.

En çok değer verdikleri ziynet eşyası gemilerin üzerinde
satılan seramik eşyanın çamurundan yapılan yeşil ve mavi bon-
cuklardır. Bunun için çok para harcarlar. Erkekleri bu bon-
cukların tanesini birer dirheme satın alıp karlarına bundan
gerdanlık yaparlar.

Ruslar, Allah'ın en pis mahlûklarıdır. Büyük ve küçük ab-
destten sonra temizlenmezler. Cünüplükten dolayı yıkanmazlar.
Yemek yedikten sonra ellerini yıkamazlar. Adeta, yolunu sa-
ğırmış çeskekler gibidirler. Memleketlerinden gelince, büyük bir
nehir olan Etıl nehrinde gemilerini demirlerler. Ve nehrin kı-
yasına ahşap büyük evler yaparlar. Her evde onar, yirmişer ki-

¹¹³ Dirhem : Ruslar tarafından kullanılan dirhemler İslâm ülkelerinden
gelen paralardı. Bulgarlar gibi onlar da para yerine sincap ve samur derisi
kullanırlardı. Bu derilerden bir kısmı oksitlree para yerine geçmezdi. Bu
paralar taşınmıyor, fakat yabancı tüccarlarla mal karşılığı değiştiriliyordu.
Derilerin Volga Bulgarlarında para yerine kullanıldığını İbn Rüsteh, İslâvlar
para yerine kullanıldığını ise Ebû Hâmid el-Endelûsî zikreder. Marco Polo,
Rusların küçük paralarının samur kürklerinin baş kısmı olduğunu kaydeder.
Nizâmî'ye göre, fakender Rusları yendikten sonra, onların para yerine sin-
cap derileri kullanmalarına hayret etmiştir. Ermin el-Râzi'ye göre, Rusların
ağırlık ve ölçü birimleri yoktur. Mes'ûdî, Rusların Oğuzlar gibi hiç bir dîni
kâidede riâyet etmediklerini, yani şamanist olduklarını söyler.

İbn Rüsteh'e göre, eski Ruslar ziraat ve sanatla meşgul olmazlar, geçim-
lerini savaş, ticaret ve İslâvlardan kaçırdıkları köleleri satmakla ve kürkleri
kıymetli hayvanları avlamakla temin ederlerdi. İbn Hurdâbih "Rus tüccar-
ları gemilerle İslâm ülkelerine kıymetli kürkler ve kılıçlar getirirler. Bunlar-
dan bir kısmı Akdeniz'e geçerler. Bir kısmı Volga ve Hazar denizi yoluyla
Cürcan'a kadar gelirler. Bazen Cürcan'dan mallarını devletlere yükleyip Bağ-
dad'a geldikleri olur." der. Burada bahsedilen Ruslar da denizci bir kavim
olan Vikingler olmalıdır.

şı, daha az veya daha çok gruplar halinde toplanırlar. Her birinin üzerine oturduğu bir divanı vardır. Satmak için getirdikleri güzel cariyelerle bunlar üzerine otururlar. Bazan, içlerinden biri arkadaşının güzlü önünde cariyesiyle cinsî münasebette bulunur. Çok defa, bir grup birbirlerinin yanında cariyele-riyle cinsî münasebette bulunurlar. Bazan, içlerinden birinden cariye satın almak için yabancı bir tâcir onların yanına girer. O adamı cariyesiyle cinsî münasebet yaparken bulur. Fakat, adam gelene aldırış etmeden işine devam eder. Ancak, işini bitirdikten sonra cariye-nin üzerinden kalkar.)

Her gün bir defa yüzlerini ve bağlarını en pis ve en fena su ile yıkamaları âdettir. Şöyle ki, her sabah bir cariye (kız) büyük bir kap içinde su getirir. Bunu efendisinin önüne koyar. Efendisi bu kabın içinde elini, yüzünü, başını yıkar ve saçlarını farar. Sonra, suya sümüğünü ve tükürüğünü atar. Hülâsa, suyun içine atmadığı pislik kalmaz. (210b) İşini bitirince cariye su kabını alıp onun yanındakine götürür. Bu adam da arkadaşları gibi yapar. Cariye bu şekilde kabı birinin önünden alıp diğerinin önüne götürür. Evdeki herkesin önünde dolastırır. Bunlardan herbiri kabın içinde elini, yüzünü, saçlarını yıkar, içine sümükürür ve tükürür.

Gemileri bahsedilen iskeleye gelince herbiri elinde bir miktar ekmek, et, soğan, süt ve nebız (şarap)¹¹⁴ ile gemiden karraya çıkar. Sonra, insan yüzüne benzeyen kocaman yüzü olan, etrafında küçük sûretler ve bu sûretlerin arkasında uzun kü-

¹¹⁴ Ekmek, et, süt, soğan, ve nebız : Burada Bulgar şehrinin bulunduğu yerdeki carşıda Ruslara âit bir şamanist mâbedinden bahsedilmektedir. Cahiliye Devri araplarının putlarının bulundukları yerlere benzeyen bu mevkideki putlara onların saç verdikleri görölüyor. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, mezarılara ve putlara saç yapılan bu yiyecekler çok kıymetli sayılan eşyadan veya bir kavmin kendi elde ettiği mahsûllerden olurdu. İbn Fazlân zamanında şamanist olan Ruslar aynı esrin sonlarında (375 hicri yılından sonra) Bizanslıların tesiriyle hristiyanlığı kabul etmişlerdir.

Nebız : Burada, buğdaydan yapılan ve «merz» denilen içkiden bahsedilmektedir.

tükler bulunan, yere dikili uzun bir kütüğün önüne gelir. Bu büyük suretin önünde seode eder. Sonra, «Ey rabbim! Ben uzak bir ülkeden geldim. Yanımda şu kadar baş câriye, şu kadar adet samur kürkü var.» der. Getirdiği bütün ticâret mallarını saydıktan sonra, «Sana hediye getirdim.» deyip yanındaki hediyeleri (yiyecekleri) bu suretin önüne koyar. «Senden dileğim, istediğim fiyata benden bu malları alacak, söylediğime itiraz etmeyecek, altın ve gümüş parası bol bir tüccar nasib etmendir.» der. Sonra, çekip gider.

Eğer malını satması güçleşir ve ikâmeti uzarsa ikinci bir hediye, yine olmazsa üçüncü bir hediye getirir. Bu sefer de satamazsa, küçük suretlerden her birine bir hediye takdim eder, onlardan şefâat dlenir. «Bunlar, rabbimin karıları, kızları ve oğullarıdır.» der. Her suretin önüne gelip ondan şefâat diler ve ona yalvarır. Bazen bu halde malını satmak imkânı çıkar. Ve satar. «Rabbim isteğimi yerine getirdi. Onu mükâfatlandırmam lâzım.» der. Bir miktar koyun ve öküz kurban eder. Etlerinin bir kısmını sadaka olarak dağıttıktan sonra geri kalanını götürüp büyük kütükle etrafındaki küçük kütüklerin önlerine atar. Öküzlerin ve koyunların başlarını, yere dikilmiş olan bu kütükler üzerine asar.¹¹⁵ Gece olunca köpekler gelip bu etlerin hepsini yerler. Bunun üzerine, kurbanları takdim eden şahıs «Rabbim benden râzı oldu. Hediymemi yedi.» der.

İçlerinden biri hastalanınca, onun için, oturdukları yerden uzakta bir çadır kurarlar. Hastayı bu çadırın içine atarlar. Yanına biraz ekmek ile su verirler. Ona yaklaşmazlar ve onunla konuşmazlar. Hattâ, hasta olduğu bütün günlerde onunla ilgilenmezler.¹¹⁶ Bilhassa kimsesiz ve köle biri olursa onu ta-

¹¹⁵ Kurban edilen hayvanların derilerinin başlarıyla birlikte kütüklere ve kazıklara asılması, aşağıda bahsedileceği gibi, bir şamanist âdetinden başka bir şey değildir. Kurban edilen hayvanların etlerinin putlar tarafından yenildiği inancı ise Hindistan'da dahl mevcuttu.

¹¹⁶ Hastaların tedâvisi konusunda Ruslar tarafından tatbik edilen bu unöl, Oğuzlardaki şamanist tedâvi şeklinden başka bir şey değildir. Şama-

mamiyle kendi haline bırakırlar. Hasta kendi kendisine iyileşip geri dönerse ne âlâ. (211*) İyileşmeyip ölürse cesedini yarırlar.¹¹⁷ Ölen kimse köle ise cesedini kendi haline bırakırlar. Köpekler ve yırtıcı kuşlar gelip leşini yerler.

Hırsızlık ve soygun yaparken birini yakalarlarsa onu uzun ve kalın bir ağacın yanına getirirler. Boynuna sağlam bir ip bağladıktan sonra ağaca asarlar. Zamanla, rüzgârlar ve yağmurlar sebebiyle ip kopuncaya kadar ağaçta asılı kalır.

Bana, Rusların büyükleri öldüğü zaman en basiti ölüyü yakmak olan pek çok merasim yaptıklarını söylerlerdi. Bunu görmeyi çok arzu ediyordum. Nihâyet, onlardan büyük bir adamın öldüğünü duydum. Ölüncü onu kabire koyup üzerini tavanla örttüler. Elbiselerini kesip dikinceye kadar bu şekilde on gün kaldı.

Ölen adam fakirse onun için bir kaynak yapıp bunun içinde yakarlar.¹¹⁸ Zengin ise mallarını toplayıp üç kısma ayırırlar. Üçte birini ailesine bırakırlar, Üçte biri ile ona cıbbâse dikerler. Kalan üçte biriyle de nebîz (şarap) alıp ölünün câriyesinin kendi kendisini öldürdüğü ve efendisiyle yakıldığını günde içerler. Ruslar nebize (şaraba) çok düşkündürler. Gece gündüz durmadan içerler. Bazen, aralarından elinde kadeh olduğu halde ölenler olur.¹¹⁹ Reislerinden biri ölünce, onun âilesi câriye-

nislere göre hastahıktan aşağıda bahsedilecek. Herüller arasında ise hastalar öldürülürdü.

117 Ruslarda ölülerin yakılması milâdi XI. asra kadar devam etmiştir. Milâttan sonra ilk bin yıl zarfında Ruslarda ölüleri yakma ve gömmeye âdetleri beraber yaşamıştır. XIII. asra âit bir Farsça metinde Ruslardan bir kısmının ölüleri ayakta mezara gömdükleri belirtiliyor. Ruslarda görülen bu gömme şekilleri, Türklerde olduğu gibi, bir şamanist âdetinden başka bir şey değildir.

118 Ölü kayıkları ve gemileri : Ölümünden sonraki hayatında ölünün omrine kayık veya gemi verme âdeti Fin, İskandinav ve Ural - Altay kavimlerinde görülmektedir. Bu husustan Mısır efsânesinde de bahsedilir.

119 Rusların içkiye düşkünlükleri zamanımızda dahi meşhurdur. Eski Ruslarda yapılan ortak içki âlemlerinden Marco Polo da bahsetmektedir. Eski İslâhçılarda bu âlemlere müziğin refakat ettiğine dair pek çok misal vardır.

lerine ve kölelerine «Onunla hanginiz ölmek ister?» diye sorarlar. İçlerinden biri «Ben.» der. O, bunu söyleyince artık vazgeçmesi imkânsızdır. Vazgeçmek istese de bırakmazlar. Çok defa efendileriyle yakılmayı isteyenler câriyelerdir.¹²⁰

Bahsedilen adam ölünce, câriyelerine «Onunla hanginiz ölmek ister?» diye sordular. İçlerinden biri «Ben.» dedi. Onu korumak ve nereye giderse yanında bulunmak için iki genç kızını görevlendirdiler. O kadar ki, bu kızlar bazen elleriyle onun ayaklarını bile yıkıyorlardı.¹²¹ Bu arada cenâze merasimi için hazırlıklar yapılıyor. Bir taraftan ölünün elbiseleri dikiliyordu. Cârîye (kız) ise her gün içiyor, negeli ve sevinçli bir halde şarkı söylüyordu.

İbn Rüşteḥ ölü yakıldığı zaman, rabbi tarafından onun başışılmasını kutlamak için eski İslâmların müzik âlemleri yaptıklarını söyler. Atilla'nın cenâze merasimi sonunda Hunlar da aynı şeyi yapmışlardır.

120 Kız kurbanı : Efendilerinin veya hükümdarların ölümü üzerine, zorla veya istekle genç kızların kurban edilmesinin bir çok örnekleri vardır. Bu husustan aşağıda mufassal olarak bahsedilecek. Burada bahsedilen genç kız bir cariye veya hür bir kız olabilir, Zîrâ Arapça'da cârîye kelimesi hür genç kızlar için de kullanılır. İbn Rüşteḥ bu konuda şöyle der :

«Bir adam ölünce onu ve kadınlarını ateşte yakarlar. Aralarından biri ölünce bıçakla ellerini ve yüzlerini keserler. Ölünün cesedi yakıldıktan sonra, ertesi günün sabahleyin varıp yakıldığı yerdan küllerini alırlar. Bunları bir toprak vazoya (kaba) koyup bir tepçik (höyük) üzerinde saklarlar. Ölünden bir sene sonra 20 küp civarında bal alıp höyüğün yanına götürürler. Ölünün ailesi fertleri mezarın başında toplanıp balı ve diğer şeyleri yiyip içerler. Ve sonra çekip giderler. Eğer ölünün üç karısı varsa ve bunlardan biri onu daha çok sevdiğini iddia ederse, mezarın yanına iki ağaç dikmesi götürüp bunları toprağa diker. Sonra üçüncü bir ağaç parçasını yatay olarak bu iki dikmenin başları arasına yerleştirir. Bu ağacın ortasına bir ip bağlar. İpin diğer ucu da boynuna bağlar. Bu sırada bir sandalyenin üzerinde ayakta duran kadın işlerini bitirince altındaki sandalye alınır. Boğulup ölünceye kadar bu şekilde asılı kalır. Ölünce alıp ateşe atarlar ve yakarlar.»

Yine aynı müellif, Ruslarda dul kalan kadının kocasıyla beraber diri diri mezarı gömüldüğünü söyler. Bu âdetin İskitlerde, Moğollarda yaygın olduğundan aşağıda bahsedilecek.

121 Yakılacak olan kızı hizmet eden iki genç kız cârîye değil, ileride bahsedileceği gibi, «Ölüm Meleği» adını verdikleri ihtiyar kadının kızlarıdır.

Nihâyet, ölünün ve cârîyesinin yakılacağı gün geldi. Ölünün içinde yakılacağı geminin bulunduğu nehre gittim. Bir de ne göreyim! Gemi nehirden çıkarılmış. Onun için kayın ağacından ve diğer ağaçlardan dört büyük sütun dikilmiş, bunların etrafına ağaçtan büyük bir iskeleye benzer bir şey yapılmıştı. Gemiği bu sütunların ve iskelenin üzerine çektiler. Sonra, gidip gelmeye, anlamadığım bazı şeyler söylemeye başladılar. Ölüyü hâlâ kabrinden çıkarmamışlardı. Bundan sonra bir taht getirip onu kubbeli çadırın içine koydular. Üzerine Rum dîbâcından döşekler ve yastıklar koydular. Bundan sonra «Ölüm Meleği» dedikleri ihtiyar bir (211b) kadın geldi.¹²² Bahsedilen döşekleri ve yastıkları tahtın üzerine serdi. Ölû için dikilen elbiseleri hazırlayan, efendileri ile yakılacak cârîyeleri öldüren bu kadındır. Enerjik, gülbüz, atlet vücutlu ve ciddi yüzü bir kadındı.

Bundan sonra ölünün kabrine vardılar. Üzerindeki toprakları ve ağaçları atıp adamı, içinde öldüğü elbise ile çıkardılar. Ülkenin soğukluğu sebebiyle cesedinin mosmor olduğunu gördüm. Onunla beraber kabrine nebz, meyve ve bir tانبur koymuşlardı. Bunların hepsini de mezarından çıkarıldılar. Cesed hâlâ kokmamış, renginden başka hiçbir değişikliğe uğramamıştı.

Bundan sonra ölüye şalvar, tozluk (veyn çizme), mest, hırka (iç elbisesi) ve dîbâc kaftan giydirdiler. Kaftanın altından düğmeleri vardı. Başına samur kürk kaplı, dîbâctan bir kâlpak geçirdikten sonra cesedi götürüp gemideki kubbeli çadırın içine soktular. Tahtın üzerindeki döşegin üzerine oturtular. Yastıklara dayadılar. Nebz (şarap), meyve ve çiçek getirip yanına koydular. Ayrıca, ekmek, et ve soğan getirdiler.¹²³ Bun-

122 Ölüm Meleği denen ihtiyar kadın şüphesiz Cermen ölüm ilâhisi Hel'in şahıslandırılmış şekliinden başka birşey değildir.

123 Ölüye takdim edilen kurbanlar : Burada ölüye ekmek, et ve soğan aşçı yapıldığından ve onun için hayvanlar kurban edildiğinden bahsediliyor. Ruslarda ölülere çeşitli hayvanlar ve insanlar kurban ediliyordu. Bunlar arasında sût çocuklarının, horozların ve köpeklerin kurban ödülmesi de dikkati çek-

ları onun önüne attılar. Sonra, bir köpek getirdiler. Onu da ikiye bölüp gemiye attılar. Daha sonra, ölünün bütün silahlarını getirip yanına koydular. Bundan sonra, iki at getirdiler. Bunları terletinceye kadar kesturdular. Sonra, kılıçla kesip etlerini gemiye attılar. Daha sonra iki inek getirdiler. Onları da kılıçla parça parça kestikten sonra gemiye attılar. Ondan sonra bir horoz ile bir tavuk getirdiler. Onları da öldürdükten sonra gemiye attılar.

Öldürülecek olan câriye (kız) gidip geliyor, sırasıyle kubbeli çadırlara giriyor, çadırın sahibi onunla cinsel münasebette bulunduktan sonra, ona «Efendine söyle! Bunu, seni sevdiğim için yaptım.» diyordu.¹²⁴

Nihâyet, Cuma günü ikinci vakti olunca câriyeyi kapı çerçevesine benzer şekilde imâl ettikleri bir şeyin yanına getirdiler.¹²⁵ Câriye, ayaklarıyla adamların avuçlarına basarak yukarıdan bu çerçevenin içine eğildi. Bir şeyler söyledi. Sonra onu yere indirip tekrar avuçlarının üzerine çıkardılar. Birinci defada yaptıklarını tekrarladı. Sonra yine indirip üçüncü defa

maktadır. Leon Diacre'nin örne, Bizans Dorystolon muharebesinden sonra, Tuna'da silt çocuklarını ve horozları boğmak suretiyle kurban etmişlerdir. Konstantin Porphyrogenetus'a göre Faslar Karadeniz'e doğru seyahatlerinde horozları kurban ederlerdi. Bulgar kralı Kurum imparator V. Leon'la müzakereleri esnasında Altın Kapı'nın önünde köpekler, insanlar, davalar ve domuzlar kurban etmişler.

124 Bu çadırlardaki adamlar ölünün yakın akrabalarıdır. Kurban edilecek câriye ile ölünün akrabalarının cinsel münasebette bulunması, burada bir ölü düşüncesinin bahis konusu olduğunu göstermektedir. Mes'ûrî Ruslardaki bu ölü düşünceleri âdetini biliyordu. Moğollarda da bunun bir çok örneğine rastlanmaktadır. Kovalevsky'ye göre, burada auru halinde evlenme âdetinin bir kalıntısı da görülmektedir. Ayrıca burada, yeğenleri ve yakın akrabaları da içine alan kardeşler evlenmesinin bir çeşidinin olduğu da düşünülebilir.

125 Kenî çerçevesine benzer şey kurban edilecek câriyenin nideceği öbür dünyanın kapısının sembolü olmalı. Kızın söylediği sözler, onun ölümden sonra nideceğini tahayyül ettiği âlemi gerçekten gördüğünü zannettiklini ifâde ediyorlar. Yasadığı muhtl, sarhoşluk ve daha önce duyduğu hikâyeler onu bu hayali görmeye hazırlamıştır. Bu çerçeve fikri öbür dünyaya bakılan zihirli pencere fikriyle de alakalı olmalıdır.

avuğlarının üzerine çıkardılar. Yine aynı şeyleri yaptı. Bundan sonra, ona bir tavuk verdiler. Tavuğun başını kesip attı. Adamlar tavuğu onun elinden alıp geminin içine attılar.

Tercümana câriyenin ne yaptığını sordum. Cevâben «Birinci defa kaldırdıklarında, «İşte, anamı ve babamı görüyorum.» dedi. İkinci defasında, «İşte, ölmüş olan bütün akrabalarımın oturduklarını görüyorum.»¹²⁶ dedi. Üçüncü defasında, «İşte, efendimi Cennet'te otururken görüyorum. Cennet yeşillikler içinde, güzel bir yer.¹²⁷ Efendimin yanında adamlar ve crkek hizmetçiler var, Beni yanına çağırıyor. (212*) Beni onun yanına götürün.» diyor» dedi. /

Bundan sonra, câriyeyi gemiye doğru götürdüler. Kollarındaki iki bileziği çıkarıp kendisini öldürecek olan Ölüm Meleği'ne verdi. Ayaklarındaki iki halhalı da çıkarıp kendisine hizmet eden iki kıza verdi. Bu iki kız Ölüm Meleği diye tanınan kadının kızlarıdır. Sonra câriyeyi gemiye çıkardılar. Fakat, kubbeli çadıra sokmadılar. Bu sırada, ellerinde sopalar ve kalkanlar bulunan bazı adamlar gelip câriyeye bir kadeh nebîz (şarap) sundular. Bunu eline alarak şarkı söyledikten sonra içti. Tercüman bana, «Bununla arkadaşlarına veda ediyor.»¹²⁸ dedi. Sonra, ona bir kadeh daha verdiler. Kadehi eline aldı. Bu sefer şarkıyı uzattı. İhtiyar kadın (Ölüm Meleği) onu kadehteki içkiyi içmeye ve efendisinin bulunduğu kubbeli çadıra girmeye teşvik ediyordu. Câriyenin, kendinden geçmiş, gışkın

126 «İşte, ölmüş olan bütün akrabalarım...» ifadesi burada özel bir münâ taşımaktadır. Kovalevsky'ye göre, genç kız efendisinin akrabalarıyla cinsî münasebet yapmakla gerçekten efendisinin meşru karısı olmuştur. Böylece, hür bir kadına eşit olmaktadır.

127 «Cennet yeşillikler içinde, güzel bir yer.» : Cennet'in yeşil bir yer şeklinde tasviri umumî bir telifkıldır.

128 Kızın arkadaşlarına veda etmesi evlenmeye de, ölmeye de uygun düşer. Yeni kocasıyla evlendiği için arkadaşlarından ayrılıyor. Ve başka bir muhite gidiyor. Emin el-Râzî, burada «Kocasının konmuş olduğu çadırın...» ifadesini kullanmaktadır. Bu ifade ölü düğününden bahsedildiğini açıkça gösteriyor.

bir vaziyette olduğunu gördüm. Çadıra girmek istedi. Başını çadırla gemi arasına soktu. İhtiyar kadın hemen başından tutarak onu çadıra soktu. Kendisi de cârîyeyle beraber içeri girdi.

Bunun üzerine, cârîyenin bağırımları duyulup da diğer cârîyeler korkmasınlar ve bundan sonra efendileriyle ölmekten çekinmesinler diye adamlar ellerindeki sopalarla kalkanlara vurmaya başladılar. ¹²⁹ Sonra, çadıra altı adam girdi. Hepsisi de cârîye ile cinsî münasebet yaptıktan sonra onu efendisinin yanına yatırdılar. Bunlardan ikisi cârîyenin bacaklarını, ikisi kollarını tuttu. Ölüm Meleği denen ihtiyar kadın, uçları iki ayrı yöne gelmek üzere cârîyenin boynuna bir ip geçirdi. Bu uçları çekmeleri için, kalan iki adama verdi. Sonra, geniş yüzü bir hançer aldı. Bunu cârîyenin kaburga kemikleri arasına sokup çıkarmaya başladı. Bir taraftan da adamlar ipin uçlarını çekerek onu boğuyorlardı. Nihâyet cârîye öldü.

Sonra, ölünün en yakın erkek akrabası¹³⁰ gelip eline bir odun aldı. Bunu ateşle tutuşturdu. Sonra gerisin geri gemiye doğru yürüdü. Surtı gemiye, yüzü insanlara dönüktü. Bir eliyle yanan odunu tutuyor, diğer eliyle de çıplak olduğu için dübürünü kapatıyordu. Nihâyet, öldürülen cârîye efendisinin yanına konduktan sonra geminin altında hazırlanan odunları tutuşturdu. Daha sonra, insanlar, ellerinde uçları tutuşturulmuş birer sopa olduğu halde, odun ve kütük getirip geminin altına atmaya başladılar. Önce odunlar, sonra gemi, daha sonra kubeli çadır, adam ve cârîye, hersey tutuşup yanmaya başladı. Arkasından giddetli bir rüzgâr esince ateş alevlendi ve iyice tutuştu. Yanımda, Ruslardan bir adam vardı. (212b) Beraberim-

¹²⁹ Kalkanlara vurulmasının sebebi; canlılar etrafında dolaşmaya gelecek ölünün ruhunu koymak, daha doğrusu evlenme icrâ edilecek ve ölünün huzurunda yapılacak çiftleşme merasimini karıştırmaya gelebilecek olan bütün ruhları korkutmak içindir.

¹³⁰ Burada ölünün en yakın erkek akrabası diye zikredilen kimse, şüphesiz, cârîyeyle münâsebette bulunan akrabalardan birdir.

deki tercümana bir geyle söylediğini işittim. Tercümana, ne dediğini sordum. Tercüman «Siz Araplar abıkmazsınız diyor.» dedi. «Niçin?» dedim. Rus, «Siz, en çok sevdiğiniz ve en fazla değer verdiğiniz bir adamı alıp toprağa atıyorsunuz. Onu toparak, hâşerat ve kurtlar yiyor. Biz ise, böyle bir kimseyi bir anda yakıyoruz. Hemen anında Cennet'e giriyor.» dedi. Sonra, kahkaha ile gülmeye başladı. Niçin güldüğünü sordum. Cevâben «Rabbi onu çok sevdiğinden, ânında yanına almak için rüzgâr gönderdi.»¹³¹ dedi. Hakikaten bir saat geçmeden gemi, odunlar, câriye ve efendisi, hepî küll ve toz oldular.»

Bundan sonra, nehirde çıkardıkları geminin yerine toparlak tepeye benzer birşey yaptılar. Ortasına kayın ağacından büyük bir direk dikip üzerine ölen adamın ve Rus hükümdarının adlarını yazdıktan sonra çekip gittiler.»

İbn Fazlân şöyle der:

Rus hükümdarının âdetlerinden biri kahraman ve itimad ettiği adamlarından dört yüz kişiyi sarayında bulundurmaktır. Bunlar onunla birlikte ölmekten, uğrunda canlarını fedâ etmekten çekinmezler. Her birinin hizmetini gören, başını yıkayan, yiyeceğini ve içeceğini hazırlayan bir câriyesel, ayrıca cinsî ihtiyacını tatmin eden başka bir câriyesi vardır. Bu dört yüz kişi hükümdarın tahtının altında otururlar. Tahtı kocaman olup gayet değerli mücevherlerle süsüldür. Tahtın üzerinde, hükümdarla beraber odalığı olan kırk câriye oturur. Hükümdar bazen, bunlardan biriyle tahtının üzerinde, bahsedilen adamlarının huzurunda cinsî münasebette bulunur. Tabii ihtiyacını görmek isterse, bir leğen getirirler, onun içine yapar. Atına binmek isterse, atı tahtın yanına getirilir, ona tahtının üzerinden biner. Hayvandan inmek isterse hayvanı tahtın yanına çekilir. Onun üzerinden tahtın üzerine iner. Hükümdarın, ordu-

131 Eski Türklerde, kuzey Cermenlerinde ve Hindülarda da yakılan ölü-
nün Cennet'e kabulünün alâmeti-gıddetli rüzgârın ateşi tutuşturması ve yakı-
lan odunların dumanının çok yükselmesidir.

yu idare eden, düşmanlarıyla muharebe eden ve devlet işlerinde kendisine vekâlet eden bir halifesi (vekili) vardır.¹³²

[H A Z A R L A R]¹³³

Hazarların hükümdarına **Hâkân** denir. Gezinti için ancak dört ayda bir dışarı çıkar.¹³⁴ Buna Büyük Hâkân, vekiline ise **Hâkân Beh** derler.¹³⁵ Orduyu kumanda ve sevkeden, memleketin işlerini yürüten, halk arasına çıkan ve harbe giden **Hâkân Beh**'dir. Etraftaki hükümdarlar bağılıklarını ona arzederler. (*) Her gün mütevâzî, sakin ve mahcup, yalın ayak bir vaziyette, elinde bir sopa olduğu halde Büyük Hâkân'ın huzûruna çıkar. İçeri girip selâm verince önünde bu sopayı yakar. Bunu yaktıktan sonra Hâkân'ın sağına tahtın üzerine otu-

(*) **Meşhed nüshası burada sona ermektedir. Eseri neşredenler bundan sonraki kısmı Yâkût'un Hazar maddesinden almışlardır.**

132 Rus hükümdarı hakkında burada söylenenler Mervezi'nin eski Oğuzların hâkânı Tokuz-oğuz-hâkân hakkında verdiği bilgilere çok benzemektedir. Anlaşılan burada bahsedilen hükümdar Rus hâkânıdır. Ruslarda devlet işlerini **asıl idare eden** bu hâkânın vekilidir. Burada bahsedilen 400 kişilik muhafız birliği Tokuz-oğuz-hâkân'ın muhafız birliğini ve Varesçlerin druzinasını düşündürüyor. Rus kralının görevliliği hakkında verilen bilgiler de Rus hâkânına ait olmalıdır. Rus hâkânının halifesi hakkında verilen malûmat da Hazarlar'daki Hâkân-Bek hakkında verilen bilgilere çok benzemektedir.

133 Hazarlar hakkında tafellâth bilgi için sondaki açıklamalara bak.

134 Burada Hazar hâkânı hakkında verilen bilgiler bazı coğrafya kitaplarında Uyğur hâkânı ve eski Oğuzların hâkânına dair verilen bilgilere çok benzemektedir. Onlar da, ancak, dört ayda bir halk içine çıkarlardı. Hazar hâkânını gören Türklerin ve komşu milletlerin canıyla harbetmemesi Türklerde hâkânın çok merce'li olmasıyla izah edilebilir.

135 Hâkân-Bek veya İşâ hakkında geniş bilgi için sondaki açıklamalara bak.

136 **Kündür Hâkân** : Bir ünvan olan bu kelimenin Macar kralının ünvanı olan **Kündü** veya **Künde** ile aynı kelime olması muhtemeldir. İşhak b. Kündâ-cik'in babasının adı (veya ünvanı) bu kelimenin köçültme sığasıdır. Zajackowa'nın bu kelimenin hâkim (kedi) manasına geldiğini söyler.

rur. Hâkân Beh'e de Kündür Hâkân¹³⁶ denen biri vekâlet eder. Kündür Hâkân'a ise Cävşigir¹³⁷ denen bir adam vekâlet eder.

Büyük Hâkân'ın âdeti halk için meclis tertip etmemek, onlarla konuşmamaktır. Bahsettiğimiz kimselerden başkası onun huzuruna giremez. Anlaşmalar ve tâyinler yapmak, cezalar vermek, memleketin idâresiyle meşgul olmak Hâkân Beh'in vazifesidir.

Âdet olduğu üzere Büyük Hâkân ölünce onun için, içinde yirmi oda bulunan büyük bir saray yapılır. Odalardan her birinde onun için bir mezar kazılır. Bundan sonra taşlar sürme tozu haline getirilinceye kadar kırılır. Kabrinin içi bununla döşenir. Bunun üzerine de sönmemiş kireç atılır. Evin altından akan büyük bir nehir vardır.¹³⁸ Nehri bu kabirin üzerinden geçecek şekilde düzenlerler. Böylece «Şeytan, insan, kurt ve haşerât ona dokunmasın» derler.

Hâkân gömüldükten sonra, kabirin hangi odada olduğu bilinmesin diye cenâzesini gömen kimselerin boynunu vururlar. Onun mezarına «Cennet» derler. Mezarına gömülünce «Cennet'e girdi.» derler. Ayrıca, bütün odalar altınla karışık dokunmuş dîbâc ile döşenir.

Hazar Hâkân'ının âdetlerinden biri de sarayında dâima yirmi beş tâne kadın bulundurmasıdır. Bunların her biri, komşu ülkeler hükümdarlarından birinin kızıdır. Kimini rıza ile, kimini zorla almıştır. Ayrıca, odalık olarak gâyet güzel altmış câriyesi vardır. Hür ve câriye olan bu kadınlardan her birinin ayrı bir köşkü, sâc ağacıyla kaplı kubbeli bir çadırı vardır. Her

137 Cävşigir : Bu unvan hakkında tatmin edici bilgi verilmemiştir. Farsça bir kelime olan «çavşigir» veya Türkçe «çavuş» ile Farsça «gir» kelimesinden mürakkab bir kelime olabilir.

138 Burada Hazar hâkânının yatağına ömüldüğü söylenen nehir Etîl (Volga) nehridir. Vizigot kralı Alarik'ın ve Atilla'nın mezarları da nehir yataklarında inşa edilmişti. Oğuzların bir kısmının ölümlerini Ceyhun nehrine gömdüklerini ise el-Bîrûnî haber vermektedir. Hazar hâkânının mezarını inşa edenler ve onu gömenler öldürüldüğü gibi, Atilla ve Alarik'ın mezarlarını inşa edenler ve onları gömenler de öldürülmüşlerdir.

kubbeli çadırın etrafında başka bir âdi çadır vardır. Bunlardan başka, her câriyenin muhafızlığını yapan bir hadım bulunur. Hâkân bu câriyelerden biri ile cinsî münâsebette bulunmak isterse, onun muhafızlığını yapan hadıma haber gönderir. Göz açıp kapayuncaya kadar hadım, câriyeyi Hâkân'ın döşegine getirir. Kubbeli çadırının kapısı önünde bekler. Hâkân işini bitirince, câriyenin elinden tutup hemen acele olarak kubbeli çadırına götürür.

Büyük Hâkân atına binip maiyyeti ile bir yere hareket ederse, diğer askerler de hayvanlarına binip onunla birlikte hareket ederler. Yürüyüşü esnasında, onunla birlikleri arasında bir millik mesafe bulunur. Tabaâsından onu gören herkes hemen önünde secdeye kapanır. O geçinceye kadar secdeden başını kaldırmaz.

Hâkânların hükümdarlık müddeti en fazla kırk senedir. Hükümdarlığı, bu müddeti bir gün dahi aşarsa tabaası ve maiyyeti onu öldürürler. «Bu bunadı ve beyni sulandı.» derler.¹³⁹

Hâkân bir yere asker gönderirse, bu askerler herhangi bir şekilde ve hiçbir sebeple muharebeden kaçmazlar. Mağlûp olurlarsa, dönenlerin hepsi öldürülürler. Onun kumandanları ve vekili (Hâkân Beh) mağlûp olup geri dönerlerse, onları, kadınlığını ve çocuklarını huzuruna getirir. Onların gözleri önünde kadınlarını ve çocuklarını başkalarına hibe eder. Aynı şekilde, hayvanlarını, silâhlarını ve evlerini de başkalarına verir. Bazen, onları ikiye parçaya bölerek cesedlerini çarına gerer. Bazen

139 Hazar hükûmânının tobaası tarafından öldürülmesiyle ilgili kısımda Emin el-Râzi şöyle der :

«Hazar ülkesi dahi Türk ülkelerinden biridir. Burada oturanlar son derece güzel ve sevimli kimselerdir. Hükûmdarlarının hâkimiyeti kırk yılı aşarsa onu azlederler. Dinleri ise, gündüze, geceye, rüzgâra, toprağa, göğe, ve her şeye bir ulûhiyot atfetmekten ibarettir. Fakat göğün tanrısı diğer tanrılardan daha büyüktür.» Bu parça eserin müellifi tarafından eski kitaplardan alınmış olmalıdır. Burada putperest Hazarların dinleri hakkında verilen bilgi İbn Fazlân tarafından Başgırtların dinine dair verilen bilgiye benzemektedir. Ve şâmenizmdir.

de, boyunlarından ağaca astırır. Nâdiren affederek onları se-
yis yapar.¹⁴⁰

Hazar Hâkânı'nın Etîl nehrinin iki tarafında kurulu büyük
bir şehri vardır. Nehrin bir tarafında müslümanlar, diğer ta-
rafında Hâkân ve taraftarları oturur.¹⁴¹ Müslümanların başın-
da Hâkân'ın vazifelilerinden Hazz¹⁴² adını taşıyan bir müslü-
man vardır. Hazar ülkesinde oturan ve ticâret için buraya ge-
lip giden müslümanların hukukî işleri bu müslüman vazifeliye
havale edilmiştir. Ondan başkası Müslümanların işlerine baka-
maz ve aralarındaki anlaşmazlıklarda hüküm veremez.

Bu şehirde, Müslümanların namaz kıldıkları ve Cuma gün-
leri toplandıkları bir camileri vardır.¹⁴³ Bu caminin yüksek bir
minaresi, birkaç müezzini bulunur. Hazar Hâkânı hicrî 310

¹⁴⁰ Hazar hâkânının siyasi iktidarıyla ilgili olarak Zeki Velidi Togan şöyle
der :

«Hakiki iktidardan tamamiyle mahrum olan İrî hâkân aynı zamanda tama-
miyle gerçek bir iktidara sahiptir. Bu da mutlak bir hâkîmin iktidarındır. Onun
kuralı, şamânî göçebe kabilelerde olduğu gibi, mukaddes bir karaktere
sahiptir. Bu kabilelerde şamânî kuralı tamamiyle hâkimdir. Onun kararları,
ilâhî menşeli bir hükümdar olduğu için, itirazsız ve mutlak bir itaatle kabul
edilir. Bu hususiyet Türk - Moğol kavimlerinin tabiatında mevcuttur.»

¹⁴¹ Etîl şehri hakkında geniş bilgi için sondeki açıklamalara bak.

¹⁴² Hazz : Bu kelimenin etimolojik izahı yapılmamıştır. Fakat, Etîl şeh-
rindeki Müslümanların hukukî işlerine bakan bir müslüman kadından bahse-
dildiği açıkardır. Bu husus İbn Fazlân zamanında Etîl şehrindeki müslüman-
ların hukuken ayrı bir statüye tâbi olduklarını göstermektedir. İstahri ve
İbn Havkal zamanında ise Etîl şehrinde ikisi Müslümanlara, ikisi Yahudilere,
ikisi Hristiyanlara ve biri şamanistlere ait olmak üzere yedi kadı vardı.
Müslümanların siyasi ve içtimâî durumu daha da kuvvetlenmişti. Ayrıca, bu
hükümlerle Hâkân-bey arasında aracılık yapan biri vardı. Bazı meselelerde hâ-
kimler bu aracı vasıtasıyla Hâkân-bey'e danışırlardı. İhtilâfî mühim konular
için hükümdar ayrı oturum tertip ederdi.

¹⁴³ Cami : İbn Fazlân zamanında bir tane olan cami âdedi Mes'ûdi zama-
nında otuz yükselmıştır.

(922-923) yılında, Müslümanların Dâr el-Bâbüneç'de¹⁴⁴ bir havrayı yıktıklarını duyunca bu caminin minâresinin yıkılmasını ve müezzinlerinin öldürülmesini emretti. Ve «İslâm ülkelerindeki bütün havraların yıktırılmasından korkmasam camiye de yıktırıldım» dedi.

Hazarlar ve hâkânları yahudîdir. Bulgarlar (Sakâlibe) ve bütün komşuları Hazar Hâkânı'na tâbidirler. Ona bağlılıklarını bildirirler, ona itâat ederler. ,

144 Dâr el-Bâbüneç : Bu yerin de nerede olduğu tâyin edilememiştir. Hazarların Hârûn el-Reşîd devrinde Müsevillîği kabûl ettiklerinden yukarıda bahsedilmişti. İbn Fazlân zamanında Hazar Ülkesinde azınlıkta olan Müslümanlar İbn Rüste' ve İbn Havnk zamanlarında çoğunluk durumuna geçmişti. Etil, Semender, Hambeliğ ve Sarığışen şehirlerinde kalabalık müslüman cemaatleri teşekkül etmişti. Müslümanlar Yahudilere nisbetle daha kalabalıktı. Fakat bütün bunlara rağmen halk şamanî âdetlerini henüz bırakmamışlardı.

İkinci Kısım

EBÛ DÜLEF'İN

« RİSÂLE » SİNDEN

Türk Ülkeleriyle

İlgili Kısımın

Tercümesi

**EBÜ DÜLEFİN
RİSALE'SİNDEN
TÜRK ÜLKELERİYLE
İLGİLİ
KISMIN
TERCÜMESİ**

(s. 6) Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelbil şöyle der:

Bu eserde Türk ülkelerinden, onların çeşitli kabilelerinden, idarelerinin farklılığından, mâbedlerinden, hükümdarlarının azametinden, idarecilerinin derecelerinden bahsedilmektedir. Bunların bilinmesi kişinin görüş ufkunu genişletir. Allah «Yer- yüzünde dolaşmadılar mı, kendilerinden öncekilerin âkıbetleri- ni görsünler.»¹⁴⁵ demekle akıl sahiplerine, ibret alanlara ve uya- nık insanlara bu hususta teşvikte bulunmaktadır. \

Hükümdar Naas b. Ahmed b. İsmail el-Sâmânî'nin huzûru- na vardığımda yanında Çin hükümdarı Kâlin b. el-Şahîr'in¹⁴⁶ elçilerini gördüm. Onlar Naas ile sıbriyet kurmayı arzu ediyor- lar, ondan kızını istiyorlardı. Naas kızının kâfir bir hükümdar ile evlenmesinin dinen mahzurlu olması sebebiyle onların is-

¹⁴⁵ Kur'an IX, 30, XII, 109, XXI, 40...

¹⁴⁶ Bu hükümdarın kim olduğu kesin olarak tesbit edilemiyor. Bunun bir Çin İmparatoru olduğu kabul edilirse, 907 - 960 tarihleri arasında Tang sülâlesinin yıkılışını takibeden beş sülâleden birine mensup olduğu veya Apaokî tarafından kurulan Hitai sülâlesine mensup olduğu düşünülebilir. Bu şahısın Çin İmparatoru değil, Çin'in çeşitli yerlerinde hüküm süren tâbi hükümdarlardan biri veya bir eyâlet valisi olduğu da düşünülebilir.

teklerini kabul etmedi. Elçiler bundan ümitlerini kesince Nasr'ın oğullarından biriyle Çin hükümdarının kızının evlenmesini teklif ettiler. Nasr bunu kabul etti. Çinli elçilerle birlikte Çin hükümdarına bir elçi heyeti gönderdi. Bunun üzerine, Çin ve Türk kabilelerini öğrenmek fırsatını ganîmet bilerek Allah'ın yardımına sığındım ve heyetle beraber yola çıktım. /

(a. 7) Horasan ve Mâverâünnehr'i geçtikten sonra İslâm ülkelerinden vardığımız ilk kabile el-Hargâh¹⁴⁷ denilen ülkeydi. Buğday ve arpa yiyerek bu ülkeyi bir ayda katettikten sonra Tahtâh¹⁴⁸ denilen bir şehre vardık. Orada arpa, darı, çeşitli etler ve sebzeler yedik. Bu ülkede emniyet ve rahatlık içinde yirmi gün yürüdük. Bu ülkenin halkı müslüman olduklarından ve İslâm ülkesine komşu bulunduklarından dolayı el-Hargâh ülkesine bağlıydılar. Onlara vergi vermekteydiler. Bunlar müslüman olduklarından, çoğu zaman el-Hargâh ülkesi halkıyla ittifak ederek, daha doğuda Çin hükümdarına bağlı olan müşriklere karşı gazâ yapıyorlardı.

Sonra, Necâ denilen bir kabilenin ülkesine vardık. Orada darı, mercimek, nohut yiyerek vaktimizi geçirdik.¹⁴⁹ Necâlar arasında emniyet içinde bir ay yürüdük. Bunlar müşrik olup Tahtâh şehri hükümdarına haraç verirler. Buranın halkı hükümdarlarına secde edip öküzü mukaddes tanırırlar.¹⁵⁰ Bundan dolayı onların ülkesinde öküz bulunmaz ve öküz edinmezler. Onların ülkesinde üzüm, incir ve muşmula çoktur. Orada ateş-

147 Bu kelime ile Karahanlıların başşehri Ordu-kent (Kaşğar) kastedilmiş olmalıdır. Biraz sonra Karahanlılardan Buğraç kabilesi adı ile tekrar bahsedilecektir.

148 Bu şehri tâyin etmek mümkün olmadı.

149 Bu kabile kaynaklarda geçmemektedir. Bu İsmail Gerdiz'de Çin yolu üzerinde olduğu bahsedilen Kuca şehri ile ilgili olup olmadığı düşünülebilir. Ancak, Ebû Dölaf bu kabilenin öküzü mukaddes tanıdığını, orada incir yettiğini söylemektedir. Buna göre, kabile halkının hindü olduğu, Ebû Dölaf'ın burada bir karışıklık yaptığı düşünülebilir.

150 Öküzün mukaddes bir hayvan kabul edilmesi günümüzde dahi Hindliler arasında mevcuttur.

te yanmıyan bir çeşit ağaç vardır. Bu ağaçtan putlar yapmışlardır. Hristiyan yolcular bu ağacın İsa'nın çarmıha gerildiği ağacın cinsinden olduğunu söylerler. (s. 8) Bu sebeple, bu ağaçtan yanlarına hâtırâ olarak parçalar alırlar.

Bu kabileden sonra Peçeneklerin yanına vardık. Onlar uzun sakallı ve bıyıklı kimselerdir. Birbirlerine karşı yağma akınları yaparlar. Sadece darı yerler. Yol ortasında kadınlarla çiftleşirler. Peçenekler arasında on iki gün yürüdük. Bize, bunların ülkesinin kuzeyde Sakâlîbe'nin (İslâvlar) ülkesine bitişik olduğunu söylediler. Peçenekler müstakil olup hiçbir yere haraç vermezler.¹⁵¹

Onlardan sonra Çiğil kabilesinin ülkesine vardık.¹⁵² Bunlar sadece arpa, fasulye ve koyun eti yerler. Deve kesmezler. Ülkelerinde öküz yetiştirmezler ve etini yemezler. Sof ve kürkten başka bir şey giymezler. Aralarında az miktarda hristiyan vardır. Çiğiller güzel yüzüldürler. İçlerinden herhangi biri kız kardeşi veya diğer bir mahremiyle evlenebilir. Mecûsî değillerdir. Fakat evlenme konusundaki âdetleri böyledir. Süheyl, Zühal, İksel, Büyükay, Küçükay ve Oğlak Burcu yıldızlarına taparlar. Çoban Yıldızına «rabların rabbı - tanrının tanrısı» derler. Çiğiller uysal kimselerdir. Kötlük yapmaktan kaçınırlar. Etraflarındaki Türk kabileleri onları yağmalar ve ele geçirmek isterler. Onların ülkesinde kelkân denilen tat-

¹⁵¹ Ebü Dülef Peçenekleri İbn Fazlân'ın tam tersine zengin ve uzun sakallı, bıyıklı olarak tavsif eder. Onların ülkesi hakkında verdiği izah doğrudur. Peçenekler Çin yoluna çok uzak mînakada oturdıklarına göre müellifin onların ülkesinden geçtiği düşünülemez. Yalnız, Çin yolu üzerinde bir Peçenek gurubunun yaşadığı akla gelebilir.

¹⁵² Hudûd el-Âlem'deki haritada Çiğiller Karlıkların ve Tuhaillerin doğusunda gösterilir. Kaşgarî Talas yakınındaki Çiğil şehrinde, Kaşgar yakınındaki Çiğil köyünde oturanlarla Kuyuş şehri yakınında yaşayan göçebe Çiğillerden bahseder. Ayrıca, Ceyhun ile Yukarı Çin arasındaki Türklere Oğuzların Çiğil adını verdiklerini söyler. Karahanlıların ordusunun esasını Çiğiller teşkil ediyordu. Mervezi'nin dediği gibi, Çiğiller Karlıkların boylarından. Eski İran Edebiyatı'nda çigil güzelleri meşhurdur.

lı bir nebat vardır. Bu nebatı etle pisirirler. Orada bezoari maddenî (s. 9) ve hayât el-henek denen bir çeşit nebat vardır. Kan ile buğday birasının karışımından yapılmış olan ve çok sarhoş eden bir çeşit içkileri vardır. Evleri ahşap ve kıldendir. Belli başlı bir hükümdarları yoktur. Emniyet ve bolluk içinde onların ülkesinde kırk gün yürüdük.

Çiğillerden sonra Buğraç¹⁵³ kabilesinin ülkesine vardık. Bu kabile mensuplarının sakalları tıraş edilmiş olup bıyıkları bulunur. Bunların kudretli hükümdarları vardır. Bu hükümdarların Alevî olduğunu ve Yahyâ b. Zeyd'in¹⁵⁴ neslinden geldiğini söylerler. Onların yanında tezhipîlî bir mushaf vardır. Bu mushafın üzerinde Zeyd¹⁵⁵ için yazılan meraiyelerden bazı beyitler bulunur. Buğraçlar bu mushafa ihâdet ederler. Onlara göre, Zeyd, Arapların hükümdarı, Ali b. Ebi Tâlib ise ilâhıdır. Başlarına ancak bu Alevînin sülâlesinden gelen birini tâyin ederler. Bu kabile mensupları göğe baktıkları zaman birini tâyin ederler, gözleri dışarı fırlar. «Arapların hükümdarı oradan iner, oraya çıkar.» derler. Zeyd sülâlesinden gelen hükümdarlar, kendilerine has alâmet olarak, sakallıdır. Bu kabilenin burunları düzgün, gözleri büyüktür. Askerleri kahraman kimselerdir. Silâh imâl ile meşgul olup çok güzel silâh yaparlar. Darı ve erkek koyun eti yerler. Ülkelerinde öküz ve keçi bulunmaz.

¹⁵³ Buğraç kabilesiyle Karahanlılar kastedilmektedir. Ebû Döllef'in seyahati Abdülkerim Satuk Buğra-hân zamanına rastlar. Bu zamanda Karahanlılar mülmümandılar. Fakat, zannedildiği gibi alevî değil sünnî ve hanefî idiler. Ebû Döllef onların Ali b. Ebi Tâlib neslinden geldiğini söylüyor. Aynı konuya Satuk Buğra-hân destanında da temas edilir. Fakat, bu iddianın gerçekte alâkası yoktur.

¹⁵⁴ Yahyâ b. Zeyd, babasıyla birlikte Emevîlere karşı isyan etmiş, 122 (740 m.) yılında babasının Kûfe'de şehid edilmesi üzerine Horasan'a kaçmıştır. Orada Emevîlere karşı mücadeleleri esnasında 125 (743 m.)'de Cûzcan'da öldürülmüştür.

¹⁵⁵ Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebi Tâlib, Şîa'nın Zeydiyye kolunun kurucusudur. Emevîlere karşı isyan etmiş, hicrî 122 (740 m.) yılında Emevîlerin Irak valisi tarafından Kûfe'de öldürülmüştür. Bundan önceki gece bahsedilen Yahyâ'nın babası olup mezhebi bu gün Yemen'de resmî mezheptir.

Sadece keçeden yapılan elbise giyerler. Bir ay bu kabile (s. 10) arasında korku ve dehşet içinde yürüdük. Yanımızda olan şeylerden onlara haraç ödedik.

Sonra, Tibet'e vardık. Tibetliler arasında kırk gün buğday, arpa, sebze, et, üzüm ve meyve yiyecek emniyet içinde gittik. Bunlar her çeşit kumaştan yapılmış elbise giyerler. Kamıştan yapılmış büyük bir şehirleri vardır. Bu şehirde yağlı öküz derileriyle kaplı bir mâbed vardır. Bu mâbedde kergedan ve öküz boynuzundan yapılmış putlar bulunur. Burada Müslümanlar, Yahudiler, Hristiyanlar, Hindûlar, Manihelistler ve Mecûsiler otururlar. Tibetliler Buğraç Alevî hükümdarına vergi öderler. Başlarına geçecek hükümdarı kur'a ile seçerler. İçlerindeki mücürimleri ve suçluları muhakeme eden özel meclisleri vardır. Namazlarını Kâbe'ye doğru kılarlar.¹⁵⁴

Tibet'ten Kimâk kabilesinin ülkesine vardık.¹⁵⁵ Onların eyleri hayvan derileriyle kaplıydı. Nohut, sebze, erkek koyun ve keçi eti yerler. Bu hayvanların dişilerini keşmeyi doğru bulmazlar. Onların ülkesinde tanesinin yarısı siyah, yarısı beyaz olan bir çeşit üzüm vardır. Onlar arasında yağmuru çeken bir taş

154 Ebû Dûle'ın Tibet dediği bu yor Mâverâünneh - Çin yolu üzerinde bir vâdi olabilir. Zira, çeşitli dinler bu yol civarından yayılmışlardı. Fakat, bundan sonraki paragrafta Kimaklardan bahsederken Tibetlilere âit âdetlerden bahsetmesi müellifin Tibet'i tanımış olması ihtimalini artırıyor.

155 Diğer müelliflere göre Kimaklar daha kuzeyde yaşamaktaydı. Kimaklar bir federasyon teşkil edip yedi kabileyi ayrıyorlardı : İki, İmak, Tatar, Bayundur, Kıpçak, Nilgaz ve Eclâd. Marquart'a göre, kimak kolimesi İki ile İmak'ın kısaltması olup federasyonun ilk iki kabilesinin adlarının bileşimidir. Kimakların yerini kesin olarak tâyin mümkün değildir. Kaynaklar onların göçebe olup kıyın kışlaklara, yazın yaylıklara gittiklerini ve yer değiştirdiklerini belirtirler. Anlaşılan Kırgızların batısında'ydılar. Avlı ise onları Kırgızların kuzeyinde gösterir. Anlaşılan onlar Obi'den İrtiş'e kadar uzanan sahada yaşamaktaydılar. Nittekim, Gerdiz'i'ye göre Kimaklar İrtiş nehrine taparlardı. Bunların reisine tutuk denirdi. Yâkût ise onların Çin hududunda yaşadıklarını belirtir. Marquart, Ebû Dûle'ın Kimaklar hakkında yazdıklarının daha çok Tibetlilere uygun düştüğünü söyler.

vardır. Bu taşla istedikleri zaman yağmur yağdırırlar.¹⁵⁸ Kimâkların ülkesinde, bir düzlükte altın madeni vardır. Bu maddenin parçalar halinde altın bulunur. Onların ülkesinde sellerin ortaya çıkardığı parça halinde elmaslar da bulunur. (s. 11) Yeyince insanı uyutan ve taneleri yuvarek olan tatlı bir nebat vardır. Kimâkların belli başlı hükümdarları ve mâbedleri yoktur. Kendilerine has bir alfabeleri bulunur. Onlar seksen yaşına giren ve bunamayan suçsuz yağlılara ibâdet ederler.

Kimâklar arasında otuz beş gün gittikten sonra, Oğuzlarım¹⁵⁹ yanına vardık. Bu Oğuzların taştan, ağaçtan ve kamıştan inşa edilmiş yapılara sahip olan bir şehirleri vardır. Bunların, içinde putlar bulunmayan bir mâbedleri vardır. Büyük bir hükümdarları bulunur. Hindistan ve Çin'le ticaret yaparlar. Sadece buğday, koyun ve keçi eli yerler. Keten kumaştan veya kürkten mamûl elbiseler giyerler. Sof giymezler. Onların ülkesinde karın sancısına iyi gelen beyaz bir taş vardır. Ayrıca kılıcın yüzüne sürülünce onu hiçbir şeyi kesmez hale getiren bir taş da bulunur. Onlar arasında, emniyet ve selâmetle bir ay gittikten sonra Tokuz-Oğuzların ülkesine vardık.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Yağmurun yağdırmak için kullanılan bu taş yada taşı olmalıdır. Bu taşın Yâkût ve Kaşgarî de bahseder. Bu taş bu kabileyeye mahsus diğil, Şamanist Türkler arasında yaygındı.

¹⁵⁹ Burada bahsedilen Oğuzlar doğu Oğuzlarıydı. Bunlar batı Oğuzlarına nisbetle daha medenî idiler. Yoksa, Ebû Dülel burada Tokuz-Oğuzlardan bahsetmiş olamaz. Zira, hemen peşinde onlardan bahsedecektir. Nitekim, Gerdizî'de «Oğuzlar Çinlilerin komşularıdır.» denilmektedir.

¹⁶⁰ Tokuz - Oğuzlar. Orhun âbidelerinde bu tâbir geçmektedir. Fakat, İslâm müellifleri Tokuz - Oğuzlarla umumiyotle Boz - bulak Uygurlarını kasdederler. Elbette bu Uygurlar arasında Tokuz - Oğuzlar vardı. Fakat, hâkim sınıfı Uygurlar teşkil etmekteydi. Uygurların ülkesi ve oradaki çeşitli dinler hakkında İslâm coğrafyacıları epeyce malûmat verirler. Câhuz, önceleri Tokuz - Oğuzların Karlukları yenerlerken, Mânî dinini kabul etmeleri üzerine kahramanlığının söndüğünü, Karluklara mağlûp olmaya başladıklarını belirtir. Ebû Dülel'in burada Tokuz - Oğuzlar diye bahsettiği kavmin Uygurlar olduğu aşîkardır. Uygurlar Türk Medeniyeti tarihinde mühim rol oynamışlar, ancak Moğollar devrinde ortadan kaldırılmışlardır. Onların Moğol kültürü

Tokuz-Oğuzlar kesilmiş ve kesilmemiş hayvan etini yerler. Pamuklu kumaştan ve keçeden mamûl elbise giyerler. Belli başlı mâbedleri yoktur. Onlar ata çok değer verirler. Çok iyi at yetiştirirler. Onların ülkesinde burnu kanayan bir kimse üzerine takıldığı zaman kanın akmasını dindiren bir çeşit taş vardır. Gök kusağı (kava-i kuzah) görüldüğü zaman onlar genlik yaparlar. İbâdetlerini güneğin battığı tarafa yönelerek yaparlar. Büyük bir hükümdarları vardır. (s. 12) Bu hükümdarın altından bir köşk üzerine kurulmuş olan, yüz kişiyi alabilen ve on fersah öteden görünen bir çadırı vardır. Onların bayrakları siyahtır. Tokuz-Oğuzlar içinde yirmi gün büyük korku içinde gittikten sonra Kırgız¹⁶¹ denilen bir kabilenin ülkesine vardık.

Kırgızlar darı, pirinç, deve hariç öküz, koyun, keçi v.s. hayvanların etini yerler. Deve etini yemezler. Mâbedleri ve yazı yazmak için kullandıkları alfabeleri vardır. Kendilerine has kâmunları ve merasimleri de vardır. Lambaların içindeki madde bitip de kendi kendine sönmeden ışığını söndürmezler. İbâdet ederken okudukları manzum duaları ve ilâhileri vardır. Onların ülkesinde az miktarda misk de bulunur. Senede üç defa bayram yaparlar. Bayrakları yeşildir. Güneye dönerek, ibâdet ederler.

Özerindeki etkisi çok kuvvetlidir. Türkler arasında hayvanları boğazlamadan, darbe vurmak suretiyle kurban etmenin ve hayvanların etlerini bu şekilde öldürerek yemenin yaygın olduğundan aşağıda bahsedecek.

161 İik defa m. ö. 201 yılında Çin kaynaklarında bahsedilen Kırgızlar Yukarı Yenisey'deki Sayan dağlarının kuzeyinde yaşıyorlardı. İslâm kaynaklarının ve Çinlilerin tasvirlerine göre Kırgızlar mavî gözlü, narı açılı, beyaz tenlidiler. Buna göre, türkleşmiş Yenisey Ostiyakları olmalıdır. 750 yılında Uygurların hâkimiyeti altına girmişler, fakat 840 ta İsyan ederek Uygurları ve Tokuz - Oğuzları Moğolistan'dan koymuşlardır. Onlar tarafından kurulan bu yeni devlet 917 yılında Hıttaylar tarafından ortadan kaldırılmıştır. İslâm kaynaklarına göre, Kırgız ülkesi meskun olmayan kuzey ülkelerine ve Büyük Okyanus'a kadar uzanıyordu. Batıda bir dağ onları Kimaklardan ayırmaktaydı. Yâni Tokuz - Oğuzların kuzeyindeydiler. Kırgızlar daha sonra Moğolların istilâsına uğramışlardır. Bu gün S.S.C.B. ne bağlı bir Kırgızistan Cumhuriyeti vardır.

Zühni ve Zühre yıldızlarını uğurlu, Merih yıldızını uğursuz sa-
yarlar. Kırgızların ülkesinde yırtıcı hayvanlar çoktur. Orada,
göcekleri etrafını aydınlatan bir çeşit taş vardır. Lâmba yerine
ekseri bu taşı kullanırlar. Bu taş başka yerde kullanılamaz. İş-
lerini idare eden, tâbî oldukları hükümdarları vardır. Bu hü-
kümdarın huzurunda ancak kırk yaşını geçenler oturabilir.
Kırgızlar arasında bir ay emniyet ve huzur içinde gittikten
sonra Karlıkların ülkesine vardık.¹⁸²

182 Karlıklar 745 yılında Göktürkleri yıkmak için Uygurlara yardım etmiş-
lerdir. Hicri 133 (751 m.) yılında Müslümanlarla Çinliler arasında meydana
gelen Talas muharebesinde onları Müslümanlar tarafında görüyoruz. Onlar bu
muharebede Müslümanlara yardım etmekle İslâmiyet'in Orta Asya'da, hattâ
Çin'de yayılmasına yardım etmişlerdir. Bunun hemen arkasından onların, 766
yılında Suyâb ve Talas'ı işgal ettiklerini görüyoruz. Biraz önce belirttiğimiz
şekilde Câhız onların uygurlara galip gelmelerine işâret etmektedir. Gârdîzi
Karlıklarla Yabgular (yine Karlıklardan bir grup olmalı) arasındaki münâ-
sebetlere temas eder. Avfî onların Tôlis doğusunda oturduklarını, önceleri Tokuz-
Oğuzların tabaası olduklarını, onlara karşı İsyan ederek Türkistan'ın bir kıs-
mını ele geçirdiklerini belirtir ve şöyle devam eder. «Onların bazıları İslâm
dîvarına bile geldi. Mâverâünnehr'deki bazı şehirlerle onlar oturuyorlardı. Kar-
lıklar dokuz boydur: Üçünü Çiğil, üçünü Heski, diğerlerini ise Bed-
va, Kivalın ve Tuhsin boyları meydana getirir. Karahanlılar Karlıklarla
Çiğillerin elinde olan Çü havzasına hücum etmişlerdir. Karlıkların bir diğer
gurubu Yabguların emri altında Yukarı Toharistan'da Ceyliun'un günöynde
yaşıyorlardı. X. asırda İsficâb'tan İssik - gölün günöyüne kadar ki anlarda Kar-
lıklara rastlamak mümkündür.

Elbî Dölef burada Karlıkları çok doğuda göstermektedir. Burada Karlık
kadınları hakkında ileri sürülen iddiaların onların bazı boylarına has olması
mümkündür. Orta Asya kavimleri hakkında buna benzer iddialara rastlan-
maktadır. İbn el-Fakdh Sukub şehri halkı, Marco Polo Doğu Türkistan'daki Cum-
luk ve Çin'in Cayındı eyaleti sakinleri için de aynı mahiyette ifadeler kulla-
nırlar. Nitekim, İbn Fazlân Ruslar hakkında da benzer ifadeler kullanmıştır.

Karlık hükümdarlarına Yabgu denilmektedir. Tabari ve diğer İslam kay-
nakları Emevîler zamanında Müslümanlarla Orta Asya ve Horasan'daki hüküm-
darlar arasında yapılan savaşlarda Karlık Yabgusu'ndan bahsederek, Buna
göre, gerek Toharistan gerek Seyhun nehri kıyısına Karlıkların oldukça
erken gelmiş olmaları lâzım gelir. Ya'kübi Târih'inde Karlık Yabgusu'nun
daha Halife Mehdi devrinde İslâmiyet'i kabul etmiş olduğunu söylemektedir.

Karluklar pohut ve mercimek yerler. Darıdan bir çeşit iğ-ki yaparlar. Ancak, tuzlanmış etleri yerler, (s. 13) Yünlü kumaş giyerler. Duvarlarında ileri gelen hükümdarlarının resimleri bulunan bir mabedleri vardır. Evleri ateşte yanmayan bir çeşit ağaçtan inşa edilmiştir. Bu ağaç, onların ülkesinde bol miktarda bulunmaktadır. Onlar arasında taşkınlık ve zulüm yaygın haldedir. Birbirlerini yağmaliar. Karluklar arasında zina yasak değildir. Onlar kumarbaz insanlardır. Kumar meclisinde biri diğerinin karısını, kız kardeşini, kızını veya anasını öldürür. Öldüren kişi kumar meclisi sona ermeden fidyeye ile kurtarılabilir. Fakat, meclis dağıldıktan sonra kazanan kişi üttüklerini tüccarlara istediği şekilde satabilir. Karlukların kadınları güzel ve iffetsizdir. Onlar karılarını çok az kıskanırlar. Onların reisinin karısı, kızı veya kızkardeşi yabancı bir kafilaya gelince, kafilanın yanına gider. Hoşuna giden bir adam görürse, onu evine götürür ve ona ihsanda bulunur, misafir eder. Kadının kocası, çocukları ve kardeşleri kadının ihtiyaçlarını temin ederler. Misafir evde kaldıkça kadının kocası karısına yaklaşamaz. Ancak, kadının bir ihtiyacı olduğu zaman ona yaklaşabilir. Onların ülkesinde cıva ile karışık gümüş madeni çıkarılır. Karlukların ülkesinde helile ağacı yerine kullanılan, gövdesi dik bir ağaç vardır. Bu ağacın usâresi bedendeki ateşli şişler üzerine sürülürse aniden iyileştirir. Karlukların ülkesinde, mukaddes tanıdıkları, dibinde anlaşılmazlıkları hallettikleri ve kurban kestikleri bir taş vardır. (s. 14) Bu taş yesildir. Onların ipekli elbiseler giydikleri bir bayramları vardır. Bu bayramda ipekli elbiseler giymeyenler, elbiselerine bir parça ipekli kumaş yamarlar. Karluklar arasında yirmi beş gün emniyetle gittikten sonra Kutlukların ülkesine vardık.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Kutluk Türkleri hakkında kaynaklarda başka bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ebü Dülef onların kahraman bir kabile olduğunu belirtmektedir. Onların evlenme ve ceza kanunları ile ilgili olarak burada verilen bilgiler doğru olabilir. Zira, eski kavimler arasında bu gibi adetler çoktu. Ayrıca bk. sondaki açıklamalar kısmı.

* Kutluklar sadece buğday ve kesilmemiş hayvan eti yerler. Bütün Türk kabileleri arasında onlardan daha kahraman olanı yoktur. Etraflarındaki bütün boylara saldırır ve onları mağlûp ederler. Kız kardeşleriyle evlenirler. Kadınları ömürleri boyunca sadece bir erkekle evlenir. Kocası ölen kadın bir daha evlenemez. Kutluklar idareci ve kendilerine has kanunları olan bir boydur. İçlerinde zina eden kadın veya erkeği yakarlar. Onlar arasında bösanma yoktur. Evlenen bir erkek bütün malını mîhr (başlık) olarak verdiği gibi, kızın velisine bir sene hizmet eder. Katil için kısas tatbik ederler. Yaralama olaylarında ise tazminat ödenir. Yaralanan tazminat aldıktan sonra ölürse kanı heder olur. Hükümdarları zulmü, kötülüğü tasvib etmez ve evlenemez. Evlenirse öldürülürler.¹⁶⁵ Kutluk Türkleri arasında on gün yürüdükten sonra Kitayân (Hitay) denilen kabilenin ülkesine vardık.

Kitâyânlar (Hitaylar)¹⁶⁶ arpa, fasulye ve sadece kesilmiş hayvan eti yerler. Şartlarına uygun bir şekilde evlenirler. İdarede tatbik ettikleri ahkâm, akfî hükümlerdir. Onların belli başlı sultanları yoktur. Onlardan her on kişi anlaşmazlıklarda akıl ve (s. 15) fikir sahibi bir ihtiyara müracaat ederler. Aralarında onu hakem yaparlar. Hitâyânlar ülkelerinden geçen yabancılarla zulüm ve kalleslik yapmazlar. Hitâyânların hepâlnin senede

¹⁶⁵ Orta Asya Türkleri arasında hükümdarın evlenmesinin yasak olduğu başka bir kabileye rastlanmıyor. Aksine, eski kavimlerle hükümdarların çok kadını evlenmesi âdeti. Kutluklar bu konuda bir istisna teşkil etmektedir.

¹⁶⁶ Burada Hitâyân şeklinde geçen kavim Çin kaynaklarının K'itan, eski türk kitabelerinin Oytal ve daha sonraki İslâm kaynaklarının Kara - Hitaylar dediği kabilelerdir. Bunlar Uygurların doğusunda oturuyorlardı. Başka kaynakların Kitâyânlar hakkında verdiği bilgilerle Ebû Dölâf'in verdiği bilgiler birbirine uymuyor. Ebû Dölâf'e göre Kitâyânların hükümdarı yoktur. Sulh severdirlir. Çin kaynakları İso X. sırada Apaoki ile Kitan'ın anlaşmış ve 924 te Kırızların başşehri Karabalgasun'u zaptettiklerini, hemen hemen bütün Moğolistan'a hakim olduklarını bildirir.

Ebû Dölâf eserinde Kitâyânların ülkesinden Çin'e geçtiklerini söyler. Buna göre, Kitâyânlar Çin'in batıdaki ilk komşusuydu.

bir ay itikâfa çekildikleri bir mâbedleri vardır. Boyalı hiçbir şey giymezler. Onların ülkesinde çok kokan bir çeşit misk vardır. Başka ülkeye götürülürse bu miskin kokusu kaybolur. Hitâyânlar çok iyi sebze yetiştirirler. Rivâyete göre, onların ülkesinde, bakan kimseleri öldüren yılanlar vardır. Yalnız bu yılanlar bir dağda olup, aslâ oradan dışarı çıkmazlar. Onların ülkesinde sıtmayı kesen bir çeşit taş vardır. Fakat bu taş başka yerde tesirli olmaz. Orada yeşil damarlı çok değerli bezoari taşları bulunur. Hitâyânlar arasında yirmi gün gittikten sonra Behî ülkesine vardık...

Üçüncü Kısım

MERVEZÎ'NİN
Eserinin Türklerle
İlgili Bâbının
Tercümesi

**MERVEZİ'NİN
ESERİNİN
TÜRKLELE
İLGİLİ
BABININ
TERCÜMESİ**

(s. 17) DOKUZUNCU BÂB TÜRKLER HAKEKİNDADIR

Türkler pek çok cinslere, kabilelere, oymaklara ayrılan büyük bir millettir. Bir kısmı şehirlerde ve köylerde, bir kısmı bozkırlarda ve çöllerde otururlar.¹⁶⁷

167 Mervezi burada Türklerin çeşitli kabilelere ve oymaklara ayrılan bir millet olduğunu belirtmektedir. Bu gün olduğu gibi o sırada Türkler Mançurya'dan Macaristan'a kadar çeşitli siyasi teşekküller halinde yaşayan bir millettir. Üstelik dünyanın hakim milleti idi. Türk kabilelerini kesin olarak tayin etmek mümkün değildir. Kağgarlı Türkleri batı Türkleri ve doğu Türkleri olmak üzere iki kısma ayrılır.

1. Batı Türkleri : Peçenekler, Kıpçaklar, Oğuzlar, Yimacklar, Basmiller, Kâynlar, Yabgulular (Karluklar), Tatarlar, Kırgızlar, Başgırtlar.

2. Doğu Türkleri : Çiğiller, Tuhsiller, Yağmalar, İğraklar, Çaruklar, Cumullar, Uygurlar, Tangutlar, Hitaylar (Çin), Tavgaçlar (Mâçin).

Burada görüldüğü üzere, Kağgarlı Türk kabileleri arasına Bulgarları, Hazarları almamıştır. Hattâ, eserinin bazı yerlerinde burada müstakil gösterdiği bazı kabileleri başka bir kabilenin bir boyu olarak zikretmiştir. Başka müellifler ise, onun müstakil kabul ettiği bazı kabileleri yine bir kabilenin kolu şeklinde kabul etmişlerdir. Bu cihetle Türk kabilelerinin kesin sayılarını ve edlerini vermek mümkün değildir. Mervezi de eserinde Türkler hakkında ayrı bir tsnif yapmış, hatta Ruslar, İslâmlar gibi Türk olmadıkları kati olan bazı kavimleri Türk olarak kabul etmiştir.

Şu noktaya işaret etmek gerekir ki, müellif haklı olarak Türkleri medeni

(s.18) Türklerin büyük kabilelerinden biri Oğuzlar'dır. Oğuzlar oniki kabileye ayrılırlar. Bir kısmına Toguz-ğuz, bir kısmına Uy-gur, bir kısmına Üç-ğuz (Üç-ok)¹⁶⁸ denir. Hükümdarlarına ise Tokuz-hâkân denir.¹⁶⁹ Tokuz-hâkân'ın büyük bir ordusu vardır. Onların hükümdarlarının eskiden bir muhafız dört-yıl cârîyesi vardı. Bu muhafızlar her gün hükümdarla üç defa yemek yerler. Yemekten sonra üçer üçer içki içerlerdi. Hükümdarları ancak senede bir defa halk arasına çıkardı. Oğuzların siyâset hususunda vâzettikleri güzel merasım ve kanunları vardır. Bir kısmı şehirlerde ve evlerde, bir kısmı kırlarda ve sahrâlarda çadırlarda ve hargâhlarda otururlar. Oğuzların bozkırlarının bir kısmı Mâverâünnehr, bir kısmı Harezmi ile huduttur. Oğuzlar islâm hudutlarına gelince bir kısmı müslüman oldu. Türkmen adını aldılar. Bu Türkmenlerle müslüman olmayan Oğuzlar arasında muharebeler oldu. Daha sonra, onlardan müslüman olanlar çoğaldı. Makbul müslümanlar oldular. Bunlar kâfir soydaşlarına galip gâlip, onları kovdular. Bunun üzerine, müslüman olmayan Oğuzlar Harezmi'den uzaklaşıp Pe-

vo göçebe olmak üzere iki kısım olarak kabul eder. Böylece, Türklerin büyük bir kısmını medenî milletlerden sayar. Onun bu görüşü Türkleri göçebe milletlerden kabul edenlere karşı verilecek en kesin cevaptır.

168 Mervezi Tokuz - Oğuzlarla Uygurları birbirinden ayırır. Bunların her ikisinin de Oğuzların kollarından olduğunu söyler. Uy - ğuz kelimesinin ikinci hecesi Ğuz kelimesiyle yakın bir benzerlik arzotmaktadır. Kazağı Uygurları ayrı bir kabile kabul eder. Residüddin ise Mervezi gibi Uygurları Oğuzlardan sayar. Buna göre Tokuz - Oğuzlar Uygurların akrabalarıdır. Bu yakınlık İslâm coğrafyacılarının Uygurları Tokuz - Oğuz kabul etmelerini bir dereceye kadar haklı gösterir.

Üç - ğuz metinde Üç - ğuz şeklinde geçer. Bu kelime de ğuz ile ğuz kelimelerinin aslında aynı olduğunu göstermektedir.

169 Tokuz - hâkân veya Tokuz - oğuz - hâkân unvanı gerçekte Türk hükümdarlarına has bir unvandır. Bu isim geleneksel olarak Orhun âbidelerinde ve başka yerlerde geçer. Burada bahsedilen hâkânın Tokuz - Oğuzların (Uygurların) hâkânı olması muhtemeldir. Bu hakanın 400 muhafızından bahsederken şâkiri kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime Farsça'daki çâker kelimesinin arapçalaşmış şeklidir. Abbasilerde bir askerî sınıf ve Orta Asya hükümdarlarının muhafızlarına bu isim verildi.

çocukların ülkesine gittiler. Müslüman olanlar (Türkmenler) ise İslâm ülkelerine dağıldılar. Oralarda iyi bir alışışla takib ederek İslâm topraklarının çoğunu ele geçirip oraların hükümdarları ve sultanları oldular. 170 - 1

Türklerden diğer bir kısmına **Kun (Hun)**¹⁷¹ denir. Bunlar Nestur mezhebindedir. **Kitây** (Hitay) Hâkân'ından korktukları ve merâları dar geldiği için Kitây ülkesinden ayrıldılar. Harezmşâh İkinci b. Koçkar (ölm. 491 h. = 1097 m.) onlardır. Kunları daha kalabalık, daha kuvvetli olan **Kâylar** ta-

170 Burada Selçuklular ve onlarla beraber İslâm dünyasına gelen Türklerle Kıpçakların önünden kaçarak Karadeniz'in kuzeyine ve oradan Balkanlara giden Oğuzlara işaret edilmektedir.

Türkmen terimi ilk defa X. asrın sonlarında Makdisî tarafından kullanılmıştır. Bu kavminin ortaya çıkması Oğuzların İslâmlaşmasıyla aynı zamana rastlar. Pratikte türkmen kelimesi daha sonraları oğuz yerine kullanılmıştır. Kağgarî Türkmenlerin Oğuzlar olduğunu söyler. Bu konuda alfabevî bir izahla bulunur. Başka bir yerde Karluklardan bahsederken onların Oğuzlardan ayrı bir kabile olduğunu ve onlara da Türkmenler denildiğini belirtir.

171 Kunlar, bu kabilenin adını taşıyan Hun İmparatorluğu m. 6. III. asrın sonlarında Orta Asya'da kurulmuştu. Bu devletin yıkılmasından sonra Hunlar (Kunlar)'ın bir kısmı Doğu Avrupa'ya ve Macaristan'a göçetmişler, orada Fata Hunları devletini kurmuşlardı. Mervezî tarafından bahsedilen Hunlar eski Hunların Orta Asya'daki kalıntıları olmalıdır. Bunlar Kayların batı benzeriydiler. Müellifimiz batrya doğru, Kitaylardan korktukları ve otlakları dar geldiği için kaçan bu kabilenin Nestür olduğunu söylemektedir. Bu mümkündür. Zira, İran yoluyla Orta Asya'da Hristiyanlığın bu mazhabı yayılmıştır. Hunların Şâriye'yi (Şârilere = Sarı Uygurlar) sürdükleri yer Uygurların ülkesi olmalıdır. Zira, Şâriye Türkmenleri Türkmenler Oğuzları tazyik etmişlerdir. Burada bahsedilen Türkmenler Karluklar olmalıdır. Mervezî'den başka Urfalı Matius da Kunların bu hareketinden bahseder. Metindon Hunların Tzakdoğu'yu Kitayların kuvvetli olduğu devrede terk ettikleri anlatılıyor. Buna göre XI. asırda olmalıdır.

Ekinci b. Koçkar, Cüveynî'ye göre Sultan Sencer'in memlûkü (azadlığı) m. 481 İbn el-Esir ise onun Berklyâruk'un azadlıklarından olduğunu söyler. Berklyâruk 487 (1093 m.) yılında sultan olduğuna göre, Ekinci'nin Harezmşâh olarak tâyini 490 (1096) senelerine rastlamalıdır.

kib etti.¹⁷² Onları meralarından attılar. Bunun üzerine, Şârlilerin (Sarı Uygurlar)¹⁷³ memleketine geldiler. Şârliler ise Türkmenlerin ülkesine geldiler. Türkmenler de Oğuzların doğu ülkelerine girdiler. Oğuzlar ise Ermeniyeye denizi¹⁷⁴ sahili yakınındaki Peçeneklerin ülkesine gittiler.¹⁷⁵

172 Kitayların Kırgızları Moğolistan'dan attıkları,ndan yukarıda bahsedildi. Onlar ilk defa IV. asırda güneybatı Manchurya'da görünürler. Âdetleri Mo-ho-lara ve Türklere benzer. Atalarına kurban keserler. X. asırda Moğolistan'ı ele geçirdikten sonra bu hanedan kuvvetlenmişti. 1027 tarihinde gelen Kitay elçisi el-Bîrûnî'ye göre, Kâylerden ve Kitaylardan bahsetmiştir. Bu iki kabile bahsedilen tarihte Kırgızların güney - doğusundaydı. Anlaşılan bu büyük göç 1027 tarihinden sonra başlamıştır. İkinci b. Koçkar bu göçün son safhalarına şahit olmuştur. Marquart bu göçün 1013 - 1050 tarihleri arasında olabileceğini tahmin ederek de, kanâatimize göre daha uzun bir müddet devam etmiş olmalıdır.

173 Şârliler (Şârlıye). bu kelimenin Avfî'deki Sârl (Sarı) ile aynı olması muhtemeldir. Şansuların on beş günlük doğusunda yaşayan bu kabilenin müslüman olmamak için doğruya doğru kaçtıkları söylenmektedir. Bunların Kansu'nun Sarı Uygurlarıyla alakalı olduğu gör-ülüyor. Barthold bu ismi Kıpacak ismi ile mukavese eder. Kıpacaklar çeşitli kabilelerden meydana gelen bir federasyon olduğuna göre Sarı Uygurlar onların bir parçası olabilir.

174 Ermeniyeye Denizi ifadesi, Urmiye ve Van göllerinden başka bir şey için kullanılmamıştır. Bunu Bıntıs Denizi (Karadeniz) Şeklinde değiştirmek gerekmektedir. Zira, Peçeneklerin Macarları, Oğuzların Peçenekleri Karadeniz'in kuzeyinden attıkları malumdur.

175 XI. asrın ilk yarısında Kitayların batıya doğru genişlemesi Kayları tazyik etmeye başladı. Kaylar da batılarındaki Hunları tazyik etmeye başladılar. Kaylar tarafından tazyik edilen ve meraları az gelen Hunlar Şârlilerin yurtlarına doğru geldiler. Doğudan tazyik edilen Şârliler Türkmenlerin (Kar-lukların) ülkesine, Türkmenler de Oğuzların ülkesine, Oğuzlar Karadeniz'in kuzeyindeki Peçeneklerin ülkesine geldiler. Barthold, Oğuzları Karadeniz'in kuzeyine atmalarına bakarak Şârlilerin Kıpacaklar olduğu kanâatindedir. Mervezi, göç eden bu kabilelerin daimi batıya doğru hareket halinde olduklarını belirtmek için «İttebe» fiilini kullanmaktadır.

Manchurya'dan Karadeniz'in kuzeyine kadarki sahada meydana gelen bu kavimler göçü birkaç yıllık bir zamanda meydana gelmemiş, bir asra yakın bir devre devam etmiştir. Kitay, Kây, Kun, Şârlıye, Türkmen, Güz ve Peçenek göçleri, iki yönde hareket ederek Mâverâünnehr, Harezm, Karadeniz'in kuzeyi ve Balkanlarda dögümlenmiştir.

Türklerden bir kısmı da Kırgızlar'dır. Kırgızlar kalabalık bir boydur. Ülkeleri yazlık olan doğu ülkesi ile kusey ülkesi arasındadır. Kuzeylerinde Kimâklar, batılarında Yağma¹⁷⁸ ve Karluklar vardır. Kuca ve Erkler¹⁷⁷ ise kışlak olan batı ile güney arasındadır. Kırgızların âdetlerinden biri de ölümlerini yakmalarındır. Onlar ateşin ölümleri temizlediğini ve günâhlardan kurttuğunu sanırlar. Bu yakma âdeti onlar arasında eskiden vardı. (s. 19) Fakat Müslümanlarla komşu olduktan sonra ölümlerini gömmeye başladılar.¹⁷⁹ Kırgızlar arasında halktan fağının (şaman olmalı) denen bir adam vardır.¹⁷⁸ Her sene belli bir günde bu adam getirilip başına şarkıcılar, çalgıcılar ve bunlara benzer insanlar toplanır. Bunlar içip eğlenmeye başlarlar. Meclis hoş bir hâl alınca bahsedilen adam bayılır. Sar'a tutmuş bir kimse gibi yere düğer. Bu halde iken yeni senede olacak olaylar sorulur. O da senenin bolluk mu yoksa kıtlık mı, yağmurlu mu, yoksa kuraklık mı, hülâsa yeni senede neler olacağına haber verir. Onlar, bu kimsenin söylediklerinin doğru olduğuna inanırlar.¹⁸⁰

178 Yağmalar : Gerdizi'nin nakline göre Tokuz - Oğuzların bir kısmıyla Karluklar birleşmişlerdi. Karluklarla birleşen bu Tokuz - Oğuzların reisinin adı Yağma idi. Hudûd el-âlem'de Yağma'yı Tiyen - şan'da ve Çin Türkistanı'nda dolaşan bir şahıs olarak görüyoruz. Aynı eserdeki haritada Yağmalar Karlukların güneyinde gösterilmektedir. Kaşgari, İli nehri üzerinde Yağma, Tuhsi ve Cigil kabilelerini zikreder. Bundan Gerdizi'nin bahsettiği Yağmaların ilkiye ayrıldığı anlaşıyor. Bunların mühim gurubu Kaşgari'nin kuzeyinde toplanmış bulunuyordu. Yağmaların hükümdarına Buğrahân denirdi. Bu ifade Ebû Dülef tarafından iki yerde bahsedilen Karahanlılara uygun düşmektedir. Karahanlıların hükümdar ailesinin bu kabilede olduğunda ise şüphe yoktur. Mervazi, Yağmalarla Karlukları Kırgızların batısında olarak gösterir. Bu ifadeyi güney - batı şeklinde tashih etmek mümkündür.

177 Kuca ve Erkler hakkında bir kayda rastlanamadı.

178 Sondaki açıklamalar kısmına bak.

179 Fağının şeklinde kaydedilen bu şahsın bir şaman olduğunda şüphe yoktur.

180 Köprülü ktph. nr. 1623 (210 a) da aynı şeylerin Tokuz - Oğuzlar arasında da olduğu söylenir. Bu şahsın sara tutmuş gibi vcd halinde bulunması onun şaman olduğunu isbatlamaktadır.

Kırgızların ülkesinde derin vâdiler ve dağlar arasından akan büyük bir nehre dökülen dört dere akar...

Türklerden bir kısmını da Karluklar teşkil eder. Onlar eskiden Tülis¹⁸¹ dağında oturuyorlardı. Bu dağ Altın Dağı'dır. Karluklar, adı geçen dağda otururken Tokuz-Oğuzların esirle-riydiler. Onlardan kurtulmak için Türgişlerin ülkelerine gidip sultanlarını mağlûb ederek orasını fethettiler. Sonra, oradan da islâm ülkelerine geldiler. Karluklar dokuz kısma ayrılır. Üç grubunu Çiğiller, üç grubunu Askelliler, bir grubunu Bo'âklar, bir grubunu Güğerçinler,¹⁸² bir grubunu Tuhsiler¹⁸³ teşkil eder.

Türk kabilelerinden biri de Kimâklardır. Bu boyun köyle-ri ve evleri yoktur. (s. 20) Bunlar bataklıklarda, koruluklarda, otlaklarda yaşarlar. Çok miktarda sığır ve koyun beslerler. Bu kabile deve beslemez. Zira, onların ülkesinde deve bir sene- den fazla yaşamaz. Onların ülkesinde tuz da bulunmaz. Çoğu defa tâcirler onların ülkesine tuz götürür. Tuzun bir batmanını bir samsur kışke değiştirir. Kimâklar, yazın kısarak altıtiyle kıyn ise güneşte kurutulmuş etle geçinirler. Onların ülkesine çok miktarda kar yağar. Çok defa kar bir mızrak boyuna çı-

¹⁸¹ Minorasy, Tülis dağının Tiyen - şan dağları olduğunu söyler. Mervezi'nin ifadesi bu hususu doğrulamaktadır. Onlar burada iken Tokuz - Oğuzların emri altındaydılar. Câhuz'ın dediği gibi, daha sonra Tokuz - Oğuzları mağlûbederek batıya gelmişler, bu sırada zayıflamış olan Türgişleri ortadan kaldırarak onların yurtlarında yerleşmişlerdir.

¹⁸² Karluklardan daha önce bahsedildi. Burada Askelliler şeklinde geçen kelime Avfi'deki Heskiler, Bulâklar şeklindeki kelime de Avfi'deki Bedvâ olmalıdır. Hudûd el-âlem'de ikinci kabile Yağmalaların bir kolu olarak geçmektedir. Güğerçinler ise Avfi'deki Kivâlin olmalıdır.

¹⁸³ Tuhsiler : Hudûd el-âlem'deki haritada Tuhsiler Cû havzasının kuzeyinde gösterilmiştir. Kuzey - doğularında Çiğiller, güneylerinde Karluklar, batılarında Kırgızlardan bir grup bulunmaktadır. Tuhsiler büyük Türgiş federasyonunun kalıntıları olmalıdır. Gerdizl, bunların Cû vadisinde oturduklarını, Türgiş menşeli iki dikhkanın idaresinde olduklarını belirtir, «Kastek ve Kurdey geçidinin doğusunda Tuhsilerin yaşadığı Türgiş memleketi uzanır.» der. Kaşgari, Tuhsilerin Çiğillerin bir kolu olduğunu, yani Mervezi'nin dediği gibi Karlukların bir boyu olduğunu söyler.

kar. Kar bu şekilde fazla yağarsa Kimâklar hayvanlarını Oğuzların ülkesine doğru götürürler. Zira, Oğuzlarla onlar arasında sulh vardır. Kimâkların, kışın şiddetli soğuklarda oturdukları dehizleri bulunur. Onlardan biri samur ve kâkum avlamaya çıkınca uzunluğu üç zirâ', genişliği bir karış iki ağaç parçası alır. Bu ağaçların birer ucu geminin önü gibi kalkıktır. Bu ağaçları ayağına bağlar. Sonra, bu ağaçlara dayanarak kurn üzerinde geminin suda gittiği gibi gider (kayaktan bahsediyor.).

Kimâkların sağında (kuzeyinde) ateşe ve sulara tapan üç kabile vardır.¹⁸⁴ Bunlar yabancılarla karşılıklı olarak konuşmadan, sadece işaretle alış-veriş yaparlar. Şöyle ki, yabancı satacağı malı bir tahta üzerinde getirir, bırakır. Sonra, Kimâklardan olan da alacağı malın karşılığını getirir. Diğer kimsenin malının yanına koyar. Eğer malını değiştirmeye razı ise öbür malı alır, kendi malını diğer kimsenin tahtası üzerine bırakır. Razi değilse diğer kimsenin malını olduğu gibi bırakır. Onlar, ekseri satın almak için sarıdan mamûl taşlar ve kırmızı testiler ararlar. Senede bir gün oruç tutarlar. Ölülerini yakarlar. Ölülerin arkasından ağlamazlar. Allah'ın takdirine razıyız derler.

Kimâkların kible tarafında Nasriye (?)¹⁸⁵ denen bir kabile vardır. Bunların dâimî reisleri bulunur. Bunlar yaz ve kış ağaçlıklarda ve koruluklarda otururlar.

Peçenekler göçebe bir kavimdir.¹⁸⁶ Dâima yağmurlu ve otlı bir yer ararlar. Onların ülkesi uzunlamasına ve genişliğine otuzar günlük yol tutar. Etraflarında pek çok kabileler yaşar.

¹⁸⁴ Daha önce Kimâkların İrtiş nehrine taptıklarını söylemiştik. Burada bahsedilen üç kabilenin Kimâklardan olup olmadığı belirtilmiyor.

¹⁸⁵ Nasriyye adındaki bu kabile hakkında başka bir kayda rastlanmadı.

¹⁸⁶ Mervezi, Peçenekleri zengin ve teşkilâtli bir kabile olarak tafsif etmektedir. Bu tevsi Ebû Düle'ın tafsiline uygun düşer. Onun burada bahsettiği Peçeneklerin bulundukları yer İbn Fazlân'ın gördüğü ve çok gö, şartlar altında yaşadıklarını söylediği Peçeneklerin yeridir.

Kuzeylerinde Kıpçaklar,¹⁸⁷ Güney-Batılarında Hazarlar, Güney-Doğularında Oğuzlar, (a. 21) Batılarında Bulgarlar (Sakalıbe) yaşarlar. Bütün bu komşu kavimler onların ülkesine, onlar bu komşularının ülkelerine akınlar yaparlar. Peçenekler zengin olup çok miktarda hayvana, koyuna, eşyaya, altına, gümüşe, bayraklara ve tarradelere sahiptirler. Peçenekler ise Hazarların arası bozkırlar ve ağaçlıklar arasından on günlük yol tutar. Bu iki kabileler grubu arasında belli başlı bir yol yoktur. Aralarındaki mesafeyi yıldızlara, alâmetlere bakarak ve tahmin ile katederler.

Hazarların ülkesi ise geniştir. Onların ülkesinin bir tarafı büyük bir dağa bitişir. Bu dağın tepesinde Türklerden Tûlâs ve Lavar'lar¹⁸⁸ bulunur. Bu dağ Tiflis topraklarına kadar uzanır. Hazarların başşehri Sarığşen'dir. Onların Hanbahâğ¹⁸⁹ denen diğer bir şehirleri daha vardır. Hazarlar kışın bu iki şehirde otururlar. Bahar geldiğinde bozkırlara çıkarlar. Bütün yaz oralarda kalırlar. Hükümdarları bir tarafa giderse on bin kişi ile beraber yola çıkar. Onların âdetlerinden biri de şudur; askerler bir sefere çıktıkları zaman, her biri yanında uygun ağacından ikişer arşın boyunda kazık bulundundur. Bir yerde konaklamak için inince her biri bu kazıkları kendi hizasında

¹⁸⁷ Önceleri Kimek federasyonuna bağlı olan Kıpçaklar IX. asrın sonunda federasyondan ayrılarak Oğuzların kuzey komşusu olmuşlardır. Ceyhânî ve Kaşgarî Kıpçakların bazı âdetlerinin ve lehçelerinin Oğuzlara benzediğini belirtirler. Bundan sonra, Kıpçaklara yeni boyların katılması ve nüfuslarının artmasıyla X. asrın sonlarında Kıpçaklar Oğuzları güneye ve batıya doğru tazyike başladılar. Oğuzların göçlerinde mühim rol oynadılar. Kıpçakların büyük kısmı XI. asrda batıya giden Oğuzları takibederek Karadeniz'in kuzeyinde yerleştiler. Kıpçaklardan bir kısmı Oğuzlarla beraber Hazer denizi ile Aral gölü arasında kalmışlardı. Alp Arslan'ın Mangışlak seferi dolayısıyla Oğuzların ve Kıpçakların bu mînakada beraber yaşadıkları belirtilmektedir.

¹⁸⁸ Burada bahsedilen dağ Kafkas dağları olmalıdır. Tûlâs ve Lavar'lar hakkında bir bilgiye rastlayamadık.

¹⁸⁹ Sarığşen ve Hanbahâğ, Etil şehrinin doğu ve batı kısımlarına verilen isimlerdir. Şehrin batı yakasına Sarığşen (Etil), doğu yakasına ise Hanbahâğ (Hazarân) denirdi.

vere çıkar. Sonra, kalkanlar bunlara dayanır. Böylece bir saat-
tten daha az bir zamanda karargâhın etrafı bir sur gibi
çevrilmiş olur. Hiç bir kimse onlara baskın yapamaz.

Türklerden bir kabile de **Burdâsılardır**.¹⁹⁰ Burdâs ülkesi
Hazar ülkesinden sayılır. Onlarla Hazarlar arasında on beş gün-
lük bir mesâfe vardır. Onlar Hazar Hâkânı'na bağlıdır. Bur-
dâsılar 10 000 kişilik bir süvari kuvveti çıkarırlar. Onları zapt u
rahıt altına alan ve idâre eden bir hükümdarları yoktur. Her
mahallede hakemliğine baş vurdıkları bir büyük vardır. Arala-
rındaki anlaşmazlıklarda ona baş vururlar. Ülkeleri geniştir.
Ormanlıklarda otururlar. Burdâsılar, Bulgarların ve Peçenekle-
rin ülkelerine yağma akınlarında bulunurlar. Onlar güzel yüz-
lü, hoş manzaralı ve cüsseli kimselerdir. Onlardan bir kız hü-
lûğa erince babasının itâatinden çıkarak, evlenmek maksadiyle
istemesi için, arzu ettiği erkeklerden birini seçer. Onlar do-
muz ve sığır beslerler. Mallarının çoğu sincap derisidir. Bur-
dâsılar iki sınıfa ayrılır. Bir kısmı öiülerini yakarlar. Diğer kus-
mı ise gömerler. Ağaçlık olmakla beraber ülkeleri düzlük-
tür. (s. 22) Ülkelerindeki ormanların çoğu kayın ağacıdır. Ayırı-
ca geniş ovalara da sahiptirler. Ülkelerinin uzunluğu ve geniş-
liği on yedişer günlük yol tutar. Orada meyve bulunmaz. İç-
kileri ise baldır.

Macarlar da Türklerdendir.¹⁹¹ Onların memleketi yüz fer-
sah uzunluğa yüz fersah genişliğe sahip olan büyük bir ülkedir.

190 İslâm coğrafyacıları tarafından bahsedilen bu kabile Etil vadisinde
Hazarlara bağlı olarak yaşamaktaydı. Bunların Türk olduğu çok şüphelidir.
Onlar Mortvenslar diye de tanınır. Burdâsılar arasında evlenecek kızlar eşlerini
kendileri seçerlerdi. İbn Havkal «Burdâsılar Etil vâdisinde dağınık halde
yaşarlar. Evleri ahşap olup kalabalık ve dağınıktırlar.» der. Görüldüğü gibi,
Mervezi de aynı şeyi söyler. Burada onların malı olarak bahsedilen şey para-
dan başka bir şey değildir. Öiülerini yakma âdeti belki de onlara Ruslardan
geçmişti.

191 Macarlar önceleri Kuzey Kafkasya'da Kuban nehri civarında Hazarlara
bağlı olarak yaşıyorlardı. Onların devlet teşkilâtında Hazar tesiri görülmek-
tedir. 860 yıllarında Peçenekler geldiği sırada Macarların başında Arpad bulu-

Hükümdarları 20 000 kişilik bir stıvari kuvvetine sahip olup Künde (Kündür) adını taşır. Bu isim hükümdarın unvanıdır. Onlar çadırlarda oturur, yağmura ve ot durumuna göre konar - göçerler. Onların ülkesinin bir tarafı Rum denizine (Karadeniz) bitişir. Burada adı geçen denize dökülen iki nehir vardır. Bu nehirlerden biri Ceyhun'dan daha büyüktür. Macarların yurtları bu iki nehir arasındadır. Bunlardan birine Duna, diğerine Etıl denir. Macarların toprakları ormanlıktır. Ayrıca, ziraat yapılacak sahalara da sahiptirler. Onlar etraflarındaki İslavlara, Ruslara galip gelirler. Onlardan aldıkları esirleri, Rumlara getirip satarlar. Macarlar güzel yüzlü, gösterişli, cüsseli, çok ticâret yaptıkları için servet ve mülk sahibi kimselerdir.

İslâvlar ise birçok kabilelere ayrılır. Onların ülkesiyle Peçeneklerin ülkesi arasındaki uzaklık bozkırlardan, ağaçlık ve sulak yerlerden geçen on günlük yoldur. Onlar bahsedilen ormanlarda otururlar. Bağları yoktur. Üzüm yerine bol miktarda bal istihsal ederler. Onlar çok miktarda domuz yetiştirirler. Ateşe taptıkları için ölümlerini yakarlar. En çok darı yetiştirirler. İçkileri baldan yapılır. Pek çok çeşit müzik âletlerine sahiptirler. İki zirâ boyunda nefesli bir çalgı âletleri vardır. Udları ise düz olup üzerinde sekiz tel bulunur. Udlarının tellerinin bağlanacak nyar yerlerinin boncukları yoktur. Bükülen yerleri düzdür. Onlar müreffeh bir hayata da sahip değillerdir. Silâh olarak mızrak, harbe ve mükemmel kalkan kullanırlar. Onların en büyük reisine Şuvit (?) denir. Onun Şâric (?)¹⁹²

nuyordu. Peçeneklerin başkısı üzerine Macarlar 890 yıllarında Kiev'in güneyinden geçerek bu günkü Macaristan'a gelmişlerdir. Macarların bir kolu ise, daha önce Bulgarların bir kısmı ile Yukarı Volga bölgesine giderik bu günkü Başgırtların yurdunda yerleştiler. Mervezi burada Başgırtlarla Macarları beraberce hahsetmiş olmalıdır. Zira, onların memleketlerinin Etıl ve Tuna nehirleri arasındaki sahada olduğunu söylemektedir. Burada bahsedilen İslâvların Cermenleri de gülümlü içine alması mümkündür. Künde (Kündür) unvanı Hazarlarda r'ahi görülmektedir.

¹⁹² Şuvit ve Şâric unvanları hakkında bir açıklamaya rastlanamadı. Mervezi, İslâvları Türklerden kabul etmekte, onların yaşayışını biraz Türklere benzetmektedir.

denen bir de vekili vardır. Hükümdarın husuf beygirleri vardır. Yiyecekleri bu kırakların sütünden temin edilir. Hükümdarın bulunduğu şehre Hazerât (?)¹⁹³ denir. Bu şehirde üç ayda bir panayır kurulur. İslâvların ülkesi çok soğuktur. Bunun için derin sirdaplar kazıp üzerlerini ağaçla kapatırlar. Kızın bu sirdapları tezek ve odunla ısıtırlar ve buralarda otururlar. Kışın Macarlar onlar üzerine akınlar yaparlar. (s. 23) İslâvlar birbirlerini yağmaladıkları için ellerinde bol miktarda esir bulunur.

Ruslar ise, deniz ortasında, genişliği ve uzunluğu üçer günlük yol olan bir adada otururlar.¹⁹⁴ Orada ormanlıklar ve koruluklar bulunur. Bu adanın etrafı denizle çevrilidir. Ruslar kalabalıktır. Hayatlarını ve kazançlarını kılıçla temin ederler. Onlardan kızları ve oğulları bulunan bir adam ölürse, malını kızlarına verirler. Oğullarını kılıçlarıyla başbaşa bırakırlar. «Babanız malını kılıcıyla kazanırdı. Ona uyunuz ve onun hatlefleri olunuz.» derler. Hicri 300 (912-913 m.) yılı aylarında Hristiyan oluncaya kadar onların yazayış tarzları bu şekildedir. Nihâyet, Hristiyanlığı kabul edince dinleri onların kılıcını kınlarına soktu. Kazanç kapıları kapandı. Zarar ve iflâsa düştüler. Hayatları güçleşti. Bunun üzerine gazâ ve muharebenin mübah olması, eskisi gibi gaza yaparak vaziyetlerini düzeltmek için İslâm dinine girmek istediler. Hükümdarlarının yakın adamlarından dört kişiyi elçi sıfatıyla Harezmi'ye gönderdiler. Onların müstakil ve Vladimir¹⁹⁴ unvanını taşıyan bir hükümi-

¹⁹³ Bu şehir hakkında bir kayda rastlanamadı.

¹⁹⁴ Mervezi, Rusları Türklerden kabul etmektedir. Onların ülkesi olduğunu söylediği yer İskandinavı olmalıdır. Buna göre, onun Fırs diye anlattığı kimseler Vikinglerdir.

¹⁹⁴ Vladimir unvanı meselesine gelince, bu kelimenin unvan olduğu biraz şüphelidir. İlk defa bu isimde tanıdığımız hükümdar X. asırda Bizanslıların tesiriyle Hristiyanlığı resmen kabul eden Vladimir'dir. Bu hükümdar İslâmiyet hakkında bilgi almak için Volga Bulgarlarına da bir elçi göndermiştir. Minersky «Hakikaten Ruslarda tahta geçen prenslerin bu unvanı aldığı görülür.» der.

darları bulunur. Nitekim, aynı şekilde Türk hükümdarı Hâkân, Bulgar hükümdarı da Biltuvâr (İltabâr) unvanını taşır. Rusların elçileri Harezmi hükümdarına gelip durumu bildirdiler. Onlar İslâm'a girmek istedikleri için Harezmsâh çok sevindi. Bunun üzerine, onlara İslâmiyeti öğretecek adamlar gönderdi. Onlar da müslüman oldular. Ruslar kuvvetli ve mukavim kimselerdir. Muharebe yapmak için çok uzak yerlere yaya giderler. Ayrıca, Hazar denizine gemilerle sefer yaparak, oradaki gemileri gasbedeler ve insanların mallarını yağmalarlar. Karadeniz yolu ile İstanbul'a da (Kostantiniyye) sefer yapıp Haliç'in ağzında zincir bulunduğu halde yağmada bulunurlar. Bir defasında Hazar denizine sefer yaparak bir müddet Bar-da'ya istilâ ettiler. Onların kahramanlığı meşhurdur. Hatta onlardan bir kişi diğer milletlerden birkaç kişiye bedeldir. Eğer at besleyip süvari olurlarsa insanların başına belâ kesilirler./

Buraya kadar Türklerin cinsleri ve halleri hakkında bilgilenleri fazla tafsîlât ve özete kaçmadan anlattık. Zira, onların cinsleri, çeşitleri, hareketleri, merasimleri ve âdetleri anlatılamıyacak kadar çoktur.

(s. 24) Hipokrat ve Galinos'un onlar hakkında söylediklerinden bir kısmını buraya alıyoruz:¹⁹⁵

Hipokrat şöyle der:

«Arûfî (Avrupa) ülkesinde Türk kavimlerinden biri yaşıyor.¹⁹⁶ Bu kavmin halkı birbirlerine benzerler. Fakat, başkalarına benzemezler. Aynı şekilde, Mısır halkı da birbirlerine benzerler. Bunun sebebi, Mısır halkının çok sıcakta, Türklerin çok soğukta yetişmiş olmalarıdır.»

¹⁹⁵ Mervezi, Hipokrat ve Galinos'un eserlerinin arapça tercümelerinden faydalanmış olmalıdır. Nitekim, Ya'kûbî Kitâb el-Büldân ve Târîh'inde bu iki Yunan müellifinin arapça tercümelerinden faydalanmıştır. Mervezi'nin faydalandığı bu eserler insanlar ve hayvanların tabiatlarını konu almış olmalıdır.

¹⁹⁶ Bu Türk kavmi laktiller olabilir.

Gelines «Sûrmâta denen insanlar küçük gözlü olup uzak mesafeyi görürler.» der.197

Hipokrat «Türklerin ırdaları ve âdetleri birbirine benzer. Bunun için, onlar birbirlerine benzer. Başkalarına benzemezler. Onlar şekli ve âdet bakımından başka milletlerden ayrılırlar.» der. Diğer bir yerde «Bunun için onlar ısımandırlar. Mafsalları görülmez. Bedenleri yumuşak ve kuvvetsizdir...» der.

(s. 25) Hipokrat, başka bir yerde «Bu ısımanlıklarından dolayı Türklerin çoğu hadım gibidirler... Bu husus, Türklerden köylerde ve şehirlerde oturanlarda görülür. Fakat, bozkırlarda ve sahralarda oturup kışın ve yazın konup göçen Türkler insanların en kahramanları ve muharebede en fazla sebat gösterenleridir. Bu göçebeler iki kısma ayrılırlar. Bir kısmının bağlı bulundukları reisleri ve hükümdarları vardır. Onların emirlerine göre hareket ederler. Bir kısmı ise başı boşdur. Hiç bir kimseye bağlı değildir. Hiçbir kimse onları hakimiyetleri altına alamaz. Bu sonuncular daha cesur ve kahramandır.» der. Başka bir yerde, «Asya halkından bir cins vardır ki, onlar hiçbir kimseye bağlı değildir. Yunanlılar ve Türkler gibi, başka milletler onlara hâkim olamaz. Zira, onlar kendi kendilerinin hakimi olan kimselerdir. Başkalarını kendi başlarına hükümdar yapmazlar. Başkaları için değil, sadece kendileri için çalışır ve uğraşırlar. Bunlar diğer insanların daha atılgan ve daha cesurdur. Kendileriyle muharebe edenlere karşı sebat gösterdiklerinden aldıkları ganimeti müâvfi olarak paylaşırlar» der.

197 «Küçük gözlü» ifadesi eski arap müelliflerinin Türkler hakkında kullandıkları ifadeleri hatırlatıyor. Doğu ülkelerine giden Bizans elçilerinin raporlarını toplayan Menander Protector Türkleri önceleri Saka dendiğini söyler. *Hatây - nâme* Türlerle Türkleri aynı sayar. Firdevsî de aynı kanaattedir. İbn el- Fakih «*İskitüyye*» ifadesiyle Ermenistan, Horasan, Hazer ve Türk ülkelerini kasteder. Mervezi de Yunan yazarlarının İskitlerini Türkler olarak kabul eder.

Galinos «Bu son kaymin kadınları erkekleri gibi muharebe ederler. Bu kadınlar kuvvetleri kollarında toplansın, vücutları çevik olsun da atlar üzerine sıçrayarak binmek mümkün olsun diye memelerinden bir tanesini keserler.» der. 198

(a. 28) Hipokrat eserlerinden birinde bu kadınlardan bahseder ve onlara Amazonlar der.¹⁹⁹ Bu kelimenin mânâsı tek memeli demektir. Zira, diğer memelerini kesmişlerdir. Onları memelerinin birini bırakmaya sevkeden husus, çocuklarını emzirmek ve nesli devam ettirmek kaygusudur. Onlar memelerinden birini, at üzerinde ok atmaya mani olmasın diye keserler.»

Türklerden hükümdarları ve liderleri olanlar pek çok kabilelere ayırır. Bunlardan yukarıda bahsettik 200

198 Mervezi tarafından Amazonlar hakkında verilen bu bilgiler ve etimolojik izah doğrudur. Amazonlar hakkında verilen bu bilgiler hitit kitabelerinde ve Yunan efsanesinde verilen malûmâtla mutabakat halindedir. Hititlerin ve Yunanlıların kadın dedikleri bu savaşçıların bazı tarihçiler tarafından uzun suçlu İskit muharipleri olduğu da düşünülmektedir

Dördüncü Kısım

Eseri Tamamlayıcı

NOTLAR

(Alfabetik Sırayla)

Hazırlayan :

Ramazan Şeyen

BALBALLAR :

Eski Türkler ölen bir kimsenin mezarının üzerine o kimsenin hayatta iken öldürdüğü düşmanları temsilen ağaçlardan veya taşlardan yapmış kaba heykeller dikerler, bunlara balbal derlerdi. Onlar, bu balbalların temail ettik leri kişilerin ölümden sonraki hayatta ölüye hizmet edeceklerine inanırlardı. Balbalların sayısı mezardaki ölünün, hayatta iken öldürdüğü düşmanlarının sayısına göre değişir, bazen binleri bulurdu. Bu konuda İbn Fazlân'ın Öğütler için verdiği malûmat diğer tarihçiler ve seyyahlar tarafından doğrulanmaktadır. Kubrouck, balbalların iyi yontulmamış ve iyi şekil verilmemiş olduklarını söyler. Kaşgarî balbal kelimesinden ve ifade ettiği mânâdan bahseder.

BULGARLAR :

Bu eserde Sakâblîle adı ile zikredilen Bulgarlar Türk kavimlerindenidir. Bazı müellifler ise onları İslâviardan sayarlar. Mes'ûdî'nin bir nakline göre, Halife Muktedir zamanında hacca gelen Bulgarlar kâhillerinin Slavlar ile Türklerin karışımı bir ırk olduklarını söylemişlerdir. (Sakâblîle kelimesinin geniş mânâsından yukarıda bahsedildi.)

Milâdî V. asırda Tarih sahnesine çıkan Bulgarlar, önceleri Volga ile Dniyester nehirleri arasında oturan ve Batı Hunlarının doğu kanadını teşkil eden bir Hun - Türk kavimidir. Bulgarlar daha sonra tekrar, batıda Kutrigurlar, doğuda Utigurlar olmak üzere Don nehri ile birbirinden ayrılan iki gruba ayrıldılar. Ve Bizans'ın sebep olduğu kardeş kavgaları neticesinde Bulgarlar Avarların hâkimiyeti altına girdiler. 626 yılında İstanbul önünde mağlûbiyetleri neticesi Avarların çökmesinden sonra, Bulgarlar Kubrat'ın idaresi altında Kuban'dan Don'a kadar uzanan sahada yeniden Büyük Bulgaristan denilen bir Bulgar kralığı kurdular. Büyük bir ihtimale göre, bu kraliik Varlığını Hun - Bulgar guruplarının doğudan gelen Onogurlarla kaynaşmasına borçlüdür. Fakat, bu kraliik pek yaşamadı. 642 yılında Kubrat'ın ölümünden sonra, oğulları arasında parçalandı. Bu parçalardan biri Kuban ve Kafkasya'nın kuzeyinde doğudan batıya doğru ilerleyen Hazarların hâkimiyeti altına girdi. Onların içinde eridi. Kubrat'ın oğullarından başka biri Panohyaya geçerek Avarlara tâbi oldu. Diğer biri Asparuh ise Tuna'yı geçerek, Tuna veya Balkan Bulgar krallığını kurdu. Dördüncüsü de kuzey - doğuya doğru yönelip Orta Volga üzerinde Volga Bulgarları krallığını kurdu. İlk defa 627 sonesinde Bizanslıların mütefiki olarak tarih sahnesinde görülen Hazarlar da Türk mensûpli olup Bulgarlara akraba idiler. Diğer müelliflerin aksine, İslâhî Hazarların dilinin Bulgarların diline benzediğini söyler. Bu dil eski İslâmiyet köklerinden birine mensup olup bu kökten bir taraftan İslâhî Türkçe diğer taraftan Volga Bulgarlarının vârisi tahmin edilen bir kavim tarafından kullanılan Çuvayşça çıkmıştır.

İbn Fazlân'ın Sefâretnâmesi'nden ve İslâm coğrafyacılarının eserlerinden

anlaşıldığı üzere, Volga Bulgarları hicri IV. asrın başında İslâm dünyasıyla münasebette idiler. Onlar şeklen Sâmiîlere bağlı olan Harezmîle, hattâ bizzât Sâmiîlerle nehrî ve kara yoluyla ticarî münasebetlerine devam ediyorlardı. Bu yolla İslâmîyet onlar arasında yayılmaya başlamış, kiral ve alfosinin diğer fertleri müsüman olmuşlardı. Bulgar hükümdarı halifenin sarayında bulunan bazı şahıslarla ilgî kurmuştu. İfte, bu şartlar içinde, hükümdar halfeyo halkına İslâm dinini öğretecek öğretmenler ve fakihler göndermesini, düşmanlarına karşı kendini ve tebasını müdafaa etmekte kullanacağı bir kalenin inşasına yardım etmesi için yardım yollamasını isteyen bir mektup gönderdi. Bu yardım istsâh kabul olundu. Hilâfet sarayı İbn Fazlân'ın da bulunduğu bir ölçü heyetini Bulgar kralına gönderdi.

Çeşitli kaynakların ifâdesine göre, Bulgarlar bu sırada çobanlık ve ziraatle meşgul idiler. Yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeye başlamışlardı. İbn Fazlân'ın sefâretü esnasında henüz teşekkül etmemiş olan Bulgar şehri bundan otuz sene kadar sonra Mes'ûdi devrinde teşekkül etmiş bulunuyordu. İbn Fazlân gittiği sırada Bulgarlar, Hazar hâkânına yarı bağlı bir durumdaydılar. İslâmîyet aralarında oldukça yayılmıştı. 965 yılında Rusların taarruzu neticesi Hazarların çökmesinden sonra da varlıklarını devam ettiren Bulgarlar Moğolların gelişine kadar yaşamışlardır. Moğolların gelişinden sonra Bulgar Devleti çökmüş, onun yerinde Altın - Ordu Devleti kurulmuştur.

CEZALAR :

Eski Şamanist Türklerde tabulara tecavüz edenler cezalandırılırdı. Tabu ile alakası olmayan anlaşmazlıklarda âdetlere ve re'ye göre karar verilirler. İnsanın hayatına, namusuna, malına ve tabu sayılan şeylere tecavüz edenler, ziddetle cezalandırılırdı. Bu suçları işleyenlerin hareketlerinin kessidi olup olmamasına da dikkat ediliirdi. Meselâ, kâsen adam öldürme kisas tatbik edilir, yâni o kimse öldürülürdü. Hatâ ile ölme sebep olanlar hakkında çeşitli cezalar verilirler. İbn Fazlân'ın nakline göre, Volga Bulgarları hata ile bir kimseyi öldüreni bir sandık içinde oğaca asarak kaderine terk ederlerdi. Adam ya orada ölür, yahut da bir sebeple düşer kurtulurdu. Buna benzer, âdetlere eski Ruslar arasında da rastlanmaktadır. Yaralamalarda umumiyetle kisas tatbik ediliirdi.

Çin kaynaklarına göre, Hiyong-nular evli bir kadını kirleten bir kimseyi ölme mahkûm ederler, genç bir kıızı iffal edenî ise büyük bir fidiye vermeye ve hemen o kıza evlenmeye zorlarlardı. Tu-kiyularda bir kadına tecavüz eden önce idâh edilir, sonra da iki parçaya bölünürdü. İbn Fazlân, Oğuzların zina edenleri, erkek olsun kadın olsun, iki parçaya böldüklerini söyler. Ebû Düle'fe göre, Kartluklar zina edenî yakarak cezalandırılırdı. Yâkût, «Kartluklar zina edenî odun kesmeye mahkûm ederler» der. Moğollar ise zina edenleri öldürürlerdi. Fakat, bütün bu kavimlere göre düşmanlarla aynı hareketi yapmak suç sayılmazdı.

Altay kavimleri hırsızlık yapanlara büyük cezalar verirdi. İbn Fazlân, Bulgarların hırsızca ölüm cezası verdiklerini söyler. Tuyu-huenlore göre at çalmak büyük bir suçtu. Rubrouck, koyun çalan bir kimsenin dayak cezasına çarptırıldığını kaydeder.

Haram sayılan yerlere ve eşyaya hümetalsizlik de büyük cezayı gerektirirdi. Plon Carpin tarafından nakledilen günahlar listesinde biççe ateşe kıymak, tencerenin içindeki etten bıçakla almak, bir çadıra içmek, odunu ateşin yanında tutmak, dizginle ata vurmak gibi şeyler sıralanır. Bir kimse bu suçlara kasden işlersa ölüme mahkûm edilirdi. Kasden işlemezse kendini temizlemesi, çadırı ve çadırda bulunan şeyleri iki ateşin arasından geçirmesi için şamana büyük bir tazminat ödemesi gerekirdi.

Eski Oğuzlarda, Cücanlerde ve Moğollarda su da tabu idi. Onu kirletmek gerekirdi. Bu sebeple vücudu ve elbiseleri su ile yıkamak yasaktı. Böyle bir harekette bulunan kimseyi «büyü yapıyor» diye cezalandırırlardı. Oğuzlar ve Moğollara göre, yıkanma kötü ruhları celbeder, şimşeklerin ve yıldırımların boşanmasına sebep olurdu. Suyun yere dökülmesi suçtu. Makrizî «Cengiz Han'ın yasasında hiç bir kimsenin elini suya batırmayacağı, fakat bir kap ile ellin ve yüzünün üzerine suyu döküleceğinin» de bulunduğunu kaydeder. Suyun tabu olmasının sebebi, kan gibi onda c'a hayatı ve sihrî kuvvetlerin olduğuna inanılmasıydı. Bunun için eski şamanist kavimler elbiselerini yıkamazlar, giyebildikleri kadar giyorlerdi. Elbisenin yıkanmaması Herodot'a göre İskitlerde, Ammianus Marcellinus'a göre Batı Hunlarında da mevcuttu.

ETİL :

Hazarların başşehir önceleri Semender şehridi. Emevîler devrinde Süleymân b. Rabiat el-Bâhilî Semender'i fethedince başşehir Etîl oldu. Etîl şehri Volga tarafından üç kısma ayrılıyordu. Doğu tarafı Müslümanlar ve şamanist Hazarlar, batıda yahudî ve hristiyan Hazarlar, nehrin ortasındaki adada ise hâkân oturuyordu. İbn Fazlân zamanında bir ticâret merkezi olan Doğu kısmında 10.000 kadar müslüman oturuyordu. Bunlar ticâretle uğraşmaktaydılar.

Meş'ûdî Etîl şehri hakkında şu malûmatı vermektedir: «Hazarların başşehir önceleri Semender idi. Süleymân b. Rabiat el-Bâhilî orasını fethedince başşehir Etîl şehri oldu. Bu gün Hazar hükümdarının oturduğu Etîl Türk ülkelerinin uzaklarından gelen büyük bir nehir tarafından üç kısma ayrılır. Bu nehirden Bulgar ülkesine doğru kollar ayrılır... Bu nehrin ortasında bir ada vardır... Hükümdarın sarayı bu adanın bir kıyısındadır. Adadan her iki tarafa gemilerden yapılmış bir köprü bulunmaktadır.

Etîl şehrinde Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve cahilliye dinlerine mensup insanlar oturur. Hükümdar ve etrafındakiler yahudî ve gerçek Hazar-

İlerdir. Hazar hükümdarı Hârûn el-Reâid devrinde yahudi olmuştur. Bunun üzerine İslâm şehirlerinden ve Bizans'tan pek çok yahudî gelip onun hizmetine girmiştir. Zamanımızda yani 322 yılında Rum imparatoru olan Romanos ülkesindeki yahudileri zorla Hristiyanlaştırmış... Bunun üzerine, Bizans ülkesindeki bir çok yahudi hazar ülkesine gitmiştir. Hazar hükûmünün yahudi olması hakkında daha başka haberler de vardır. Bunlardan daha önceki kitaplarımızda bahsettik.

Etil halkının çoğunluğu müslümandır. Zira onlar hükümdarın ordusunu teşkil eder ve bu ülkede Erisiyye diye tanınırlar. Onlar Harezmi tarafından gelmişlerdir. İslâm'ın zuhurundan sonra ülkelerinde harp ve veba olmuş. Bunun üzerine Hazar ülkesine gitmişlerdir. Bunlar kahraman kimselerdir. Harp esnasında Hazar ülkesini onlar korurlar. Hazar hükûmîni yaptıkları anlaşmanın şartlarını uygun olarak Etil'de otururlar. Dinlerini açıklamak, cami yapmak, ezen okumak ve hükûmün vezirliğini yapmak bu şartlardandır. Zamanımızda Hazar veziri onlardan Ali b. Kuye'dir. Hazar hükümdarı müslümanlarla harbederse bu askerler harbatmezler. Hükûmün yanındaki kâfir askerler harbederler. Bu müslüman askerlerinden bu gün 7.000 kadar zırhlı asker hükûmdarla beraber harbe gider. Müslümanlar arasında olduğu gibi, bunlar arasında mızraklı süvariler de vardır.

Şark hükümdarları arasında bu mînikade Hazar hükümdarından başka hiçbir hükümdarın maaşlı askeri yoktur. Bu ülkede bulunan bütün müslümanlar Erisiyye adıyla anılırlar. Cahiliye dinlerine mensup olduğunu söylediklerimiz Ruslar ve Sakâlibe hükümdarın askeri ve köleleridir. Onun ülkesinde Erisiyyeden başka tüccâr ve sanatkâr müslümanlar da vardır. Bu müslümanlar onun adaleti ve emniyeti dolayısıyla ülkesine gelmişlerdir. Onların bir cuma mes-cidi vardır. Mînârîst hükümdarın sarayına yukarıdan bakar. Buradaki müslümanların başka camileri de vardır. Bu camilerde mektepler bulunur. Orelerde çocuklar Kur'an okur. Etil'deki müslümanlarla Hristiyanlar ittifak ederse hükûm onlara bir şey yapamaz.-

İstehri ise şunları söyler: «Etil şehrinde 10.000 den fazla müslüman yaşar. Bu müslümanların otuz kadar camileri vardır... Hazarlar, Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve Putperestler olmak üzere çeşitli dinlere mensupturlar. Bunlar arasından en azını yahudiler, en çoğunu Müslümanlar ve Hristiyanlar teşkil eder. Yalnız, hükümdar ve yakınları yahudilerdir. Âdetleri daha çok putperest âdetlerine benzer. Hürmet etmek için birbirlerine secde ederler. İslâmîyet'e, Yahudîliğ'e ve Hristiyanlığ'a aykırı olarak eski âdetlere sahiptirler.

Tüccarların, müslümanların ve ticârethanelerin büyük çoğunluğu Etil'in doğu kısmında bulunur.-

Makdisî de şöyle der : «Etil şehrinde müslümanlar çoktur. Hükümdarları yahudidir. Hükûmün Müslümanlardan, Yahudilerden, Hristiyanlardan, putperestlerden çeşitli hakimleri vardır. Me'mûn'un Cürcâniyye'den onlara sefer yaptığını, hükûmîni yakalayıp onu İslâm'e davet ettiğini, daha sonra, Rusların onla-

ra seler yaptıklarını ve ülkelerini ele geçirdiklerini duydum... Hazarlar şimdi memleketlerine dönmüşler. Yahudiliği bırakarak müslüman olmuşlardır.».

İbn Havkal şunları kaydeder : «Etil şehri iki parçadan meydana gelir. Bir kısmı nehrin batısında, bir kısmı doğusundadır. Batı kısma Hazârân denir ve hükümdar burada oturur. Doğu kısmına ise Etil denir. Şehrin her iki parçasının birden uzunluğu bir fersah kadardır. Etrafında yayvan yapılmış bir sur vardır. Binaları hârgâh şeklinde ağaçtan yapılmış olup üstleri keçe ile örtölmüştür. Bazı evler ise kerpiçten inşa edilmiştir. Şehrin çarşısı ve hamam-ları vardır. Ayrıca, şehirde 10.000 den fazla müslüman oturur. 30 kadar meâcid vardır. Hâkânın sarayı nehirden uzakta olup tuğladan inşa edilmiştir. Hükûm-dardan başkasının evini tuğladan yapmasına, müsaade edilmemiştir. Şehrin nurumna dört kapısı vardır. Bunlardan biri nehir tarafında, diğeri biri de sa-hta tarafındadır. Bu şehre bağlı pek fazla köy yoktur. Şehir halkı yazın şehrin etrafındaki ovalarda ziraat yaparlar.

Hazarların bundan başka bir de Derbond yakınında Semender adlı bir şehirlori vardır. Burası çok mamur olup müslümanlar dahil çeşitli dinlere mensup insanlar otururlar.».

EVLENMELER :

Eski Türklerde evlenme âdetleri çeşitli mntakalara ve boylara göre değil-irdi. Kaynakların belirttiiklerine göre, eski Türkler umumiyyetle, öz anaları, kızları, kız kardeşleri babalarının kızları hariç her kadınla, babaları ölünce öz anaları olmamak şartıyla, onun bıraktığı dullarla evlenebilirlerdi. Ebû Dü-lel «Çiğillerden herhangi biri kızı, kızkardeşi veya diğeri bir mahremiyle evle-nebilir. Mecûsî değiller, fakat evlenme konusundaki âdetleri budur.» der. İle Kicueil dea Voyages adlı eserde Asya'nın kuzeyindeki putperestler hak-unnda «Onlar, öz anaları hariç, evlenmelerde hiç bir kan bağına riâyet etmez-ler» denir. Kalmuklar ve Moğollarda bir adamın has kızıyla evlenmesi hâlâ normaldir. Plan Carpin «Onlar umumiyyetle, öz anaları, kızları, kız kardeşleri hariç her kadınla, hattâ babaları ölünce onun bıraktığı dulla evlenebilirler. Kardeşi veya ağabeyisi ölünce, hayattaki kardoşı onun dul karısıyla evlene-bilir. Kocalarının ölümü üzerine kadınlar kolayca tekrar evlenemezler. Sadece, birinin üvey annesi veya yengesini alması hariç» der.

Eski Türklerdeki evlenmeler arasında en çok göze çarpan husus ölen adamın dul karısıyla, ailede onun yerine geçen oğlunun evlenmesidir. Bu konuda en eski bilgiler Çin kaynaklarında verilmektedir. Hiyoñ-nular dövrin-de baba ölünce oğlu, öz annesi olmamak şartıyla, babasının dul kalan karı-ısıyla gerçek manâda evlenebilirdi. Nitekim, hükümdar Houhan-ya öldüğün-de onun yerine geçen birinci hatunun oğlu babasından dul kalan çinli prenses Tchao-kium ile evlenmiştir. Bu hususa Tu-kiyularda, İbn Fazlân'ın belirttiği gibi Oğuzlarda da rastlanır.

Herodot bu âdetin İskitlerde mevcut olduğunu kaydeder. Bu âdete Cahli-

İlyo Devri araçlarında da rastlanır. Onlar bu türlü evliliğe «zevâc ül-mâk» derlerdi. Benü Kays b. Sa'lebe'de bazı kardeşlerin babalarının bıraktığı dulla nöbetleşe evlendikleri rivâyet edilir.

Eski Türklerde bazı kabileler haric dül kadınlara rastlanmazdı. Onlar sadece övey analarını değil, kardeşlerinin veya diğer yakınlarının dül karlarıyla da evlenirlerdi. Yakın zamana kadar Anadolu Türkleri arasında da yakınların nikâh düşen dül karlarıyla evlenmek âdetti. Zira, evlenmeyen dül perişan olurdu. Onunla evlenmek her şeyden önce aile arasındaki bir dayanışma borcuydu. Dulların evlenmemesi Türk kabileleri arasında sadece Kutluklarda görülmektedir. Ebû Dölel «Kutluklar arasında bir kadının kocası öldükten sonra evlenmediğini, daima ölen kocasına ait kaldığını kaydeder. De Guignes aynı âdetin bir Sibirya kabilesinde de var olduğunu söyler.

Umumiyetle, kocası öldükten sonra başkalarıyla evlenen dulların öbür dünyada birinci kocalarına döneceklerine inanılırdı. Bunun için, sadece bir dulla evlenenin öbür dünyada eşsiz kalacağı zannolunuyordu. Bir dulla evlenenin mutlaka başka bir bökire ile evlenmesi gerekirdi. Hiç evlenmeden ölen ebedi bir bkârlığa mahkûmdü. Bu mahzurun önüne geçmek için onlar bir çare düşünmüşler. Ölü düşünlerini içed etmişlerdi. Ölü düşünleri Türkler ve Moğollardan başka İskitler, Ruslar ve Cermenler arasında da mevcuttu. Ölü düşünlerinin en güzel örneği İbn Fazlân tarafından Rusların bir cenaze merasimi münasebetiyle verilmektedir. Mes'ûdi de aynı konuya temas ederek «Hazar ülkesindeki Ruslar arasında biri bekâr olarak ölüre öldükten sonra evlendirilir» der. Bâliğ olmadan ölen çocuklar için de aynı şey yapıldı. Bunun için bâliğ olmadan ölen erkekler ve kızlar bölüg çağına gelince evlendirilirdi. Bu türlü evlenmelerde kız ve erkeğin yakınları onlar hayatıymış gibi birbirleriyle akraba olurlardı. Bu konuda en tafsilatlı malûmat Marco Polo tarafından verilmektedir. Çin kaynaklarına göre, Eftalitlerde kardeşlerin müştârek tek bir karısı vardı. Spocht bunun için Eftalitlerde adınların çok az olduğunu söyler.

Evlenmelerin şekilleri hakkında da bazı bilgilere sahibiz. İbn Fazlân, Oğuzlar arasında evlenecek adamın kızın vallsiyle anlaşıp mihrî (başlığı) ödedikten sonra, kızın bulunduğu eve gelerek onu alıp götürdüğünü kaydeder. Tabii bunda kızın rızası da alınırdı. Abdülkadir İnan'ın dediği gibi bunda bir nevi medenileşmiş kız kaçırma âdeti vardır. Yâkût, Türkler arasında, kızlar bölüğe erdikten sonra kocalarını kendilerinin seçtiğini söyler. Diğer bir yerde ise, «Türkler arasında kızların başları açıktır. İçlerinden biri bir kıza evlenmek isterse onun başına bir örtü atar, bundan sonra o kız onun olur.» der. Kâzîmf bu tatbikatını Volga Bulgarlarında olduğunu belirtir.

Diğer mühim nokta, eski Türkler arasında tek kadınla evlenmenin âdet olduğuna dair ileri sürülen iddiaların doğruluğu meselesidir. Kanâatimizle göre ileri sürülen bu iddia hatalıdır. Zira, eski Türklerde, umumiyetle, kadınlar erkeklere nisbetle çoktu. Evlenmeyen kızları ve dulları korumak, hayatta onla-

rus sorumluluğunu üzerlerine almak için bir kadının yakınlarının onunla evlenmesini çarokirdi. Eğer sadece tek bir kadını evlenmek zarureti olaysaydı, böyle kadınların hayatta dayanaksız kalma tehlikesi ortaya çıkacaktı.

GÖMME ŞEKİLLERİ :

Eski Türklerde ölüleri gömme şekilleri çok çeşitlilik arzeder. Meğhur bükük dinlere girenler o dinlerdeki âdetlere göre ölülerini gömerlerdi. Şamanist Türklerde ise başlıca gömme, teşhir ve yakma şekilleri görülmektedir. Bu şekillerden her birinde çeşitli farklılıklar görülür. Bunlardan en eskileri gömmün ve teşhir olmalıdır. Yakma şeklinin ise bunlara göre daha sonradan ortaya çıktığı görülmüyor. Ayrıca, bir kabileden veya kabileler gurubunda zamana ve mekana bağlı olarak bu gömme şekillerinin her biri görülmektedir. Mesela, kaynaklar Kırgızlar hakkında «Onlar ölülerini gömerler», «Onlar cesetleri teşhir ederler», «Onlar ölülerini yakarlar», gibi çeşitli haberler verirler. Bunlardan başka Orta Asya kavimlerinde cesetlerin vahşi hayvanlara yedirilmesi şekli de vardır. Bu âdetin Türkler tarafından tatbik edilip edilmediği şüphelidir. Çeşitli yazılı kaynaklardan ve arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere göre eski Türklerdeki gömme şekillerini başlıca üç grupta toplamak mümkündür :

a — **Cesedin toprağa gömülmesi** : Bu âdet Eski Türkler arasında en yaygın gömme şeklidir. M. Ö. 3,000 yıllarından kalma kurganlarda gömme âdetine rastlanmaktadır. Bu âdet daha sonra, Göktürklerde, Oğuzlarda, Hunlarda, Bulgarlarda, Hazarlarda, Kırgızlarda, Karluklarda ve daha bir çok Türk kabilelerinde görülen yaygın bir gömme şeklidir. Gömme esnasında ölü mezara yattığı gibi, Oğuzlarda olduğu gibi yere veya bir sandalyenin üzerinde oturmuş, Uygurlarda olduğu gibi ayakta durur bir halde yerleştirilirdi. Oğuzlarda ve Uygurlarda cesed mezar içine konurken elbiseleri giydirilir atlıları kuşandırılırdı. İskitlerde ve bazı Orta Asya kabilelerinde şekli muhafaza edilebilmesi için, büyüklerin cesetlerinin mumyalandığı görülmektedir. Pazırık'taki kurganlarda mumyalanmış cesetlere rastlanmıştır.

Mezarlardan bahsederken bazı Türk hükümdarlarının nohir yataklarına gömüldüğünü söylemiştik. El-Birûnî'nin yazdığına göre, eski Oğuzların bir kısmı ölülerini Ceyhun nehrine gömerler, böylece günahlardan temizlendiğine inanırlardı. Bazan cesedi uzak mesafelere götürmek gerekince, kemiklerin bıçakla etlerden temizlenerek götürülüp gömüldüğü görülmektedir. Bu konuya kan ve kemiklerden bahsederken tekrar temas şolöcektir.

b — **Cesedin teşhiri** : Eski Türkler arasında en yaygın gömme şekillerinden biri de cesetlerin ağaçlar üzerinde teşhirdir. Bu âdet bu günkü Avustralya yerlilerinde, Kuzey Amerika'da da rastlanmaktadır. Bu âdetle cesed bir tabutun içinde ağaçlar üzerine asılmaktadır. Cesed havada çürüyüp tabut yere düştükten sonra ölünün kemikleri ya gömülmekte, ya yakılmakta

veyahut ta bir yerde muhafaza edilmektedir. Bu âdet Spencer ve Gillen'in Avustralya yerlilerinde gördüğü iki zamanlı cenaze merasiminden başka bir şey değildir. Bu âdete Türkler arasında Tonguzlarda, Kitanlarda, Yakutlarda, Tatarlarda, Kırgızlarda, Bulgarlarda ve başka bazı boylarda rastlanmaktadır. Minusinsk Tatarları «Ben ölünce beni toprağa gömme. Dokuz karaçamı başlarımdan başla. Tabutu onların başına koy.» derler.

c — Cesedin yakılması : Yakma âdetine M. Ö. 1.200 yıllarından itibaren çeşitli Orta Asya kavimlerinde rastlanır. Cesedin yakılmasının en büyük sebebi, ateşin her şeyi temizlediğine ve kötü ruhları kovduğuna dair eski Türkler arasında yaygın olan inanç olmalıdır. Bu âdete Göktürklerde, Hazarlarda, Kırgızlarda, Komanlarda, Tuna Bulgarlarında, Tonguzlarda, Kitanlarda, Moğollarda ve Burtaslarda rastlanmaktadır. Uygurlar da ihtiyarların ve şamanların cesetlerini yakarlardı.

Cesetler yakıldıktan sonra kemikler ya gömülür veya bir ırmağın içine atılır, veya rüzgârda savrulurdu. Kırgızlar ölülerin cesetlerini yaktıktan sonra kemik kalıntılarını gömerlerdi. İdrisi mümkün olduğu takdirde küllerin Menkhoz ırmağına atıldığını, uzak muntikelerde olanların ise külleri rüzgârda savruduklarını kaydeder.

Cesetleri vahşî hayvanlara yedirme âdetinin Lamazmin etkisiyle girmiş olması muhtemeldir. Az görülen bu âdete Moğollarda ve Vu-kielerde rastlanmaktadır. Pei-che, Vu-kieler hakkında «Onlardan biri sonbahar veya kışta ölürse cesedi samurların yemesi için meydana bırakılır.» der. Gibert aynı âdetin VI. - VII. asırlarda Mo-holarda bulunduğunu, bunun kemikleri temizlemek için yapıldığını söyler. İskelet ise ilkbahar gelince gömülürdü.

Gömmе konusunda bahsedilen bu şokilleri şematik olarak şöyle hülâse etmek mümkündür.

a — Cesedin toprağa gömülmesi : ya mumyasız, ya mumyalanmış, yahut da iskelet etlerden temizlenmiş olarak gömülür.

b — Cesedin ağaçlar üzerinde teşhiri : İskelet ya saklanır, ya gömülür, veya yakılıp külleri gömülür.

c — Cesedin yakılması : Küller ve kalıntılar ya muhafaza edilir, ya savrulur, ya gömülür.

d — Cesetlerin vahşî hayvanlara yedirilmesi : Kemikler ya olduğu gibi terk edilir, ya toplanıp gömülür...

Bütün bunlardan başka, bir de süt çocuklarının analarının cesetlerinin yanına diri diri bırakıldığı da görülmektedir. Bunun beslenme sıkıntısı neticesi tatbik edildiği anlaşılıyor. Proben'e göre, eski orman kavimleri süt çocuğu varken ölen bir kadını tabuta koyup dört direk üzerine yerleştirirler ve çocuğunu da yanına bırakırlardı. Bu âdete Beltirlerde ve Kuzey Amerika yerlilerinin-

da de rastlanmaktadır. Son zamanlarda Angora ırmağı kıyılarında yapılan kazılarda, taş devri Buretlerine ait mezarlarda bu âdetin izlerine rastlanmıştır.

HÂKÂN ve HÜKÜMDAR :

Eski Türklerde hâkân gök menşeli olup cihanşumul bir değere sahiptir. Hâkân gök tarafından yaratılmıştır. Cengiz Han'ın menşei de Gökten gelen Barkut Börte - çine'ye dayanır. Bunun için bütün Türklerde hakanlar aynı menşeden gelmiş olmalıdır. Nesepleri bu menşee dayanmayan kimseler hâkân olamazdı. Hâkânın bütün Türkler üzerinde mutlak bir otoritesi vardı. Onun «âdeti» bütün milletine sââdet getirir, onun uğursuzluğu milletine uğursuzluk getirdi. Büyük felâketler gök ile hâkân arasındaki anlaşmazlıktan doğardı. İslâm coğrafyacılarının belirttiklerine göre, Hazar hakanı da aynı şekilde kabul edilirdi. Bütün Türkler üzerinde mutlak bir otoriteye sahipti. Onun bulunduğu eduya karşı diğer Türkler harbetmezlerdi. Hazarlar başlarına bir felâket gelince, bunun hâkân ile gök arasındaki anlaşmazlıktan ileri geldiğini inanırlar ve hâkânı öldürürlerdi. Hazarlar musevî olduktan sonra da aynı âdeti tatbik etmişlerdir. Bu âdeti Tu-kiyularda da görmekteyiz. Yalnız, hâkân ve ailesi kutsal bir menşeden geldikleri için idam edilirken kanlarının akıtılmamasına ihtimam edilirdi. Bu sebeple Orta Asya Türk kavimlerinde hükümdara, çok defa İranlılarda olduğu gibi, Allah manâsına gelen terimle hitabedilirdi. İbn Fazlân, Öğüzlerin büyüklerine «rabb» dediklerini söyler. Tabari'ye göre, Mu'tesim'in Alpin'in ithamları arasında, onun kendisine Uruşene dilinde «Allahların Allah'ı» şeklinde hitabettirmesi de vardır. Ayrıca, Altay kavimlerinde hükümdarın elçileri de hükümdarlığın mukaddes iktidarına bürünmüşlerdir. Onların öldürülmesi mutlaka intikam gerektirirdi. Bunun için Kaşgarî «yağ ot kesilmez, elçi öldürülmez.» der.

HÂKÂN - BEY :

Burada Hazar hâkân'ının vekilinden bahsedilmektedir. Hâkân - bekten eski İslâm ve Grek kaynakları tafsilâtlı bir şekilde bahsediler. Hâkân adına hükümdarlık selâhiyetini kullanan ve orduları kumanda eden odur. Hâkân ise, bütün otoriteyi elinde bulundurmasına rağmen pasif durumdadır. Hâkân - bek devlet işlerinde sadece hâkânâ karşı sorumludur. İcrânının muhasehesini ona vermeye mecburdur. Onun tarafından seçilir. Hâkân - bek'in seçimi ve selâhiyetleri hakkında İstahri, İbn Havkal ve Mes'ûdî tafsilâtlı bilgi vermektedir. Mes'ûdî, Mürûc el-zehab'ta bu konuda şu bilgiyi verir :

«Hazar ülkesinde hâkân vardır. Bu hâkân başka bir melikin elinde ve onun evindedir. Hâkân bir sarayın içindedir. Hayvanına binmez. İleri gelenler ve tatik için dışarı çıkmaz. Onunla beraber evinden haremî de çıkmaz. Emir ve neyh etmez. Hazar devletinin, hâkân evinde ve sarayında bulunmadıkça, hükümdar tarafından idâresi mümkün değildir. Hazar ülkesinde kuraklık, âfet

olur, düşmanları onları mağlûb eder ve yahut başlarına bir facia gelirse ileri gelenler ve halk Hazar melikine koşar. Ona «Bu hâkânı ve günlerini uğursuz buluyoruz, ya onu öldür veya bize teslim et. Biz öldürelim.» derler Bazen hâkânı onlara teslim eder, bazan onu öldürmeyi kendisi üzerine alır. Bazen de hâkân acır, suçsuz olduğu için onu müdafaa eder. Bunun eski zamanda mı, şimdi mi olduğunu bilmiyorum. Bu hâkân onların ileri gelen ailelerinden bindendir. Bu ailenin eskiden beri hükümdar ailesi olduğunu tahmin ediyorum..»

İbn Havkal ise şu bilgiyi verir : «Hazarlar ekeeri piring ve balık yerler. Hazarlar ülkesinden getirilen bal, mum ve kürkler Bulgar ve Rus ülkelerinden getirilir. Her tarafa sevk edilen hazz derileri Bulgar, Rus ve Kuyâba (Kiev) taraflarındaki kuzey nehirlerinden ve straflarından elde edilir. Endülü'steki bu deriler de Baltık denizi tarafından getirilir. Rus ülkelerinde bulunan bu derilerin çoğu oraya Ye'cûc ve Me'cûc ülkesinden getirilir. Bazen bu deriler Bulgar ülkelerinde de satılır. İbnulir 358'de Bulgar ve Hazâr'ın tahrir edinceye kadar durum böyle idi. Harezmliler Bulgar ve Sakâlibe ülkelerine çok gırip çıktıkları, oralara gazâ yaptıkları ve yağmaladıkları için bazan hazz ve kıymetli kürkler Harez'm'den de ihraç edilir. Hazarların dili Türklerin, Farsların ve diğer milletlerin dillerine benzemez.

Hazarlar Türklere benzemez. Zirâ hepsi de sıyah saçlıdırılar. Ve iki kuma ayrıılır. Kara Hazarlar ki Hintliler gibi esmerdirler. Diğerleri beyazdırılar. Hazarların putperestleri çocuklarını köle olarak satarlar. Glydikleri eşyaların kumaşlarını Cürcân, Taberiston, Azerbaycan, Bizans'tan ve medenî komşularından getirirler.

Hazarların en büyük idarecisi hâkândır. Hâkân hazar melikinden daha yüksoktür... Meliki seçen de odur. Hükümdarları (melikleri) ölünce yerine yeni bir hükümdar (hâkân bek) seçmek isterlerse hâkân gelir. Namzet olan adama Allah'ın huzurundaki mesuliyetini hatırlatır. Nasihat eder. Üzerine düşen devlet hukukunu ve işlerini bildirir. Vazifesinde kusur ederse veya üzerine düşmeyen bir şey yapar ve verdiği hükümlerde doğruluktan ayrılrse gireceği günâhi bildirir. Bazen, hükümdar yapmak istedikleri kimse hâkândan bu sözleri işitince dindarlık, zühd dolayısıyla ve başına gelebileceğini işittiği şeylerden çekinerek idareciliği bırakır, bu vazifeyi kabul etmekte zaaf gösterir ve başka biri onun yerine vazifeyi kabul eder. Hükümdarlığı kabul ederse, onu makamına oturtmak ve idareyi teslim için getirdikleri zaman hâkân bir ipkle boğazını sıkar. Bu sırada boğulmak üzere olduğu zaman «Hükümdarlığının ne kadar müddet olmasını istersin?» derler O da «şu kadar sene.» der. Bu müddet dolmadan ölürse kendi eceli ile ölür. Kendi diliyle ifade ettiği müddetten daha fazla yaşayacak olursa öldürülür. Ancak belli bir âileden gelenler hâkân olabilirler. Hâkânın emir ve menetmek selâhiyeti yoktur. Yalnız, hükümdar dâhil herkes ona hümet eder. Huzuruna girince secde eder. İhl olmayan onun huzuruna giremez. Fakat, girince yüzünü yerlere sürüp secde eder. Sonra ayağa kalkar. Oturmasına izin

verinceye kadar ayakta kalır. Başlarına büyük bir belâ gelir veya harp olursa hâkân dışarı çıkar, Türklerden ve gayri mûslimlerden Hazarlarla komşu olurlar onu görüncə ona hürmetten dolayı onlarla harbetmezler. Homen ölünden çıkarılırlar. Hâkân ölüp gömülürse, kabrinin yanından geçen herkes hayvanından yere iner ve secde eder. Kabri gözünden kaybolmadıkça hayvanına binmez. Hazarların hükümdarlarına hürmeti o derecededir ki, bazen birine ölüm cezası verilir, fakat bu kimse hükümdarın yanında itibarlı bir kimse olur ve hükümler onun olene idam edilmesini istemezse o adama kendi kendini öldürmesini emreder. O da evine gidip intihar eder.

Biraz önce hâkânlığın belli bir ailede olduğunu, onlardan başkalarına geçmediğini söyledim. Bu aile içinde zenginler de, fakirler de vardır. Hâkânlık sırası kime gelirse zengin veya fakir olsun o hâkân olur. İltimad ettiği biri bana şunu söyledi : Etil çarşısında ekmekek satan bir genç gördüm. Onlar hâkân ölürse onun yerine geçmek için bu gençten daha münasib olmadığını söylüyorlardı. Bununla beraber, bu genç bir mûslümandı. Yahudi değildi. Sadece hâkân için kurulan altın çadırda bir taht bulunur. Bir harp veya bir olay zamanında ordu sefere çıkınca hâkânın çadırları hükümdarın çadırlarından daha yüksektir. Etil şehrindeki hâkânın sarayı da hükümdarın sarayından daha yüksektir. Hakana herkes tarafından ödenen özel vergiler vardır.

HASTALIK VE TEDAVİSİ :

Şamanist Türklerin hastalık karşısındaki tutumları bizim mantığımızdan hımbaşka bir yöneydi. Onlar bir insan hasta olmakla ruhunun vücudunu terk ettiğine, vücudun içine kötü bir ruhun veya cismin girdiğine inanırlardı. Bu hükümdardan şamanist bir cemiyette hastalık ile ölüm karşısında aynı tepki gösterilirdi. Ayrıca, şamanist kavimlerde ihtiyarlık da bir hastalık, ilâhî tedavi kabul etmeyen bir hastalıktı. Bu sebeple bazı Sibirya kabilelerinde ihtiyarlar: öldürüldüğü görülmektedir. Hazarlar hâkânları ihtiyarlayacak olursa onu öldürürlerdi. Bazı kabilelerde ise ihtiyarlar azizler arasına girirdi. Göktürklerde ihtiyar vezir Tonyukuk azız sayılırdı. Ebû Dûleâ'n ifadesine göre, Kınıklar arasında seksen yaşına girenlere ibâdet edilirdi.

Hastalık esnasında bedene giren kötü ruhu veya cismi düşman bir ruhun veya bir büyücünün soktuğuna inanılırdı. Fakat, büyücü veya benzeri olan bu düşmanla şamanı korıtmamalıdır. Şaman aksine, hastalığı tedavi edebilecek yegâne kişidir. Onun en büyük sosyal vazifesi hastaların tedavisidir. Bunun için, eski Arap coğrafyacıları Oğuzların ve Rusların din adamlarına «onların tabibleri» derlerdi. Bu sobeple Türkçe'de ilâhî manâsına gelen «kam» kelimesiyle şaman manâsına gelen «kam» kelimesi arasında bir yakınlık vardır. Eski Türklerde tıbbın en önemli kısmını ilâhî sayılan çeşitli kuvvetlerden yardım isteme teşkil eder. Şaman davula değneğiyle vurarak, çeşitli hareketler yaparak, ilâhîler okuyarak vücuttan kaçan ruhu yakalayıp tekrar vücuda sokmaya ve vücuttaki kötü ruhu kovmaya çalışırdı.

İbn Fazlân, Oğuzların hastayı nasıl tedavi ettikleri hakkında bilgi vermiyor. Sadece onların hastaları kirlarda tecrid ettiklerini, ancak kölelerin hastaları meşgul olduğunu belirtir. «Eğer hasta kimsesiz biri, veya bir köle ise onu evlerden uzak bir yere koyarlar. Orada ya ölüyor veya kendi kendine iyileşip döner gelir» der. Ruslar hakkında da aynı şeyi söyler. El-Bîrûnî'ye göre, eski Hindliler de hastaları dağlara veya kirlara götürüp bırakırlardı. Burada, bir kendi kendini korumadan bahsedildiğinde şüphe yoktur.

Hasta bulunan çadıra da kimse yaklaşamazdı. İçinde hasta olduğunu belirtmek için çadırın yanına bir mızrak veya bayrak dikilirdi. Plan Carpin «Biri hastalanınca evinin (çadırının) önüne bir mızrak dikilir» der. Rubrouck da «Biri hastalanınca yatağına yatar. Çadırın içerisinde hasta bulunduğunu ve girmenin yasak olduğunu belirtmek için bir alamet konur. Böylece, hastayı bakandan başkası çadırın içine giremez. Ordugâhta biri hastalanınca ordugâha kimsenin girmemesi için etrafa nöbetçiler konur» der.

Ruha pusu kuran, onu hasta yopan ruhları teskin etmek için insan kurban etme âdeti Hiyong-nular devrinden beri mevcut olan bir şeydir. Hastaların tedavisi için ölüm tanrısına kurban kesme din sosyolojisinin belirttiği gibi, eski putperest kavimlerde görülmektedir. Eski Türklerde mevcut olan ölüm tanrısı Erlik ve Bağırtılarda mevcut olan ölüm tanrısı için de hastaları öldürmek için insan kurbanı yapılmış olmalıdır.

HAZARLAR :

Türkçe'de Sâbir (Sibir), Farsça'da Hazârân ve Arapça'da el-Hazar denilen Hazarlar Türk kavimlerinden olup önceleri Göktürk İmparatorluğuna bağlı idiler. Milâdi VI. asrın sonlarına doğru Kafkasya'ya gelerek orada devletlerini kurdular. Hazarların devleti tarihte ilk defa 627 yılında İranlılara karşı Bizans'ın müttelifi olarak zikredilir. Hazarların devleti zamanla komşuları aleyhine gelişti. Heraklius devrinde Bizans ile yaptıkları ittifak neticesinde Azerbaycan'da İran aleyhine genişlediler. Fakat, onların güneydeki bu hâkimiyetleri Müslümanların gelişti neticesiyle gerilemek zorunda kaldı. Hattâ, Emevîler devrinde başşehirleri olan Semender Müslümanların eline geçince kuzeye çekilmek zorunda kaldılar. Volga'nın Hazar denizine döküldüğü yerde Etli şehrini kurarak burasını merkez edindiler. Bununla beraber Hazarlar kuzey, batı ve doğuda hâkimiyetlerini genişletmek imkânını bulmuşlardır. VIII. - IX. asırlarda ve X. asrın ilk yarısında doğuda Kazakistan bölgesindeki Oğuzları, kuzeyde Bulgarları, batıda Kırım'a kadarki sahayı hâkimiyetleri altına almışlardır. O kadar ki, bir aralık Kiev prensliği onlara vergi ödemek zorunda kalmıştı. Hazarların bu hâkimiyetleri, X. asrın ortalarına kadar devam etti. Bundan sonra, Türk kavimlerinin ve Norman menşeli Rusların hücumları neticesi, X. asrın ikinci yarısından itibaren Hazar Devleti yavaş yavaş yıkıldı.

Hazarlar yarı göçebe yarı yerleşiktiler. Kışın belli başlı yerleşme yerlerinde, yazın bozkırlarda çadırlarda otururlardı. Ayrıca, onlar Kara Hazarlar ve

Rayaz Hazarlar olmak üzere ikiye ayrılırlardı. Bazı İslâm coğrafyacıları Hazarların dillerinin ve fizyonomilerinin Türklerle benzemediğini iddia ediyorlardı. Mes'ûdi ve İstahri onların Türklerden olduklarını ve dillerinin Bulgarların dillerine benzediğini kaydederek, Hazarların Türk olduğunun en büyük delili onların idâre şeklidir. Hazar hükümdarına hâkân denilirdi. Hâkân adına davlett idâre eden ise Hâkân - bey idi. Hâkân belli bir sülâleden seçildiği halde, Hâkân - bey idârede temayüz etmiş kimseler arasından seçilirdi.

Hazarlar önceleri şamanist idiler. II. Mervân zamanında Müslümanların mufuzu ile İslâmiyet'i kabul ettiler. Fakat, Hârûn el-Reşid devrinde Bizans'tan kaçan Müsevîlerin etkisiyle idareci sınıf müsevileşti. Bunun neticesi İbrânî alfabesi kullanılmaya bağlandı. Asıl halkın çoğunluğu eski Şamanist dinlerinde kalmaya devam ettiler. Ayrıca, Etil, Semender, Hanbalığ gibi Hazar şehirlerinde kalebalık miktarda Müslümanlar ve Hristiyanlar da oturuyorlardı. Bütün bu dinlerin mensupları ayrı statükoya sahiptiler. Dini işlerinde sorbesttiler. Kendi aralarındaki anlaşmazlıkları halleden kaza - teşkilâtları vardı. Hazarların bu dinî durumu X. asrın ikinci yarısına kadar devam etmiş, bu sırada Rusların tecavüzüne karşı Müslümanların yardımını temin etmek için toptan İslâmiyet'i kabul etmişlerdir.

Hazar hâkânının ücretli daimi bir ordusu vardı. Bu ordunun ekseriyetini Müslümanlar teşkil ediyordu. Bundan başka, Hazarların başşehri Etil'de ticârî hayat Müslümanların elindeydi. Harezmîller burada ticârî bir koloni kurmuşlardı. Hazarlar geçimlerini ticâret ve çobanlıkla temin ederlerdi. Onlar kuzey kavimleriyle güney kavimleri medenî dünyası arasında bir aracı idiler.

HEYKELLER :

Bazen mezarın üzerine ölen kimsenin heykeli yapılırdı. Bu heykeller oldukça mükemmel olup bunları balbalarla karıştırmamak gerekir. Bu heykeller ölüyü temsil ettiği halde, balbalar ölünün hayatta iken öldürüldüğü insanları temsil eder. Umumiyetle bu heykellerin biri kocayı, biri karneyi temsil etmek üzere ikiler tane yapıldığı görülür. Bu çeşit heykellere VIII. asır mezarlarında çok rastlanır. Kitanlarda, devletlerini kuran kralın altından bir heykeli ile sekiz oğlunun heykelleri yapılarak Muye dağında bulunan ökülerle ilgili bir mûbede konmuştur. Yâkût, Karlukların taştan yapılmış bir mûbede sahip olduklarını bunun duvarlarında eski kralının resimlerinin bulunduğunu kaydeder.

İNSAN KURBANLARI :

Eski kavimlerde ölen büyüklere, ölümden sonraki hayatlarında hizmet etmesi maksadıyla, insan kurban etmek yaygın bir âdettir. Türkler arasında da bu âdete rastlanmaktadır. Zira, şamanist Türklerin inançlarına göre buradan öbür dünyaya hizmetçi götürmeyen şahıs orada hizmetçisiz kalacaktı.

Maklâsî «Türklerden bazı kabileler ölü ile beraber diri diri hizmetçilerini ve kölelerini mezarla gömerler.» der. Bir rus prensinin ölümü üzerine, onun için bir kızın kurban edilmesi münâsebetiyle. İbn Fazlân tarafından verilen mâlûmat bu konuda bize kadar gelen en tâfâsîlâtı bilgidir. Ölü için en çok kurban edilenler onun erkek ve kadın hizmetçileridir. Herodot'un nakline göre, İskitlerde kralın en iyi 50 hizmetçisinin kurban edildikten sonra içine saman doldurulmuş 50 atın üzerine bindirilerek gömülmüşlerdir. Eski Tuna Bulgarlarında bazı şahıslar ölüleriyle beraber yakıldığı gibi, ölenin kadınları ve hizmetçileri ölü ile beraber diri diri mezara konup ölüme terk ediliyorlardı. Procopus'un nakline göre, Eftalitlerde efendi ölünce bütün köleleri onunla birlikte mezara giriyorlardı. Hi-yong-nularda cenaze merasımı esnasında bir çok mahkûmun başları kesilirdi. Tu-kiyulardan Tour-hauth'un, babasının ruhu için ellerine bir mectup vererek dört esir kurban ettiği görülmektedir. 710 yılında bir Hazar tuğanının ölmesi üzerine, 300 Rum esiri ona hizmet etmek için kurban edilmişlerdir. Peçenekler ise ölü ile yakmak için yabancıları yakalamaya çalışırlardı.

Moğollarla bir hanın ölümü gerçekten bir insan kıymına yol açardı. Onlar da hükümdar için öldürülenlerin ölümünden sonraki hayatta ona hizmet edeceklerine inanırlardı. Residüddin'in kaydettiğine göre, Cengiz-hân'ın ölümü üzerine, yerine geçen oğlu büyük kabilelerden 40 güzel kız seçtirip, bunları süsledikten sonra babasına hizmet etmeleri için öbür dünyaya göndermişti. Cenazeyi götürülenler yolları üzerinde rastladıkları insanları da ölüye hizmet etmeleri için öldürülürdül. Marco Polo bu konuda şöyle der : «Bu büyük hanların cenazeleri bu dağlara götürülürken cenazeyi taşıyanlar yolları üzerinde rastladıkları herkesi kılıçtan geçirirler.» «Efendimize hizmet etmek için öbür dünyaya gidin» derlerdi... Beşinci kağan Mengü öldüğü zaman cenazeyi taşıyanlar yolları üzerinde rastladıkları 20.000 den fazla insanı öldürmüşlerdir.. Vassâf, Hülâgü gömülürken onunla beraber çok güzel ve süslü genç kızların diri diri gömüldüklerini yazar. İbn Battûta'nın bu konuda verdiği mâlûmat daha tafsîlâtıdır. O, «Ölen kasa ile beraber yegenlerinden, yakınlarından ve sevdiği kadınlardan öldürülen 100 kadar insan ile çok asil dört genç kız, altı köle mezara konur. Sonra, mezarın kapısı duvarla örülür.» der. Pel-lon-fong-son «Ölüm günü onlar ölenin kölelerini, gözde cariyelerini ve en iyi atını öldürürler.» demektedir. Le P. Martini XVII. asırda Çuşanlar arasında ölü ile beraber kölelerinin ve hizmetçilerinin yakıldığını belirtir. Ruslar Sibirya'ya girdiklerinde yerlileri, büyüklerin ölüleriyle beraber sadık hizmetçilerinden bazılarını diri diri mezara gömmekten menetmişlerdir. Gmelin, bu konuya temasla, Rusların gelişi üzerine onların ölen büyüklerle beraber, hizmetçileri içinde onu en çok sevenin onun cesediyle beraber kendisini yakması âdetinin yasaklanmaya çalışıldığını kaydeder.

Eski Türkler arasında kocaları ölen dulların kocalarıyla beraber gömüldüğü ve yakıldığı çok görülmektedir. Zirâ, Altay kavimlerine göre insan ölü-

ne uğradığı en büyük kayıp karısını kaybetme dardıydı. Bunun için onu beraberinde götürmeliydi. Bu konuya biraz önce oldukça temas edildi. İläve olarak şunları da zikredebiliriz. Tuna Bulgarları Hristiyanlığı kabul etmeden önce kadın ölen kocasıyla beraber diri diri mezara girmeye mahkûmdu. Pazırık'taki mezarlardan elde edilen bilgiler de dulun kocasıyla beraber gömülmesinin çok eski devirlerde varlığını isbatlamaktadır. Bu âdet Hıyong-nular döneminde İskitlerden alınmış olmalıdır. Aynı'nin nakline göre, Hödâbendâ'nın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Ebû Sâid tarafından babasının zevcesi öldürülüp onunla birlikte mezara gömülmüştür.

Cir de hükümdarın mezarını yapanların ve onu gömenlerin öldürüldüğü görülmektedir. Bunda mezarın gizli kalması düşüncesi yanında öldürülenlerin öbür dünyada ölüye hizmet etmeleri düşüncesi de etkili'dir. Bu âdet Hazar ve Moğol hâkânlarının, Attilâ'nın ve Vizgot kralı Alarik'in gömülmesinde rastlanmaktadır. Ayrıca, zeki ve çabuk kavrayışlı insanların Tanrı'ya kurban olarak takdim edildiği görülür. İbn Fazlân Volga Bulgarlarının zeki ve çabuk kavrayışlı bir adam görünce «Bu adamın rabbamıza hizmet etmesi gerekir.» dediklerini, onu tutup bir ağaca estiklerini, parça parça olup yere düşüncüyü katar bu şekilde asılı kaldığını söyler. Tului «Sen kulumu güzelliği ve liyaketi sebebiyle kendine çağırarak istiyorsan ben ona daha lîyıkım.» demektedir. Bu ifade ilâhların iyi kimseleri kendilerine çoktiklerine dair yaygın olan inançla ilgilidir. İbn Rusteh «Rusların tabiblerinin onlar üzerinde mutlak otoritesi vardır. İstedikleri kimseyi Tanrı için kurban edebilirler.» der. Burada tabib diye zikredilen kimselerin şamanlar olduğunda şüphes yoktur.

KAN VE KEMİKLER :

Eski Altay kavimleri kana ve kemiklere büyük önem verirler, ruhun kanda ve kemilerde olduğuna inanırlardı. Kanda hayatîyet hâsana bulunduğuna için idama mahkûm edilen yüksek kimselerin cezalarını kan dökmeden ıcrâ ederdiler. Sadece hakaretle öldürülmek istenilenlerin ve düşmanların kanı akıtılabiliirdi. Marco Polo «onlar kendi adamlarını bu şekilde cezalandırırlar. Zira, onlar arasında kan dökmek istenmez. Şamanlar insan kanını dökmenin lûna olduğunu söylerler.» der. Mahmud Kağgarî'deki bir şîr parçasına göre, vergi ödemeyi reddeden bir kimsenin cezası kanının yere akıtılmasıydı. Kurbanların ve hayvanların kanını akıtmak dın haranıdı. Oğuzlar hayvanları ve kurbanları başlarına darbe vurmak, Moğollar ise hayvanı kullını dökmek suretiyle öldürürlerdi. Herodot İskitlerde kurbanın kanı dökülmeden boğulmak suretiyle öldürüldüğünü kaydeder. Bu âdet bu gün Orta Asya kabileleri arasında hâlâ vâsamaktadır.

Ruhun kandan başka ikinci ikâmetgâhı kemiklerdir. Eski Altay kavimleri insanın öbür dünyadaki hayatını devam ettirebilmesi için vücudun olduğu gibi muhafazasına büyük önem verirlerdi. Bu mümkün olmazsa ölünün kemikleri veya kafatası mümkün mertebe muhafaza edilmeye çalışılırdı. İskelet

vasıtasıyla insanın hayata döneceği düşüncesi dinler tarihinin çok yakından tanıdığı bir husustur. Mircas Eliade «Ruh kemiklerdedir. Bunun için insanların kemiklerden dirilecekleri düşünülür.» der. Bu gün Anadolu'da yaygın olan bir inanca göre insanın kuyruk kemiği hiç çürümez. İnsan bu kemikten dirilecektir. Ölünün kemiklerinin muhafazasına eski kavimlerde çok önem verilirdi. Tebarî ve Nersuhi'nin ifadelerine göre, Buharâ-hudâ'nın kemikleri bıçakla etlerinden temizlenerek saklanmıştı. Aynı âdete Ortaçağ hristiyanlarında da rastlanır. İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî'nin kaydettiğine göre, Frederiche Barbarossa'nın kemikleri bıçakla etlerinden ayrılarak Kudüs'e götürülmek istenmiştir. Ayrıca, Sibiryâ'da bazı kabilelerin ev hayvanlarının iskeletlerini muhafaza ettikleri ve tekrar dirilmeleri için göllere, akar sulara attıkları bilinmektedir.

Ruhun ikametgâhi olarak kabul edilen yerlerden biri de kafatasıdır. Bunun için eski kavimlerin bir çoğunda kafatasının ihtimamla saklandığı görülmektedir. İbn Rusteh Orta Asya'da kafatası ibâdetinin varlığından bahseder. Ebû Ubeyd el-Bakri bir vâdî halkının bir kafatasına taptiklarını söyler. Herodot, İsedonların babalarının kafataslarını bayramlarda ibâdet konusu ettiklerini kaydeder. Lama mâbedlerinde bakırla veya gümüşle kaplanmış kafatası kültü vardır.

Düşmanların ruhi kuvvetlerinin geçmesi için onların kafatasının saklanması ve bundan içki kadehi yapılması eski kavimlerde yaygın bir âdettir. Herodot İskitlerden bahsederken «Onlar gözlerin üstünden kesilmiş kafatasını deri ile kaplayıp kadeh olarak kullanırlar. Eğer adam zengin ise derinin üzerine altın kaplar.» der. Bu husus eski Çinlilerde, Mordevlerde, Bulgarlarda Anadolu kavimlerinde ve İranlılarda da görülür. Bulgar kralı Kurum'un Bizans imparatoru I. Nikeforos'un kafatasını kadeh yapıp onunla içki içtiği meşhurdur. Eski İran Edebiyatı bunun örnekleriyle doludur. İbn Fazlân «Bagırtlar bir adam görürlerse onu öldürüp başını alıp götürürler.» der. Bu âdetin de bir kafatası kültüyle ilgili olması muhtemeldir.

KEFEN :

Eski Türklerin bir kısmında ölümler yıkanır ve kefenlenirdi. Kefene Orhun Âbidelerinde ve Kaşğari'de rastlanmaktadır. Kaşğari kefene «esük» der.

KURBANLAR VE ADAKLAR :

Eski Türk dinlerinin en mühim unsurlarından birini ölümlere takdim edilen kurbanlar teşkil eder. Kurban insandan, hayvandan yiycek ve içeceklerden yapılabilirdi. Hayvan kurbanları içinde en yaygın olan at, koyun, öküz, deve ve ren geyiği kurbanlarıdır. Kurban edilen hayvanların sayısı ölenin ve alleelin zenginliğine göre, bazan yüzleri, hattâ binleri bulurdu. Kurbanları şamanlar ve kabilenin büyükleri idare ederlerdi. Bir kimes ölmüşse hemen cadırının yanında hayvan kurban edilirdi. Cenaze merasimlerinde ve ölümün dönüm

günlerinde, yıl dönümünde kurbanlar takdim etmek ise çok yaygındır. Bu gün bu kurbanlar, umumiyetle, ölümden uç, yedli, yirmi veya kırk gün sonra, ölümün yıl dönümü münasebetiyle icra edilmektedir. Takdim edilen kurbanların iki gayesi vardır: Ölüden gelecek zararlardan kurtulmak, ölümden sonraki hayatında ölüye lüzumlu şeyleri göndermek. İbn Fazlân, Oğuzların, ölümden sonraki hayatında yaya yürümemesi için, ölüye at kurbanı takdim ettiklerini kaydirmektedir.

Kurban edilen hayvanlar arasında en çok yor alan, ölünün hayatında bin-diği atdır. Bazı kabilelerde bu at kurban edildiği halde bazılarında eğerli bir halde diri diri mezara konmaktadır. Plin Carpin «ölü ile beraber eğer-lenniş atı ve taylı bir kısarak da gömüldüler.» der. Ölü yakılınca atı da yakı-lırdı. İbn Fazlân ve Rubrouck kurban edilen atın başı ve ayakları hariç, eti yendikten sonra, derisinin ölünün mezarının başındaki kazıklara geçirildiğini söylerler. İbn Battûta bu konuda şöyle der : «Mezarın yanına büyük bir dirak dikildi. Ona bu dört at asıldı. Bunlar daha önce mezarın etrafında koşturulmuşlardı. Her biri kıçından sokulup ağzından çıkarılan bir kazağa geçirili-yordu. Her birinin yakın on akrabasının mezarları yanında, her biri için üçer at, diğer akrabalarının mezarları yanında ise birer at çarmlı gelirdi veya kazağa geçirildi.» Niccolò de Monte Croce ise «Onlar iyi bir at alıp üzerine ölünün uşağını bindirirler. Sonra onu koştururlar. Daha sonra, başının üzerine çok makkul şarap dökerler. Ve atı öldürürler. Bundan sonra, iç organlarını boşaltırlar. İçine saman doldururlar. Daha sonra bir kazık alıp atı bu kazağa geçirirler.» der. Kurban edilen atların derilerinin mezarın başında sııklara geçirilmesi veya içlerine saman doldurulması bu günkü Altaylılar ve Yakutlarda merasimin mühim bir kısmını teşkil eder. Yakutlar bu derilere tabık, Altaylı-lar ise baydara derler. Pazırık kazılarında, kurban edilen atların kulaklarının kesik olduğu görülmüştür. Cahiliye Devri arapları da kurban edilecek hayva-nın kulağını keserlerdi.

Şüphesiz bu kurbanların çeşitli sebepleri vardı. Ölümden sonra bir sa-vaş atının kurban edilmesi ölenin homen öbür dünyaya yolculuk yapması için-di. Diğer taraftan yuğ esnasında ve daha sonra kurban edilen atlar ve hay-venlar, ölümden sonraki hayatta ölünün atları ve sürülerini olmaları içindi. Ortaçağ'da kurbanlar hakkında bilgi verenler bu hususları biliyorlardı. Plin Carpin «Bunlar ölünün sürüsünü ve beygirlerini çoğaltması, üzerine binecek atlara sahip olması için yapılıyor.» der. Guirass ise atları gömmenin, öbür dünyada ölünün muharebelerde binecek atlara sahip olması maksadıyla yapı-lığını belirtir. Yuğ esnasında ve daha sonra kurban edilen hayvanlar, öbür dünyada ölüyü takilbedecek ve onun kaderini paylaşacaktır.

Kurban edilen ve eti yenen hayvanlar, Oğuzlarda ve Kutluklarda olduğu gibi, başlarına darbe vurulmak suretiyle öldürülürlerdi. Süleyman el-Tâcîr'in nakline göre, hayvanları bu şekilde öldürme âdeti eski Çin ve Hind'de de vardı. Moğollar ve Beltirler hayvanları kalbini sıkıp sökmek suretiyle öldürür-

İeldi. Hayvanı bu şekilde öldürmek kandaki sihrî kuvvetlerin yere düşmemesi içindir. Zîrâ, su gibi kanda da hayatîyet vardır. Ebû Dülef ise Kimaklar arasında hayvanları boğazlamanın yaygın olduğunu söyler.

Türkler arasında tatbik edilen kurbanlardan biri de iduklardır. Bunlar ruhlara bağışlanarak başıboş salıverilen hayvanlardır. İduk; Tanrı için serbest bırakılmış hayvan demektir. Mahmud Kâşgârî «İduk; kutlu ve mübarek nesne, tanrı için serbest bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz. Sahibinin yaptığı bir adak için saklanır.» der. Pekarskî bu kelimeyi şöyle açıklar : «Kurbanlık iduk hayvan hiç bir zaman dövülmez. Kuyruk ve yeleleri kesilmez.» Moğollar devrinde iduk kurbanı çok yaygındı. Cahiliye Devri arapları bu türlü kurbana «sâibe» derlerdi.

Şamanizm'de mühim yer tutan dinî merasimlerden biri de ölülere yiyecek ve içecek takdimleridir. Fakat, Altay dünyasıyla uğrasınlar yiyecek takdimleri üzerinde insan ve hayvan kurbanlarına nazaran daha az meşgul olmuşlardır. Bunun sebebi, bu husustaki âyinlerin daha az şaşaalı olduğudur. Daha önce de bahsettiğimiz gibi ölünün yiyecekler ve içkilerle beraber gömüldüğüne dair epeyce malûmâta sahibiz. Hiyong-nular hükümdarlarının cenaze merasimi esnasında nâşına şarap ve piring takdim ederlerdi. Plan Carpin Moğol mezarlarında ölünün karşısına, bir masa üzerinde ot dolu tabak, kırsak sütü dolu bir küp konulduğunu kaydeder. Rubrouck «Tatarlar, ölünün mezarına içmesi için kırmız ve yemesi için yiyecek koyarlar.» der. Ayrıca, İbn Battûta, «ellerinde içki dolu vazolar tutan dört güzel kız ve altı köle ölü ile birlikte gömüldüler.» demektedir.

Yakın zamanlardaki Beltirlerde defnin yedinci günü oba halkı, kadın ve erkek toplanıp mezara giderler. Mezarın sağ tarafına büyük bir ateş yakıp getirdikleri yemeklerden ve içkilerden ateşe atarlardı. Bundan başka, mezarın üzerine yemek atarak ve kadehlerle içki koyarak ölüye «Bu yemeği yel bu rakıyı iç!» Bunlar sana yukarıdan verilmiş yemek ve içkilerdir.» derlerdi. Bundan sonra kendileri yiyip içerlerdi. Onlar arasında on büyük aş töreni ölüm yıldönümü münasebetiyle yapılır. Bütün akraba ve dostlar toplanıp mezara gider, mezarın üzerine yemek ve içki koyup, sonra kendileri yer ve içerler. Ölünün dul karısı güneşin seyri yönünde mezarı üç defa dolaşır ve «Ben seni bırakıyorum.» der. Bundan sonra evlenebilir.

Yiyecek takdimleri arkeolojik kazılarla da isbat edilmiştir. Pazırık'taki II. nolu kurganda dört ayaklı taş masalar bulunmuştur. Jettmer'a göre bu masalar yakılan kurbanların takdimine yarıyorlardı. Oglakty'de kafatası kâseelerine benzeyen ağaçtan yapılmış dört kâse bulunmuştur. Diğer taraftan İskitlerin mezarlarına yağ ve şarap dolu küpler ve et kazanları koyduklarını biliyoruz. Pazırık'ta ağaçtan halkalar üzerine yerleştirilmiş büyük küpler bulunmuştur. Ayrıca, ölülerle ilgili bir çok Türk heykelleri ellerinde içki kadehleri tutmaktadır.

Şunu da ilâve edelim ki, yabancılar tarafından verilen hediyelerden ölü-
ter için de bir hisse ayrıldığı görülmektedir.. İbn Fazlân'ın kaydettiğine göre,
Halife tarafından Oğuz Subaşı'sı Etrek'e gönderilen hediyelerden bir kısmı
karrısı tarafından babası el-Ketağân'ın mezarına takdim edilmiş, kadın bu he-
diyeleri mezarın üzerine bırakırken «Bunlar Arapların hükümdarının Etrek'in
babası el-Ketağân'a hediyesidir.» demiştir. Bu yiyecek takdimlerinin, kurban-
lara benzemekle beraber, aynı zamanda onlardan farklılaştığı sosyologların
dikkatini çekmiştir. Onlara göre yiyecek takdiminde, özel deyimle, bir kur-
ban mevzu bahis değildir. Bu yiyeceklerin takdimi ölüye ölümden sonraki ha-
yatında yiyecek temin etmek içindir.

KURGANLAR (MEZARLAR) :

Eski Türkler mezara kurgan veya gör derlerdi. Mezarların, daha çok,
kuşsal sayılan yerlerde, kabilenin teşekkül ettiği totemik yurttan, bir dağ tepe
sırtı, bir ormanlıkta, bir nehir yatağında veya nehir kenarında inşa edildiği
görülmektedir. Mezarların yerleri umumiyetle bilinir, yerinin kaybolmaması
için üzerine tümölüs denen bir tepe yapılırdı. Buna mukabil bazı hükümdar-
ların mezarları düşmanların tecavüzünden ve insanların yağmasından uzak
tetulmek için gizlenirdi. Mezarların inşasında ölenin sosyal durumu da göz
önüne alınır. Reislerin mezarlarının bir ov gibi muazzam bir çukilde inşa
edilmesine mukabil halkın mezarları daha basittir. İbn Fazlân, Oğuzların mezar-
larını bir eve benzetir. Onların mezarlarından buhsederken ov kolmesini kul-
lanır. İbn Battûta mezarı yer altında fevkalâde hahlarla döşenmiş bir ova ben-
zetir. Mezarın inşası konusunda bize en iyi bilgilyi Plon Curpin vermektedir.
Onun anlatığına göre yere bir çukur kazılır. Bu çukurun dibinden mezara
açılan bir galeri yapılır. Asıl mezar bu galerinin nihayetindedir. Böylece ölü-
nün dolma bir toprak tabakası altında kalması temin edilir. Çukura indirilen
ölü biraz karışık olan galeriden asıl mezarına götürülür. Mezara yerleştirildik-
ten sonra galeri kapanır. Giriş çukuru doldurulur. Arkeologlar yaptıkları kazı-
larla bu konudaki edebî malzemeyi doğrulamışlardır. Onlar da mezarın giriş
kısımında bir çukur olduğunu, buradan asıl mezara giden bir koridor bulundu-
ğunu, asıl mezarın bir ev gibi geniş olduğunu, duvarlarının ve üstünün tom-
rukla veya taşla örtülü olduğunu görmüşlerdir. Eftalitler ölen adam fakir
olursa onu bir çukura gömmekle yetinirlerdi. Ölen zengin ise mezar taşla örü-
lürdü. Tu-kıylarda da durum aynı idi.

Bazen mezarların halktan gizlendiği ve izlerinin silindiği görülmektedir.
insanlardan gizlenmeyen mezarlar üzerinde tümölüs inşa edildiği halde, gizli
mezarların izleri iyice silinmektedir. Bunlar ya halktan uzak kırlarda ve dağ-
larda veyahut nehir yataklarında inşa edilmektedir. Bu mezarların gizlenme-
sine sebep, onları düşmanların tecavüzünden ve aç gözölülerin yağmasından

korunmak düşüncesi olmalıdır. İbn Fazlân'ın anlattığına göre, Hazarlar hükânlarının mezarlarını Etil nehrinin yatağında inşa ederler ve üzerinden nehrin mecrasını geçirirlerdi. Ayrıca, bu nehir altındaki mezar insanları yanıltmak için bir çok hücrelere ayrılır, Hâkân bunlardan birine gömülür, gömenler ve mezarı inşa edenler öldürülürdü. Aynı usul Attîlâ ile Vizigot kralı Alarik'in mezarlarında ve gömülmelerinde de tatbik edilmiştir.

Moğol hükümdarlarının mezarları ise insanların gözlerinden çok uzak bir dağda idi. Onların mezarlarının yerleri ve izleri insanlardan tamamiyle gizlenirdi. Pîfan Carpin, Moğol hükümdarlarının mezarlarının inşası hakkında şöyle der : «Onlar gizlice kirlere giderler, ölüyü gömecekleri yerin çayırını kökleriyle beraber kaldırarak orada bir mezar açarlar. Ölüyü gömdükten sonra mezarı iyice kaparlar. Oradan aldıkları çayırları aekisi gibi yerlerine yerleştirirler. O şekilde ki, mezarın yerini conra hiç bir şekilde bulmak mümkün olmasın». Bu metin Yuanlar devrine alt biraz farklı bir tasvifle desteklenmektedir. «Mezarın yerinin bilinmemesi için cenaze merasimi büyük bir gizlilik içinde yapılır. Mezar örtülünce, yeri bilinmemesi için, üzerinden bir beygir sürüsü geçirilir. Sonra ölen hanın mezarı üzerinde, anasının gözü önünde bir deve dorumu kurban edilir Kurban tokdim edileceği zaman yavrusu kurban edilen deve serbest bırakılır. O, yavrusunun kurban edildiği yere onu aramaya gider. Mezarın yeri böylece bulunur». Çok hücreli gizli mezarlara Siyenpillerde de rastlanır. Hattâ XIII. asırda Sarı Seltuk'un mezarının gizli kalması maksadıyla yedi tane kabir inşa edilmiştir.

En çok dikkatli çeken mezar çeşitlerinden biri de kabile veya klân mezarlarıdır. Bunlar çok geniş olup en çok Mançurya ve Moğolistan'da, Kumanlarda görülmektedir.

MEZAR TAŞLARI :

Eski Türklerde bazan mezarın üzerine çokil verilmemiş bir taşın veya ağaç köşüğünün dikildiği de görünür. Bunların balballar veya heykellerle hiçbir ilişkisi yoktur. Bunlar mezar taşları olup bazan üzerine ölünün mezar kitabesi de yazılmaktadır. Bu taşların ölümden sonra başkaları tarafından dikildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Bilge Kağan 734 yılında öldüğü halde kitabesi 735 tarihini taşır. Bazen bu taşın, Tonyukuk'un kitabesinde olduğu gibi, ölen hayatta ikon bizzat kendisi tarafından hazırlandığı görülmektedir. Yenisey Kırğızlarında, Tu-kiyularda bu çeşit mezar taşları çok kullanılmıştır. Nadir olarak mezar taşı üzerine ölünün mezarlığını gösteren resimler de çizilmektedir. Kıpçak bozkırındaki ağaç mezar taşlarından ve bunların çokluğundan Nizâmî bahsetmektedir. Ayrıca Çinliler, Türkler arasında mezarları belirtmek için sınıklar dikildiğini kaydederler. Asya bozkırlarında mezarlar üzerinde ağaçlar dikilir, veya ölü kutsal sayılan bir ağaç altına gömülürdü. Bu gün Anadolu'da mezarların üzerinde ot ve ağaç gibi şeyler yetiştirmek makbul sayılmaktadır.

OĞUZLAR :

İbn Fazlân Oğuzlara Üst-Yurt ile Ural nehri arasında, bu günkü Kazakistan'ın batısını rastlamıştı. Bu sırada, onlar Bulgarlar ile beraber Hazarlara düşmüştüler. Oğuzların İbn Fazlân zamanında oturdukları sahayı tesbit etmek oldukça güçtür. Ebû Dülef Oğuzlardan bir kısmını Mâverâünneh'r'den Çin'e giderken görmüştür. Nitekim, Oğuzların bir kolu olan Tokuz - Oğuzlar daha da doğudaydılar. Onların bu kadar geniş sahaya yayılmasının sebebi çeşitli göçler sebebiyle boylar guruplarının bir kısmının yer değiştirmesine mukabil, bir kısmının yurtlarında kalmış olmasıdır. Oğuzlar hakkında vârid olan bu değişiklik diğer Türk boyları için de vâridtir. Bu esbopie Mes'ûdî Oğuzları el-evâil, el-evâsit ve el-esâfil olmak üzere üç kısma ayırır. İbn Havkal ve İstahri Oğuzların Horasan, Mâverâünnehr, Harizm, Hazarlar, Bulgarlar, Karluklar ve Kimâkler arasındaki mülklerde yaşadıklarını kaydederler. Bu sahanın coğrafi hudutları şu şekilde çizilebilir : Tabaristan ve Cürcân'ın kuzeyi, Hazar denizinin doğusu, Yayık ve Kama nehirlerinin güneyi şimdiki Kazakistan'ın batısı ve giney yarısı, Taraz, Farab, Şâş, Süt-kent, Semerkand, Buhara, ve Harizm'in kuzeyi ve batısı. Oğuzlar doğuda Karluklarla karışkıtlar. İsficâb'tan Tabaristan'a kadarki İslâm ülkeleri «Oğuz Cephesi» sayılırdı. Oğuzlar bu sırada müstekill yagguluklara ayrılmışlar, göçebe hayatı yaşıyorlardı. Fakat, aynı asrın sonlarında yerleşik hayata alışmaya başladılar. Yeni-kent, Cend, Huvâre, İstiyâ-kent, Şelâş, Öz-kent gibi Oğuz şehirleri meydana geldi. X. asrın sonlarında oğuz yaghusu kısım Yeni-kent'te oturuyor, yazın bozkırlarda göçebe hayatı sürüyordu. Ebû Dülef'in gördüğü Oğuzların ise, «taştan, oğaçtan ve kamıştan inşa edilmiş evleri olan bir şehirleri» vardı.

İbn Fazlân zamanında Oğuzlar çobanlıkla ve ticâretle uğraşıyorlardı. Cür-cüniyye, Öz-kent ve Taraz gibi İslâm şehirlerine hayvan veya hayvan ürünleri getirip satarlardı, buna mukabil kendileri için lüzumlu eşyayı satın alırlardı. Oğuzlar en çok koyun, at ve deve beslerlerdi. Ayrıca oğuz ülkelerine de İslâm tüccarları giderek alış - veriş yaparlardı.

Bu sırada Oğuzlar keçeden ve İslâm ülkelerinden ithâl edilen kumaşlar ile yapılmış elbiseler giyerlerdi. İslâm ülkelerinden getirilen gilyim eşyası, ceviz, darı, ekmek gibi şeyler onlar arasında en makbûl hediyelerdendi. Ebû Dülef'in gördüğü Oğuzlar ise kürk ve keten elbiseler giymekteydiler.

İbn Fazlân geçtiği sırada Oğuzlar şamâni idiler. Belli başlı mabedleri yoktu. Çeşitli tabiat kuvvetlerine ve atalarının ruhlarına topmaka beraber, bütün bunların üstünde Gök-Tânrı'ya inanmaktaydılar. İçlerinde tok-tük müsülman olanlara rastlanıyordu. Pek çoğu İslâmî tabirlere alışıyor, kolime-i şehadet getiriyorlardı. Bundan biraz sonra, belki de İbn Fazlân esfaretten dönerken Oğuz yaghusu İslâmiyet'i kabul etti. Oğuzlar toptan müsülman olmamışlar, onların İslâmiyet'e girmeleri Sultan Sencer zamanına kadar devam etmiştir.

ONGONLAR :

Şamanist Türklerden bazıları evlerinde atalarının koyun derisinden, beyaz demirden, keçeden ve ağaçtan yapılan heykellerini bulundururlar. Bu heykellere ongon denir. Onlar bu ongonları suyla yıkarlar, bakarlar, yemeklerden önce onun önüne yiyecekleri yemekten bir lokma koyarlar. Erman, Sibirya seyahatnâmesinde «Bir adam ölürse akrabaları yurtlarında ağaçtan onu temsil eden büyük bir süret yaparlar. Muayyen zamanlarda ona taparlar. Her yemekte bu suretin önüne yedikleri yemekten takdim koyarlar.» der. Aynı özellikleri Rubrouck ve Marco Polo da ifade ederler. Ongonlara yemek verildikten sonra bir kısım pay yere serpilir. Pian Carpin ve Abdülkadir İnan bu konuda tafsilâtli bilgi vermektedirler.

ÖLÜ İLE BİRLİKTE MEZARA KONAN EŞYA :

Eski Türkler ölümden sonra, insanın bu dünyadaki hayata benzer bir hayat süreceğine, orada yitip içeceğine, muharebeler yapacağına ve eğleneceğine inanırlardı. İnsanın öldükten sonraki hayatında gerekli şeyleri beraberinde götürmesi gerekirdi. Buradan oraya götürülmeyen şeyler orada yoktu. Bunun için, ölü ile beraber öbür dünyada ona gerekli şeylerin gömülmesi veya sonradan kurban olarak gönderilmesi icabediyordu. Pian Carpin «Ölü çadırıyla beraber gömüldü. Onlar onun önüne bir masa, et dolu bir tabak ve kısarak sütü dolu bir küp koydular... O şekilde ki, o ölümden sonraki hayatında bir cvo, kendisine süt verecek bir kısrağa sahip olsun. Beygir sürülerini çoğaltılsın ve üzerine binecek atları olsun...» der. Milâdî 552 - 556 yılları arasında yazılan Plin-yi-tien vekayinâmesi «ölünün atı, elbisesi, kullandığı eşya ölü ile birlikte yakıldı.» demektedir. Tonguzlar ölü ile beraber yaylar, oklar ve ölümden sonraki hayatta ölünün içine yorayacak bir kaç avadanlığı beraber gömerlerdi. Gmelin, şamanın mezara bütün sihir âletleriyle süslü olarak gömüldüğünü kaydeder. Seyfi, Kalmukların ölü ile beraber eşyayı gömmediklerini, mezarın üzerine koyduklarını haber verir. İbn Battûta, ölü ile birlikte hahıların, ilâhların, sarayın altın ve gümüş kaplarının gömüldüğünü bildirir. Çinliler, Uygurların ölülerini ayakta, kılıcını kuşanmış, bir kolunun üzerinde mızrak ve bir eline yay bağlanmış olarak gömdüklerini yazarlar. İbn Fazlân, Oğuzların ölülerini silâhlı olarak, elinde içki kadehi tutar bir halde gömdüklerini, yanına tanbur koyduklarını haber verir. İskitlerde, ölü ile birlikte mezara hizmetçiler, koçumlu ve binmeye hazır atlar konurdu.

Ölü ile beraber hizmetçilerin, kadınların ve genç kızların gömülmesi veya yakılması ölümden sonraki hayatta bunlara sahip olması içindi. Ölü için kurban edilen atlar da onun binecek ve muharebe yapacak, hayvanlara sahip olması gayesini taşıyordu.

ÖLÜM :

Eski kavimlerin çoğunda olduğu gibi, eski Türkler iki türlü ölüm kabul etmişlerdir. Ecalleyle ölmek, muharebelerde düşmanla çarpışarak ölmek. Onların nazârında bir kimsenin hastalanarak veya ihtiyarlık sebebiyle yatağında ölmesi yüz kızartıcı bir ölümdü. Muharebelerde düşmanla çarpışarak ölmek ise en şerefli bir şeydi. Türkçe eski metinlerde muharebelerde ölenler ve yaralıları övölmektedir. Çinlilerin ifadesine göre, Vuhuanlar muharebede ölmeyi en büyük şeref sayarlardı. Tu-kıyular ise «Muharebede ölmekle öğünürler, yataкта ölmekten ise yüzleri kızardı. Bu telâkkî Cahiliye Devri araplarında da görölmektedir.

Eski Türkler ve diğer Altay kavimleri umumiyetle ölümden ve ölümlerden korkuyorlardı. Hasta bulunan çadıra yaklaşıpmadıkları gibi ölü bulunan çadıra da yaklaşmazlardı. Ancak şamanlar ölümlerle uğraşabiliirdi. Bir çadırda ölü bulunduğunu belli etmek için bir bayrak dikilirdi. Ölüün çadırı, ölüırken yanında bulunanlar ve eşyaları kirli sayıldı. Bunlar ancak iki ateşin arasında geçirmek suretiyle temizlenirdi. Bir adam ölüırken yanında sadece şaman bulunabiliirdi. Moğollarda bir adam ölüırken yanında bulunanların musayyen bir müddet cemiyetten uzak kalmaları gerekirdi. Bu konuda Plan Carpin «O, can çekişmeye başlayınca yanındakilerin hepai onu terkettiler. Zira, bir kimse ölüırken yanında hazır bulunanlar yeni ay doğmadan orduya, kumandanın veya hükümdarın çadırına giremezler» der. Rubrouck da «Ben onun ölümünde hazır bulunmak latiyordum. Fakat, şaman buna mâni oldu. Zira onun ölümü esnasında hazır bulunsaydım. Sene sonuna kadar Mengü Kâan'ın yanına giremeyecektim.» demektedir. Türkler arasında bir kimsenin ölümü üzerine yapılan mâtemlerden ise ileride yuğlar münasebetiyle bahsedilecektir.

Gerek Türklerde, gerek Moğollarda ölüm karşısında tepki göstermeyen kabileler de göröür. Onlar ölümün ve hayatın Gök Tanrı'dan gelen bir takdir olduğuna inanırlardı. Mervezi, Kimaklardan bazı boyların ölümlerine eğilemediklerini ve «Biz Allah'ın irâdesini kabûl ediyoruz.» dediklerini kaydeder.

Ayrıca, Eski Türkler göre, yalnız şahıslar değil milletler de ölürler. «Tenqri öi temiş erinç türük budun öldü.» cümlesinde bu husus ifade edilmektedir.

ÖLÜMDEN SONRASI :

Eski Şamanist Türklerin inancına göre, ölümden sonra insanları bu dünyadaki ne benzer bir hayat bekliyordu. Onlar o âlemde bu dünyadaki gibi yiyecekler, eğleneccekler, eşleri, hizmetçileri, sürüleri olacak, düşmanlarıyla muharebelerle girişeceklerdir. Bütün bunlar için gerekli şeylerin buradan mezarla götürülmesi gerekliydi. Bu dünyadan oraya götürülmeyen şeye ölümden sonraki hayatta sahip olunamayacaktı. Bunun için ölümler kendileri için izumulu olan her şeyle birlikte gömölüyorlar veya yakılıyorlardı. Ölümler için yapılan kurban-

İnün maksadı da ölümden sonraki hayatta onlara yardım etmek, onların gazabını çekmemek içindir. Ölen bir kimse hayatını mızardan başka, bir balbaldı veya maktaddes bir dağda da devam ettirebilir. Plan Carpin Altay kavimlerinin ölümden sonraki hayata dair görüşleri hakkında «Ebodî hayat konusunda onlar bir fikre sahip değildirler. Bununla beraber bu dünya hayatından sonra, başka bir dünyada yaşayacaklarına, orada sürülerini çoğaltacaklarına, bu dünyadaki gibi yiyip içeceklerine inanırlar.» der.

Altay kavimlerinin bir kısmında ise iyi kimselerin ruhlarının göğe uçtuğuna, kötü kimselerin ruhlarının ölüm tanrısı Erklük'in ülkesine gittiğine inanırlardı. Bunun için iyi kimseler ölüncü «öldü» kelimesi yerine «uçtu» kelimesi de kullanırdı. Bu günkü bazı Altay kabileleri «Cennet'i gökte kabul ederler. Onlar Cennet'in simetrisinde yerin altında üç, yedi veya dokuz katlı bir Cehennem olduğuna inanırlar. Türkçe'de Cennet manâsına gelen «uçmak» kelimesi ve Cehennem manâsına gelen «tamu» kelimesi zamanımız menşeli olmayıp yabancı menşeli dinler vasıtasıyla Sanskritçe'den Türkçe'ye geçmişlerdir. Buryatlar bir adamın biri Cehennem'e giren, biri yeryüzünde gezen, biri de başka bir vücutta tekrar dünyaya gelen üç ruha sahip olduğuna inanırlar. Burada bir nevi tenasüh akidesi de görülmektedir.

RUSLAR :

İbn Fazlân'ın burada Ruslar hakkında verdiği bilgiler Rus tarihinin en eski vesikalarından biridir. Bunun için, İbn Fazlân'ın eseriyle uğraşanlar en çok Rus alimleridir. IX. ve X. asır İslâm coğrafyacıları Ruslardan bahsederler. İbn Hurdâdh, «Ruslar tüccar bir kavim olup Sakâlîbe'nin bir cinsidir.» der. ve onların takibettiği nehir ve kara yolunu tavsif eder. Fakat, diğer coğrafyacılar onları daima Sakâlîbe (Slâvlardan)'den ayırırlar. Onların üç gruba ayrıldığını kaydederler. İbn Rusteh «Onlar bir gölün ortasında bulunan ve yürüyüşle üç günlük genişliği üç günlük uzunluğu olan bir adada yerleşmişlerdir. Rus hükâmî denilen bir kuraları ve pek çok şehirleri vardır.» der. Minorsky'ye göre, bu parça Novgorod Slovenleri muntıkasındaki İskandinav şeflerinin yerleşmesine ve onların genişlemesine imâdır. İstahri'ye ve Mes'ûdî'ye göre yani Slovenler, üçüncüsü ise belirlenmeyen bir muntıkadadır, yani Kazan'ın batısındaki Ertâniyye'dir. Bunlar İskandinavyalılardır. Taman yarımadasındaki Tmutarakan Rusları dahi Zeki Velidî'ye göre Hazarların yanında yerleştikten sonra, IX. asır sonunda Peçenekler tarafından geri atılan İskandinavyalılar olmalıdır. İslâm coğrafyacıları Endelüs'e yağma ve talânda bulunan Vikinglere (İskandinavyalılara) da Rus derler. Diğer taraftan İskandinav asıllı Rusların Tâbaristan ve Cürçan muntikalarına yaptıkları akınlar malûmdur.. Bu akınlar

den ikisi, İbn Fazlân'ın sefâretinden öncedir. İstahri ise, Rusları Volga Bulgarları ile İslâvlar arasına yertaştırır.

İbn Fazlân'ın bahsettiği Rusların Volga yoluyla geldikleri anlaşılıyor. Fakat, onların nerede, oturduklarını tâyin etmek güçtür. Burada, İskandinavyalılardan mı, yoksa İslâvlaşma yolunda olan İskandinavyalılardan mı bahsedildiği anlaşılmıyor. Belki bunlar Volga ile onun kolu olan Oka arasındaki bir Rus hükâmlığından gelmişlerdi. Zeki Velidî'ye göre İbn Fazlân'ın bahsettiği Ruslar İskandinavyalılar ve gerçek Vikinglerdir. Ayrıca, Rus kelimesinin en muhtemel etimolojisinin İskandinavca olduğu malûmdur. Ruslar ve onların menşel meselesi çok karmaşık olup çeşitli mekteplere göre muhtelif izahlar yapılmıştır: Normancılar, İslâvcılar, Rusların orijinal tarihi memleketten bahsedince Kiev eyâletini zikreder. Fakat bu tarih ve Bizans kaynakları adamlardan bahsedince, İskandinavyalıları bahle konusu ederler. Konstantin Perphyrogénitos'un eserindeki Rusların dili İslâv dili değil İskandinav dilidir. X. asrın başlarına âit Rus vesikalarında ve IX. asıra âit yabancı vesikalarda Rus kelimesi bütün Rus toprakları içindeki halkları ifade etmektedir. Thikomi-rov Rus ve Rusya toprağı dayımlı Polenezya toprağı dayımlı gibi etnik ve toprağı mahsus bir tâbîrdir. Kiev devletini merkezî oldukça bu tâbir yayıldı. Varegler ve Slovenler de Kiev'de yerleştikleri için Rus adını aldılar.* der. Zirâ, İskandinavyalılar IX. asrın birinci yarısından itibaren Rusya'da görünmüşler, 882 tarihinde Kiev'de yerleşmişler, bir asır zarfında İslâvlar tarafından asimile edilmişlerdir. Fakat onlar, İbn Fazlân zamanında henüz İslâvlaşmamışlardır.

ŞAMANİZM :

Şamanizm'in başlıbaşına bir din olup olmadığı ve mahiyeti hakkında pek çok şey yazılmıştır. XIX. asır müellifleri Şamanizm'i bir ruhlî hastalık olarak kabul ediyorlar, onun bir din nevi olduğunda tereddüt ediyorlardı. Daha sonra, dünyanın çeşitli yerlerinde yapılan araştırmalarla Şamanizm'in dünya üzerinde çok yaygın olan, çeşitli mntakalara göre bazı farklılıklar göstermesine rağmen dayandığı müşterek esaslı noktalar bulunan bir din nevi olduğu anlaşılmıştır. Şamanizm'in en karakteristatik tarafı sihri veya büyü ile tedavi, vecd ve istîsrak halidir. Şamanın bir tabib ve ruhun kılavuzu olması bütün Asya'da, Hindû - Avrûpâî kavimlerde, Kuzey Amerika'da, Okyanusya'da görülmektedir. Aynı hususlar eski Yunan ve Kafkas dinlerinde de mevcuttur.

Bütün Asya'da, Kuzey Amerika'da, hattâ Endonezya'da şaman tabib ve şifa verici (rukyeci) vazifesini görür. Teğhiste bulunur. Hastanın kaçan ruhunu arar, onu yakalar ve terkettiği vücuda iâde eder. Ölünün ruhunu öbür dünyaya o götürür. Zirâ, âbedice şamanın ruhu bir zarar görmeksizin vücudunu terkedip çok uzaklara gidebilir. Cohennem'e girer. Göğe çıkar. O, vecdi tecrübeleriyle yer ötesi ülkelerin yollarını bulabilir. Yüksek mntakalara giden

yollar şamandır. Başkaları için tehlikelidir. Yapılan kurbanların ruhlarını öbür dünyadaki ölünün yanına götürün de şamandır.

Orta ve Kuzey Asya şamanının birinci vazifesi sihri ve rukyo ile hastayı iyileştirmektir. Bu ülkeler halkları hastalığın sebebi hususunda bir çok telâklilere sahiptir. Bunlar arasında «ruh kaçırma» telâklisi en yaygın olanıdır. Buna göre, hastalığın sebebi ruhun yolunu şaşırması veya çalınmasıdır. Tedavi ise ruhu arayıp yakalamak ve hastanın vücuduna lade etmekle olur. Asya'nın bazı bölgelerinde hastalığın sebebi, belki de, sihri bir şeyin vücuda girmesi veya vücudun fena bir ruh tarafından içgâl edilmesidir. Bu takdirde, tedavi zararlı şeyi vücuttan dışarı atmak veya şeytanları vücuttan koymak şeklinde olabilir. Bazen hastalığın çift sebebi vardır: ruhun çalınması, fena ruhlar tarafından vücudun içgâli. Bu takdirde şamanın tedavisi ruhu arayıp bulmak ve şeytanları koymak şeklindedir.

Bir çok defalar tedavi kurban etmeyi de gerektirir. Bu kurbanları ve yuğ esnasındaki kurbanları bizzat şaman ıcrar eder. Bu, onun kurban etme vazifesini ifa eden bir din adamı olduğundan değil, hayvanın ruhunu yolculuğu esnasında Bay Ülgen'in yanına kadar götüreceğinden dolayıdır. Altay Tatarlarından ise şamanın kurban merasimini ıcrar eden bir din adamı olduğu da görülür. İrtiş havzasındaki kabilelerin şamanları kurbanı bizzat yaparlar.

Türk - Moğol şamanizminde koyun ağacının ehemmiyeti malumdur. Koyun ağacı, yedi veya dokuz kertikli dirək (yupa) dünyanın merkezinde bulunduğu kabul edilen kozmik ağacı sembolize eder. Şaman onu merdiven gibi kullanarak göğün en yüksek noktasına, Bay Ülgen'in ölüne çıkar. Aynı sembolizme Brahmanizm'de de rastlanır. Yupa'yı onuncu ile herabır ormanın giden şaman sözer. O keallirkon ayın ıcrar eden din adamı «Başınla gökleri delme, merkezine atmaları yaralama!» der. Bu dirək vasıtasıyla takdim edilen kurbanlar dumanın dalgından göğe ulaştırılır. Ona bu esnada «Ey ağaç ilâhları doğru gitmesi için kurbanı bırak» denir.

Şamanizm'de ölümden sonra insanların umumiyetle bu dünyadaki hayatı benzer bir hayat yaşayacaklarına inanılır. Kuzey Asya'daki Şamanistler öbür dünyayı bu dünyanın ters bir imajı olarak düşünürler. Orada her şey buradakının tersine cereyan eder. Yer yüzünde gündüz olduğu zaman orada gecedir. Bunun için ölülerin eğlenceleri ve şamanist ayinleri güneş battıktan sonra olur. Güneş batınca ölüler uyanırlar ve günlerine başlarlar. Canlılar ülkesinin yazı ölüler ülkesinin kışına rastlar. Yeryüzünde avın ve balığın az olması öbür dünyada çokluğuna delâlet eder. Beltirler şarap şişesini ölünün sol eline verirler. Zira, ölünün sol eli bu dünyadaki sağ elinin karşılığıdır. Cehen-nem'de (Öbür Dünya'da) nehirler kaynaklarına doğru akarlar. Dünyada ters olan her şey orada normal bir durumdur. Bu, sebeple kabirlerin içine ve üzerine eya ters ve kırık olarak konur. Burada ters olan orada düzgün, kırık olan ise mükemmeldir.

Bazı şamanistler arasında iyilerin ruhlarının göğe, kötülerin ruhlarının yerin altına Cehennem'e gittiği kabul edilir. Bir kısım şamanistler cesetleri yakılan İhtiyazlıların ruhlarının dumanla beraber göğe uçtuklarını, orada bizzat bu dünyadaki hayatımıza benzer bir hayat yaşadıklarını kabul ederler. Ateşin insana ekmavi bir hayat temin ettiği düşüncesi, bazı verlerde, vâdîrimla ölen kişinin ruhunun göğün uçtuğuna inanılmasıyla da destoklanmaktadır. Aynı şekilde, kahramanlar ve bir şiddet konu ölenler de göğe çıkarlar. Onların ölüm şekli göğe yükselmeleri için bir kabul marasımı gibi telâkki edilmiştir. Zîrâ hastalık, kötü ruhlar ve ölümler tarafından, meydana getirilmiştir. Birli hasta olunca Altavlılar onun Kermes tarafından yonilmek üzere olduğunu söylerler. Ölen bir kimsa için «O Kermes tarafından yenildi» derler.

Şamanistlere göre, ölen kimse yaşamayı bırakmak istemez. Akrabalarının yanına dönmek ister. Yeni ölen ve ölümler dünyasıyla henüz hazır - nestr olamamış insan kendisiyle beraber ailesini, dostlarını hattâ sürülerini götürmeye çalışır. O, öniden kesilen hayatını devam ettirmek, yani akrabalarının arasında yaşamak ister. Onlar arasında ölünün tekrar köye dönmesine mani olmak için bütün tedbirler alınır. Mezardan dönerken ölünün ruhunu çağırarak için ayrı bir yol tutulur. Mezar çok acele terk edilir. Eve dönünce temizlenir. Ölüyü taşıırken kullanılan bütün eşya tahrip edilir. Nihayet, mezarın döndükten sonra bir kaç gece köye gelen bütün yollar korunur. Yollar üzerinde ateşler yakılır. Goldeşler yeni gömdükleri ölüden kendisiyle beraber dul karısını ve çocuklarını götürmemesini rica ederler. Sarı Uygurlar ölüye «Çocuklarını beraberinde alma, hayvanlarını ve eşyalarını alma!» derler. Eğer ölünün sağ kalan eşi, çocukları ve dostları biraz sonra ölürlerse, Teleutlar ölünün onları yanında götürdüğüne inanırlar.

Bunun neticesi ölümler karşısındaki hisler tezatlıdır. Bir taraftan onlara tapılır. Onlar ziyafetlere çağırılır. Zamanla onlara ailenin koruyucu ruhları gözüyle bakılır. Diğer taraftan yukarıda belirttiğimiz gibi, onlardan korkulur. Canlıların arasına dönmeleri için bütün tedbirler alınır. Bundan şöyle bir netice çıkarılabilir: Yeni hayatlarını kabullenmedikleri için yeni ölümlerden korkulur. Eski ölümlere ise ibâdet edilir, onların himayesi istenir.

Yukarıda zikredilen bütün İhtiyatlar ve tedbirler ölünün ruhunun üç veya yedi gün evin etrafında dolaşmasına mani olamaz. Ancak onun için yuğ verdikten sonra geri döner. Bu yuğ da ölümden üç, yedi veya kırk gün sonra verilir. Bu münasebetle, ocağa atmak suretiyle ruhları yiyecek ve balık sunulur. Mezarı ziyaret ve ölenin gözde atı kurban edilir. Bu atın eti mezarın yanında yenilir. Hayvanın başı mezarın üzerine dikilen bir atık üzerine asılır. Bu münasebetle bir şaman vasıtasıyla ölünün ikûmetgâhında temizlik yapılır. Merasimde, ayrıca ölenin ruhu aranır. Ve katli olarak şaman tarafından kovulur. Bazı Altay şamanları Cehennem'e kadar ölünün ruhuna refakat ederler.

Goldesler ölünün ruhunun zararlarından kurtulmak için iki türlü cenaze merasimi yaparlar. Nigman adı verilen birinci merasim ölümden yedi gün veya daha fazla zaman sonra yapılır. İkincisi Kazetori, birincisinden biraz sonra yapılan ve ölünün ruhunun Cehennem'e kovulması ile sona eren büyük merasimdir. Nigman merasimi esnasında şaman tamburuyla beraber ölünün evine girer. Ruhu arar ve yakalar. Bir çeşit yastığın (fanca) içine sokar. Şamanın ruhu yakalamasından sonra yuğ verilir. Bu yuğa ölünün bütün akrabaları ve dostları katılır. Kazetori de aynı şekilde başlar. Şaman kocuğunu getirir, tamburunu alır. Tamburu çalarak ölünün ruhunu aramak için yurdun etrafında dolaşır. Bu esnada dane eder. Nihâyet, ruhu yakalayıp evin içindeki yastığa koyar. Şaman ölünün ruhunu akrabalarının yanına götürür. Ölü babasına rastlayınca babası «Bakin oğlum işte.» der. Bundan sonra, verilen ziyafet geçenin geç vakitlerine kadar devam eder.

Bazı Asya şamanistlerine göre, ölümler ölümden sonraki hayatlarında dünyadaki hayatlarını devam ettirirler. Zengin zengin olmasına, fakir fakir olmasına devam eder. Yalnız, onlar yoniden gençleşerek tekrar yeryüzünde doğmak için hazırlanırlar.

Diğer ibtidî kavimler gibi bazı Kuzey Asya kavimleri de bir adamın üç, hattâ yediye kadar ruha sahip olduğuna inanırlar. İnsanın ölümlü üzerine bu ruhlardan biri mezarda kalır. Biri karanlıklar ülkesine iner. Üçüncüsü de göğe çıkar. Bazı kabilelere göre bu üç ruhtan biri ölüm üzerine kaybolabilir. Veya şeytanlar tarafından parçalanır. Bazen, ölümler dünyasına inen ruh dünyaya kaçmak suretiyle hastalıkları celbeder. Böyle bir hastalığı ancak şaman tedavi edebilir. Zîrâ ruhları görebilen sadece odur. Ruhu sadece şaman tanıyabilir ve yakalayabilir cesede sokabilir.

Koryaklar, diğer ilâhî kuvvetler yanında semavî yüksek bir varlığa inanırlar. Bu varlık yukarıdadır. Onlar bu semavî varlığa köpekler kurban ederler. Fakat, bu ilâh posif olduğu için onları Kalan'ın tecavüzünden nadiren kurtarır. Kalan, yüksek varlığa takdim edilen kurbanların yolunu kesmekten hâlî olmaz. Çok defa da bu teşebbüsünde muvaffak olur. Tedavi esnasında şaman yüksek varlığa bir köpek kurban eder. Bu sırada Kalan kurbanın yolunu keserse hasta ölür. Eğer kurban göğe yükselirse hasta iyileşir. Kalan fena büyücü, ölüm veya ilk ölümdür. İnsanların etlerini parçalamak ve ciğerlerini yemek suretiyle onların ölmelerine sebep olur.

Koryaklara göre, Cehennem'in girişi köpekler tarafından korunur. Cehennem dünya gibi, köylerden meydana gelmiştir. Her ailenin ayrı bir evi vardır. Cehennem'in yolu külinin üzerinden geçer. Ancak, ölünün geçmesi zarur olduğu zamanlarda açılır.

Şamanizm hakkında verilen bu kısa ve umumî bilgiden sonra, kitaptaki bazı meseleleri aydınlatacağını ümit ettiğimiz için, eski Türk şamanizmine ait bir kaç noktaya temas etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Eski Türklerin dinlerinden bahseden müellifler onlardan kiminin müslüman, kiminin hristiyan, kiminin müsevi, kiminin budist, kiminin Mânî dininde olduklarını, büyük bir kısmının da belli başlı bir dinleri olmadığını, çeşitli tabiat kuvvetlerine inandıklarını ve sihirbazlıkla uğraştıklarını yazarlar. Bu müelliflerin tabiat kuvvetlerine perestiş ve sihirbazlık dini dedikleri din şamanizmdir. Ortak hususiyetleri olmakla beraber şamanizm çeşitli mintakalara göre değişmektedir. Bu ayrılıklar eski müelliflerin çoğunu yanılttığı için, onlar bu dîno belli bir isim veremiyorlardı. Modern devirdeki dinler tarihçileri ilkel kabîlelerin mensup olduğu bu din nevline, müşterek esaslı noktalara sahip olduğu için şamanizm adını vermişlerdir.

Eski şamanist Türkler çeşitli tabiat kuvvetlerine, ruhlara taparlardı. Onlar kendileri üzerinde etki yapan her şeye tanrı derlerdi. Kağgarlı Mahmud'a göre Şamanist Türkler büyük gördükleri bir dağa, havvana, ağaca ve her şeye tanrı derler, onlara taparlardı. İbn Fazlân, Oğuzların bolli başlı bir inanca sahip olmadıklarını, büyükeline rabb (tanrı) dediklerini kaydeder. Bazı Türklerle göre, çeşitli tabiat kuvvetlerini idare eden ayrı ayrı tanrılar vardır. İbn Fazlân'ın nakline göre Bağgırtlar kış, yaz, yağmur, rüzgâr, ağaç, hayvan, insan, su, gece, gündüz, ölüm, hayat, yer ve gök tanrılarına taparlardı. Burada zikredilen Bağgırtlar'a alt tanrılar onların on iki klânının totemi olmalıdır.

Şamanist Türkler büyük akarsulara da tanrı derlerdi. Bunun için Türk Şamanizmi'ndeki tanrıların biri de Yayık (Ural nehri) tanrısıdır. Bazı şamanistler yıldırım tanrısına da taparlardı. Nitelikim, Urenhular yıldırım tanrısına sût ve ayrıntı takdim ederler.

Şamanist Türkler arasında atalara ibâdet de yaygındı. Onlar bözi ruhların kendilerini koruduğuna, bazılarının ise başlarına felâketler getirdiğine inanırlar ve onlara taparlardı. Onşonlara ibâdet atalar kültünün açık bir görünüştüdü. Ebû Dölöf, Karlukların yanımayan ağaçtan yapılmış bir mabedleri olduğunu, burada eski hükümlarının resimlerinin bulunduğunu haber verir. Burada büyüklere tapmanın izleri görülmektedir. Şamanist Türkler arasındaki ilâhlerden biri de Ölölör ülkesinin tanrısı Erklîk'tir. Bu tanrı Yonisey kitâbelerinde dahi geçmektedir. Şu noktaya da dikkat etmek gerekir ki, çok tanrılı bütün dinlerde olduğu gibi eski Şamanist Türkler de bütün tanrılarını üzerinde bir Gök Tanrı (Bay Ülgen)ya inanırlardı. Fakat, bu tanrı onlara göre pasiftir. İnsanın hayatı üzerinde asıl etkili olan diğer tanrılardır.

İbn Fazlân, Bağgırtların erkeğin cinsî organına da taptiklarını, ona rabb (tanrı) dediklerini yazar. Bu hususa başka Türklerle rastlanmaz. İran'da, Aendolu ve dünyanın çeşitli yerlerinde görülen bu inancın, Türk menşeli mi, İran menşeli mi olduğu şüphelidir. Bununla beraber, Zelo'nin Sibiryalıların hayvanların cinsî organlarını taşıdıklarını, ona hünnöt ettiklerini bildirir. Cahiliye Devri araplarının kadının cinsî uzvuna taptiklarını ise malûmdur. Ayrıca, som (umay) kültü Orta Asya kavimleci arasında çok yaygındır. Zelo'nin, Ya-

kutlarda çocuk doğduktan sonra ruhun ikâmet ettiği zannolunan somu ana ve babanın yediklerini zikretmektedir.

TABUT :

Çok eski devirlerdenberi Türklerin ölülerini gömmek için tabut kullandıkları görüldüyor. Gerek toprağa gömme, gerek tosta yakma, gerekse taşhir usulünde tabut kullanılmaktaydı. Büyüklerin tabutlarının kıymetli madenlerden de yapıldığı görülmektedir. Attilâ'nın cesedi birinci altından, onun dışındaki gümüşten en dıştaki ise demirden olmak üzere üç tabut içine konarak gömülmüştür. Hiyong-nuların biri iç, biri dış olmak üzere en az iki tabut kullandıkları katıyetle bilinmektedir. Eftalitlerde, Tu-polarde halktan olanlar ağaçtan tabutlar içinde, hükümdarlar ise kıymetli madenlerden yapılmış tabutlara gömülürlerdi. Seyfi, Kırgızlarda ölünün tabuta konarak yüksek ağaçlar üzerine asıldığını söyler. Modern seyyahlar tabuttan bahsettikleri gibi, ilkel Asya kabilelerinde cesedin bir kayığa yerleştirilerek gömüldüğünü de kaydederler.

TÜMÜLÖSLER :

Mezarın üzerine topraktan veya taştan yapılan tümseğe tümülüs denir. Tümülüs tepe manasına gelmelidir. Bunun için Makdîf «Türkler mezarı tepe derler.» demektedir. İbn Fazlân, Oğuzların mezarlar üzerinde çamurdan kubbe şeklinde tümülüs inşa ettiklerini yazar. Rubrouck ve Codex Comanicus'a göre Komenler ölünün mezarı üzerinde büyük bir tümülüs inşa ederlerdi. Bazen mezar üzerindeki yapının daha mütakimil olduğu görüldüyor. Çinliler, Gök-Türkler için «Onlar mezarın üzerine bir ev inşa ettiler. Duvarlarına ölünün hayatta iken katıldığı harpleri temsîl eden sahnelerin resimlerini ve ölünün resmini yaptılar.» derler. Yine Çin kaynaklarının kaydettiklerine göre, Kül-Tegin için, heykolinin dikileceği, duvarlarına onun muharebelerine ait sahnelerin resimlerinin yapılacağı bir âbidenin inşası emroldülmüştür. Rubrouck, zenginler için sıvı küçük yapılar inşa edildiğini, bazı yerlerde kiremitle örtülü büyük kuleler, etrafta taş olmasına rağmen taş evler yapıldığını söyler.

YUĞLAR (CENAZE TÖRENLERİ) :

Türkçe'de cenaze törenlerinin topuna birden yuğ denir. Eski Türklerde yuğlara çok önem verilir. Ölenin mertebesine ve çeşitli minkalara göre yuğlar az çok farklılık gösterirdi. Bir kimsenin gömülmemesi onun şahsına yapılan en büyük hakaretti. Ancak, idam mahkûmları merasimsiz gömülürdü. Sosyal bakımdan geri kalmış cemiyetlerde olduğu gibi, eski Türklerde de yuğlar töreni ırpırtıcı bir şekilde cereyan eder, yüzler diğilir, burunlar ve kulunklar kesilir, saçlar yolunurdu. Şiddetli ağlamalar esnasında ağıtlar söylenirdi. Bu hareketler ölüm esnasında olduğu gibi cenaze merasiminde de tekrarlanırdı. Ötün âbidelerinde Kül-Tegin'in cenaze merasimi zabıty-

İn ifade edilen «Bunca budun saçın, kulağın biçdi» ibaresi bu hususu açık olarak belirtmektedir. Jordanes'e göre, Eftalitler yuğ esnasında yüzlerini yaralar, kulaklarını keserlerdi. Bazı hallerde yabancılar da aynı şeyleri yapmaya zorlanırdı. Çin kaynaklarının bir kısmı Türkler için «Onlar öldünden sonra hemen ağlarlar. Fakat cenaze merasimi esnasında müzik âletleri çalar, şarkı söyler ve dans ederler.» derler. Attilâ'nın ölümü üzerine cenaze merasimine katılanlar yüzlerini yırtarak ve saçlarını yolarak mâtem yaptıktan sonra onun mozarı üzerinde büyük bir eğlence tertip etmişler ve çok neşeli bir havaya kapılmışlardır. Bu eğlenceler mâtemden çıkıldığını, normal hayata döndüğünü gösterirdi.

Yuğlar esnasında, ölen kimse için kurbanlar kesilir, şölen verilirdi. Bu münasebetle tertip edilen şölenler dini bir anlam taşıyıp kurbanların etlerinden yemek sovap sayılırdı. Cenaze şölenleri eski bozkır kültürünün esaslarındandı. Herodot, İssedonlarda ve Masagetlerdeki yuğları ve cenaze şölenlerini bir barbarlık âdeti olarak görür.

Arkeolojik kazılar bu konudaki malzemeyi isbatlamaktadır. Griakov yarı bağımsız Volga Alman Cumhuriyeti topraklarında 1925 yılında ortaya çıkarılan A - 12 nolu kurganda şölenlerin açık izlerini bulmuştur. Onun incelenmesi şölenin mazarın üzerinde icra edildiği neticesine varmıştır. Cenaze merasimleri esnasında yapılan kurbanlardan yukarıda bahsedildi.

Yuğlar esnasında at koşuları da yapılırdı. Çin kaynakları bu koşuların ölüm anında olduğu gibi cenaze merasimi esnasında da yapıldığını söyler. İbn Battûta : «Cenaze toprağa konduktan sonra dört at getirildi. Onlar yorgunluktan duruncaya kadar sultanın mozarı etrafında koşuruldu» der. Bu gün da Kırgız Kazaklarında ve Turlan Türklerinde ölüleri anma şenliklerinde at koşuları tertip edilmektedir.

Cenaze merasimlerinin ölünden ne kadar sonra yapıldığı hususunda çeşitli müddetler verilmektedir. İhtimal bu müddet tören için yapılacak hazırlıklara, dini şartlara ve merasimlere bağlıydı. Büyük bir hükümdar ölünce ctraftan gelecek elçileri ve mazarını tamamlanmasını beklemek gerekirdi. Nitege Kağan'ın mezarına gömülmesi ölümünden on ay kadar sonra olmuştur. Moğollarda bu müddetin önce sekiz sene olduğu halde sonradan sekiz güne kadar indiği kaydedilmektedir. Kaşgari yuğun ölünden üç veya yedi gün sonra yapıldığını kaydeder. Fakat, yuğ ölünden epöyce geç yapılacaksa ölü muvakkaten bir yere gömülür. Veya mummyalanır. Sonra, merasimle asıl kabrine nakledilir.

Mâtem âlâmetlerinden olan saç kesme âdetinin eski Türklerde yaygın olduğu görüldüğü. Jordanes, Attilâ'ya yapılan cenaze merasimini anlatırken «Onlar kendi âdetlerine göre saçlarının bir kısmını kestiler. Kendilerini çıkrık yapacak şekilde yaraladılar. Onlar bu büyük muharibe kadınlar gibi göz yaşla-

riya doğul, konlarıyla ağlamak istediler.» der. İbn el-Cevzi, Alp Arslan için Bağdat'ta yapılan mâtemi anlatırken halifenin karısı olan kız kardeşi Arslan Hatun'un yedi gün oturarak mâtem tuttuğunu, bu mâtem esnasında cariyelerinin saçlarını kestirdiğini, kendi sağını da kesmek isteyince halifenin buna mâni olduğunu kaydeder. Yas alâmeti olarak sağ kesme XIV. asırda Aydın-oğullarında da görülür. Umur Bey habası için yas tutarken sağını kesmiştir. Bu âdetler bu gün Beltirlerde, Goldlarda, Ostiyaklarda, Kara bölgesindeki Karakalpaklarda mevcuttur. Eb  Firâs el-Hamd ni'nin bir beytinden anlaşıldığı na göre mâtem alâmeti olarak sağ kesme âdeti eski Araplarda da vardı. Kanâatimizce göre, sağ kesme âdeti eski devirlerdeki sağ yolma âdetinin hafifletilmiş şekli olmalıdır. Arkeolojik kazılar sağ kesme âdetinin çok eski devirlerde de mevcut olduğunu göstermektedir. Noan-ula'da bulunan bir Hiyong-nu kabrinde ipek içinde yumak yapılmış 17 telek bulunmuştur. Pazırık'taki II ve III. nolu kabirlerde de telemler   r lm şt r. Bazen sağ kesme yerine sağ örgülerinin çözülmesiyle de yetinilmiştir. Bazen sakalllar da mâtem alâmeti olarak kesilirdi. Pazırık'taki II. nolu mezarda cesetlerin üzerinde çürük sakalllar bulunmuştur.

Cenaze merasimleri esnasında Türkler arasında tatbik edilen âdetlerden biri de ölünün mezarı başında kılıç k rmaktır. Ayn , 256 hicri (870 m.) yılında Bayıkt m l'in defni esnasında Türklerin, aralarında âdet olduğu üzere, kabrinin başında 1000 kılıç k rdiklerini kaydeder.

Teziyeler de cenaze merasimi esnasında yapılırdı. Bütün bunlardan sonra mâtem bir müddet, hattâ Volga Bulgarlerinde olduğu gibi iki sene dahi devam ederdi. Bu müddet sona erince kabrin başında bir şölen tortip edilirdi. Bu şölen esnasında ölenin dul karısı, evlenmesi âdetse. «Ben seni bırakıyorum.» der, bundan sonra evlenebilirdi.

UÇ İLÂVE, BİR DÜZELTME :

Mâtem alâmeti olarak saç kesme âdeti Zengiler ve Eyyubiler devirlerinde de görülmektedir. İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî'nin kaydına göre, Nûreddîn Mahmûd b. Zengî öldüğü sırada oğlu el-Melik el-Sâlih İsmail zülüflerini kestirmiştir. Bundan başka, Makrizî son büyük Eyyubî sultanı el-Melik el-Sâlih Eyyûb'un nâşının türbesine nakli sırasında memluklarının mâtem alâmeti olarak beyazlar giydiklerini ve saçlarını kestirdiklerini kaydetmektedir.

s. 39, not 64 deki «yınalın tutumunda» ifadesini «yınalın durumunda» şeklinde, «Kuzerkine Oğuzların» ifadesini «yınalı Oğuzların» şeklinde değiştirmek gerekir.

s. 46 - 47 de zikredilen hadis için bk. Buhârî, el-Sahih, Kitâb el-Enbiya 48.

s. 105 - 106 da müslüman oldukları bahsedilen Rusların Orta Volga havzasında bulunan bir Rus prensliğinden olmaları muhtemeldir.

YANLIŞ - DOGRU CETVELİ :

	Yanlış	Doğru
s. 20, not 4	yılların	yılları
s. 20, not 6	müslümanların	müslümanlarını
s. 22, not 24	Harzem	Harezm
s. 23, not 27	... Ahmed b. Nasr	... Ahmed b. İsmail
s. 25, str 4	Harzm	Harezm
s. 29, str 4	biliyor	biliyor
s. 35, not 53	Tabâtâbâf	Tabâtabâf
s. 36, str 1	şöyle	şöyle
s. 37, not 61	Selçuklar	Selçuklular
s. 38, not 63	Hünlerinde	Hunlarında
s. 40, not 66	oturuyor	oturur
s. 42, str 3	Kundurtcha	Kundurtca
s. 49, not 81	tekrarlanmasında	tekrarlanmamasında
50, str 2	göstermediğ	göstermediği
59, not 100	Hâdislerde	Hadislerde
59, not 100	kana'atler	kanâatler
... 59, not 100	Gök	Gök
s. 61, not 104	Güveyni	Cüveyni
s. 62, str 8	şekilde	şekilde
s. 62, not 104	Merzevi	Mervezi
s. 65, not 108	rusyj	rusjy
s. 86, not 157	müclifler	müellifler
s. 89, not 162	Kivalin	Kivâlin
s. 98, not 175	Harezm	Harezm, Önsaya
s. 102, str 6	ise	ile
s. 102, str 13	Lavar'lar	Lav'larlar
s. 113, str 39	etrafındakiler	etrafındakiler
s. 114, str 38	Cürcaniyye	Cürcaniyye
s. 123, str 4	delili	delili
s. 124, str 9	Procopus	Procopius
s. 124, str 22	de	da

İNDEKS

A

- Abdülkerim Saltuk Buğra-
hân, s. 85
Abdullah b. Baştû, s. 20, 24,
25
Âd kavmi, s. 59
Âfirabr, s. 22
Afrigler, s. 25
Afsun, s. 119
Ahmed b. Ali el-Deylemî, s.
21
Ahmed b. İsmâil el-Sâmânî,
s. 21
Ahmed b. Mûsâ el-Harezmi,
s. 23, 24
Ahtî (Büyük Antakî), s. 41
Alarik, s. 77, 125, 130
Alexios, s. 41
Ali b. Ebî Tâlib, s. 26, 27, 85
Ali b. Küye, s. 114
Almuş b. Şilkî Yiltivâr, s. 20,
39
Alp Arslan, s. 102, 142
Altın Dağı, s. 100
Altın Kapı, s. 72
Amazonlar, s. 108
Ammianus Marcellinus, s.
113
Âmul :(Âmul-i Ceyhun),
s. 22
Angora ırmağı, s. 119
Apaoki, s. 82, 91

- Arap, Araplar, s. 31, 38, 39,
45, 59, 85...
Ardakû, s. 26
Arpad, s. 103
Arslan Hatun, s. 142
Artahuşmisen, s. 20, 23
Arûfî (Avrupa), s. 106
Asfâr el-Clî, s. 22
Askeller, s. 100
Asparuh, s. 111
Attilâ, s. 70, 77, 125, 130, 140.
141
Avarlar, s. 111
Avfî, s. 86, 89, 98, 100
Aynî, s. 125, 142

B

- Bâb el-Türk (Türk Kapısı),
s. 23
Bâcâğ, s. 42
Bağdad (Medînet el-Selâm),
s. 21, 23, 28, 39, 51, 64,
66, 142
Balballar, s. 36, 111
Barancer, s. 57
Barda'a, s. 106
Bâris el-Saklâbî, s. 20, 21, 29,
Barthold, s. 23, 98
Basmiller, s. 95
Başgurt, Başgurtlar, s. 19, 40,
42, 78, 95, 104, 122, 126,
139...

- Bay (Üglen) (Ülgen), s. 136, 139
 baydara, s. 127
 Bayıktımâl, s. 142
 Bâynâh (Mayna), s. 43
 Bayundur, s. 86
 Bedvâ, s. 89, 100
 Behl, s. 92
 Beltirler, s. 118, 127, 128, 136, 142
 Benû Kays b. Sa'lebe, s. 116
 Berke-hân, s. 44, 45
 Berkiyâruk, s. 97
 Beğ-balık, s. 87
 Beyaz Hazarlar, s. 123
 Beykend, s. 22, 24
 bezoari madeni, s. 85
 Bıltıvâr (İlteber, Yıltıvâr), s. 106
 Buntus Denizi, s. 98
 Bilge Kağan, s. 130, 141
 Binbir gece masalları, s. 50
 el-Bîrûnî, s. 61, 77, 98, 117, 122
 Börte-çine, s. 119
 Buğraç kabilesi, s. 83, 85
 Buğra-hân, s. 99
 Buharâ-hudâ, s. 126
 Buhârî, s. 143
 Bulâklar, s. 100
 Bulgar, Blugarlar, s. 19, 20, 21, 25, 26, 35, 39, 42, 43, 44, 46, 47 - 67, ...
 Bulgar şehri, s. 58, 63, 6
- Bûlûkiyye, s. 50
 Burdâs, Burdaslar, s. 103, 118
 Bursûlâ, s. 44
 Buryatlar, 134
- C
- Ca'fer b. Abdullah (Almuş...) s. 47
 Câhâ, s. 41
 Câhız, s. 87, 89, 100
 Câhiliyye Devri, s. 31, 67, 116, 115, 127, 128, 133, 139
 Cahş (Sagız), s. 40
 Câm (Emba), s. 40
 Câvşîğır, s. 77
 Câvşız, s. 43, 61
 Cayındı, s. 89
 Cayih (Yayık, Ural nehri), s. 41
 Cebbûye, Cebğûye (Yabgû), s. 37
 Cend, s. 131
 Cengiz-hân, s. 43, 113, 119, 124
 el-Ceyhânî, M. b. Ahmed, s. 22, 102
 Ceyhun, s. 22, 25, 27, 28, 77, 84, 89, 104, 117
 Cibâl, s. 21
 Cirimsân, s. 43
 Cîr, s. 29
 Codex Comanicus, s. 140

Cumul, Cumullar, s. 89, 95
 Cund Serahs, s. 24
 Cüzecân, s. 85
 Cücenler, s. 113
 Cürçân, s. 35, 66, 120, 131, 134
 Cürçâniyye, s. 26, 27, 29, 34, 44, 114
 Cüveynî, s. 61, 97,

Ç

Çaruklar, s. 95
 Çiğil, Çiğiller, s. 84, 89, 95, 99, 100, 115
 Çiğil şehri ve köyü, s. 84
 Çin Seddi, s. 59
 Çû havzası, s. 89, 100
 Çuşanlar, s. 124
 Çuvaş kabilisi, s. 60

D

Dâ'i el-Sağır el-H. b. Kâsım, s. 22
 Dâmegân, s. 22
 Dâr el-Bâbüneç, s. 80
 Demirkapı, s. 59
 Derbend, s. 59, 115
 Deakere, s. 21
 Diyâle, s. 21
 Dorystolon, s. 72
 Duna (Tuna), s. 104

E

Ebû Bekr el-Siddîk, s. 50

Ebû Dülef, s. 41, 82, 83 - 90, 91, 99, 101, 112, 115, 116, 121, 128, 131, 139...
 Ebu'l-Fidâ, s. 54
 Ebû Firâs el-Hamdânî, s. 142
 Ebû Hâmid el-Endelüsî, s. 59, 62, 66

Ebû Sa'îd, s. 125
 Ebû Ubeyd el-Bekrî, s. 126
 Eclâd, s. 86
 Eftalitler, s. 116, 124, 129, 140, 141

Ekinci b. Koçkar, s. 97, 98
 Eliade, Mircea, s. 126
 Emevîler, s. 39, 61, 85, 89, 113, 122

Emin el-Râzî, s. 66, 73, 78
 Erden (Zagsibay), s. 40
 Ergler, s. 99
 Erhaz (İrgiz), s. 42
 Erisiyye, s. 114
 Erklik, s. 122, 134, 139
 Erman, s. 132

Ermeniyye denizi, s. 98
 Ersâniyye, s. 134
 Eskil, s. 60, 61, 64
 Estonya, s. 50
 Etil, s. 58, 64, 66, 77, 79, 80, 102, 103, 104, 113, 114, 115, 121, 123, 130

Etrak (el-Katağan oğlu Etrak), s. 37, 38, 39, 129

F

- faginûn, s. 99
 fanca, s. 138
 Fârâb, s. 131
 el-Fazl b. Mûsâ el-Nasrânî,
 s. 23, 24, 47
 Firdevsî, s. 107
 Firebr, s. 22
 Fredreiche Barbarossa, s. 128

G

- Galinos, s. 106, 107, 108
 Gerdizî, s. 83, 86, 87, 89, 99,
 100
 Gibert, s. 118
 Gîtrif b. Attâb, s. 24, 29
 el-gîtrîfiyye, s. 24
 Gmelin, s. 124, 132
 Gok, s. 59
 Goldealer, s. 137, 238, 142
 (Goldlar)
 Göktürkler, s. 89, 117, 118,
 121, 122, 140
 Griakov, s. 141
 de Guignes, s. 116
 Guillen, s. 118
 Guiras, s. 127
 Guz, bk. Oğuz
 Güğerginler, s. 100

H

- Hajerât, s. 105
 Hâkân, s. 76, 77, 78, 79, 80,
 106, 120, 119, 121, 123

- halenç, s. 61
 Hallece (Khelletché), s. 58,
 60
 Hâmid b. el-Abbâs, s. 45
 Hammûya Kûsâ, s. 22
 Hanbalğ, s. 80, 102, 123
 Harezmi, Harezmîler, s. 20,
 22, 23, 25, 26, 29, 32, 35,
 49, 61, 96, 105, 112, 123,
 131
 el-Hargâh, s. 83
 Hârûn el-Reşid, s. 24, 80, 114,
 123
 Hatây-nâne, s. 107
 hayât el-henek otu, s. 85
 Hazar, Hazarlar, s. 19, 20,
 35, 39, 41, 46, 59, 63, 64,
 76, 78, 80, 95, 102, 104,
 106, 111, 113, 116 - 123,
 131, 134...
 Hazar Hâkânı, s. 20, 103
 Hazârân, s. 102, 115, 120,
 122
 hazz, s. 79, 120
 Hel, s. 71
 helle ağacı, s. 90
 Hemedan, s. 21
 Heraklius, s. 122
 Herodot, s. 113, 115, 124,
 125, 126, 141
 Herüller, s. 69
 Heski, Heskeller, s. 89, 100
 Hipokrat, s. 106, 107, 108
 Hitaylar (Kitaylar), s. 91,

92, 95, 97
 Hıve, s. 20
 Hiyong-nular, s. 112, 115,
 122, 124, 125, 128, 140,
 42
 Houhan-ya, s. 115
 Hudûd el-âlem, s. 35, 61, 84,
 99, 100
 Hulvân, s. 21
 Hun, Hunlar (Kun, Kunlar),
 s. 38, 70, 97, 98, 113, 117
 hûş (kaynağacı), s. 40
 hutüvv, s. 62
 Huvâr el-Rey, s. 21, 22
 Huvâre, s. 131
 Hüdâbendâ, s. 125
 Hülâgû, s. 124

İ

ıduk, iduk, s. 128
 İğraklar, s. 95
 İsedonlar, s. 126, 141
 Issık-göl, s. 89

İ

İbn el-Adım, s. 37
 İbn Battûta, s. 45, 46, 55,
 124, 127, 128, 129, 132, 141
 İbn el-Cevzi, s. 142
 İbn el-Esfr, s. 97
 İbn el-Fakih, s. 61, 89, 107
 İbn Fazlân, s. 19, 23 - 26, 30,
 36, 37, 41 - 45, 49 - 55, 60 -
 65, 67, 78 - 80, 84, 101,

111, - 116, 119...
 İbn el-Furât, s. 20, 23, 24
 İbn Havkal, s. 29, 42, 44, 60,
 65, 79, 80, 103, 115, 117,
 120, 119, 131
 İbn Hurdâdbih, s. 66, 134
 İbn Kârin, Şervîn b. Rüstüm,
 s. 22
 İbn Miskeveyh, s. 65
 İbn Rusteh, s. 53, 54, 61, 63,
 64, 65, 66, 70, 80, 125, 126,
 134
 İdrisi, s. 41
 İki, s. 86
 İlguz, s. 39
 İli nehri, s. 99
 İlteber, s. 20
 İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahâ-
 nî, s. 126, 143
 İmak, s. 86
 İmam, Abdülkadir, s. 116, 132
 İrtiq, s. 86, 101, 136
 İsfah, s. 80, 131
 İshak b. Kündlicik, s. 70
 İskender, s. 66
 İskit, İskitler, s. 38, 65, 70,
 106, 107, 108, 113, 115 -
 117, 125, 126, 132
 İskitiyye, s. 107
 İslâm Ansiklopedisi, s. 19
 İslâvlar (Sakâlibe), s. 19,
 59, 60, 70, 84, 95, 104, 105,
 111

İstihraf, s. 29, 42, 79, 111, 114,
119, 123, 131, 134, 135

İstiyâ - kent, s. 131

İşâ (Hâkân-bek), s. 76

J

Jettimar, s. 28

Jordanes, s. 141

K

Kâbe, s. 86

Kalan, s. 138

kalansuva, s. 54

Kâlln b. el-Şahir, s. 82

Kalmuklar, s. 115, 132

kam, s. 121

Kama, s. 58, 60, 131

Kansu, 98

Kara Hazarlar, s. 120, 122

Karabalgasun, 91

Karahanlılar, s. 83, 84, 85, 89,
99

Kara-hitaylar (Kitây), s. 91

Karakalpıklar, s. 142

Karluk, Kariuklar, s. 37, 84,

87, 89, 90, 95, 97, 99, 100,

112, 117, 123, 131, 139

Karmîşin (Kirmanşah), s. 21

Kastek geçidi, s. 100

Kaşgar, s. 83, 84, 99

Kaşgarî, Mahmud, s. 25, 84,

87, 95, 96, 97, 99, 100, 102,

111, 119, 125, 126, 128,

139, 141

Kât, s. 25, 26

el-Katağan, s. 37, 129

Kây, Kaylar, s. 97, 95, 98

kayın ağacı, s. 40, 61

Kazan, s. 134

kazatori, s. 138

Kazvinî, s. 65, 116

kem, s. 121

Kerdellîler, s. 26

Kermes, s. 26

Kılâvus (kılavuz), s. 29

Kıpçak, Kıpçaklar, s. 25, 86,

95, 97, 98, 102

Kırgızlar, s. 25, 55, 86, 88,

91, 95, 98 - 100, 117, 118,

130, 140, 141

Kimâk, Kimaklar, s. 52, 86 -

88, 99, 100 - 102, 128, 131,

133

Kinâl (Kine), s. 42

Kît, s. 29

Kitâb el-Buldân, s. 106

Kitâb el-Memalik ve'l-Mesâ-

lik, s. 22

Kitanlar, Kitay ve Kitâyân-

lar (Hitay), s. 91, 92, 97,

98, 118, 123

Kivâlin, s. 89, 100

Komanlar (Kıpçaklar), s.

118, 140, 130

Konculu (Kundurtcka), 42

Konstantin Porphyrogénêtus,

72, 135

Koryaklar, s. 138

Kovalevsky, s. 62, 72, 73
 Kubbet el-Zeheb, s. 55
 Kubrat, s. 111
 Kucâ, s. 99, 83
 Kûmis, s. 21
 Kun, Kunlar (Hun...), s. 97
 Kur'ân, s. 31, 51, 57, 59, 82, 114
 Kurday geçidi, s. 100
 Kurgan, s. 129
 Kurum (Bulgar kralı), s. 72, 126
 Nikeforas I, s. 126
 Kuşmahân, s. 22
 Kutluk, Kutluklar, s. 90, 91,
 Kutrigurlar, s. 111
 Kuyâba (Kiev), s. 120
 Küzerkin (Kül-erkin), s. 34, 35, 37, 39
 Küçük Yınâl, s. 35
 Kül-Tegin, s. 140
 Künde, Kündü, Kündür - Hâkân, s. 76, 77, 104

L

Ladoga gölü, s. 51
 Lav'arlar, s. 102
 Leon V, s. 72
 Leon Discre, s. 65, 72
 Leylâ b. Nu'mân, s. 22

M

Macar, Macarlar, s. 41, 42, 76, 98, 103 - 105

Makdisî, s. 97, 114, 124, 140
 Makrîzî, s. 113, 143
 Mangışlak, s. 102
 Mânî, s. 87, 139
 Marco Polo, s. 46, 64, 66, 69, 89, 116, 124, 125, 132
 Marquart, s. 86, 98
 Martini, Le P., s. 124
 Masegetler, s. 141
 Mehdi (Halife), s. 89
 el-Melik el-Sâlih İsmâil, s. 143
 Me'mûn, s. 114
 Menander Protector, s. 107
 Mengü Kağan, s. 124, 133
 Menkhoz ırmağı, s. 118
 Merv, s. 22, 24, 38, 40
 Mervân II, s. 123
 Mervezî, Şerefüzzamân, s. 52, 54, 62, 76, 84, 89, 95 - 98, 100, 101, 103 - 108, 133
 merz, s. 67
 Mes'ûdî, s. 65, 66, 72, 70, 111 - 113, 116, 119, 123, 131, 134
 Minorsky, V., s. 100, 105, 134
 Minusinsk, s. 118
 Moğollar, s. 43, 45, 46, 54, 55, 59, 72, 79
 Mo-holar, s. 98, 118
 Mondavslar, s. 126
 Mortvanlar, s. 103
 Muhammed b. Süleymân, s.

19

- Muhammediyye, s. 24
 el-Muktedir-billâh, s. 19, 20,
 45, 46, 111
 Mu'tasım-billâh, s. 119
 Mûye dağı, s. 123
 Mürûc el-Zeheb, s. 119
 Müseyyeb, s. 24, 29
 Müseyyebiyye, s. 24, 29

N

- Nasr b. Ahmed b. İsmâil el-
 Sâmanî, s. 23, 82, 83
 Nasriyye, s. 101
 Nastur, s. 97
 Necâ, s. 83
 Nehravân, s. 21
 Nerşahi, s. 126
 Nezîr el-Haramî, s. 20, 21
 25, 38
 nigman, s. 138
 Nilgaz, s. 86
 Nişâbûr, s. 22
 Niyasnâ, s. 43
 Nizâmî, s. 66, 130
 Uoan-ula, s. 142
 Noan-ula, s. 142
 Nûreddîn Mahmûd b. Zengî,
 s. 143

O

- Oglakty, s. 128
 Oğuz, Oğuzlar, s. 26, 29 - 31, ...
 Oğuz Cephesi, s. 131

- onganlar, s. 139, 132
 Ordu - kent (Kaşgar), s. 83
 Orhun Âbideleri, s. 87, 96,
 126
 Ostiyaklar, s. 88, 142

Ö

- Ölüm Meleği, s. 70, 71, 73, 74
 Ömer b. el-Hattâb, s. 46
 Özbek-han, s. 45, 55
 Öz-kent, s. 131

P

- Panonya, s. 111
 Pây-bâf, s. 35, 40
 Pazırık, s. 117, 125, 137, 128,
 142
 Peçenekler, s. 41, 42, 84, 95,
 98, 101, 96, 97, 103, 104,
 124, 134
 Pei-che, s. 118
 Pei-lon-fong-son, s. 124
 Pien-yi-tien, s. 132
 Pckarski, s. 128
 Plan Carpin, s. 113, 115, 122,
 127 - 134
 Polianesler, s. 134
 Proben, s. 118
 Procapius, s. 65, 124

R

- Le Recueil des Voyages, s.
 115
 Reşûdiddîn, s. 96, 124
 Rey, s. 21

Ribât-ı Tâhir b. Ali (Tâhi-
riyye), s. 22
Ribât-ı Zemcân (Bâb el-
Türk), s. 23, 29
Rubrouck, s. 42, 111, 122,
127, 128, 132, 133, 140
Rum denizi, s. 104
Rus, Ruslar, s. 19, 30, 44,
51, 56, 61, 64 - 76, 89, 95,
103 ...
Rusya, s. 41, 42, 64

S

el-Sâbî, s. 21
Sâbir (Sibir), s. 122
Sâhrec, s. 53
Sâibe, s. 128
Saka, Sakalar, s. 50, 107
Sakâlibe (İslavlar), s. 19, 20,
25, 43, 63, 64, 80, 84, 102,
111, 114, 120, 134
Sâleviyye, s. 134
Sâmânîler, s. 21, 23, 25, 26,
29, 112
Samûr (Samara), s. 42
Sarı Saltuk, s. 130
Sarı Uygurlar, s. 97, 98, 137
Sarıgöçen, s. 80, 102
Sauvaire, s. 24
Sâve, s. 21
Sayan dağları, s. 88
Selçuklular, s. 37, 97
Semender, s. 80, 113, 114,
122, 123

Semerikand, s. 131
Semerkandî, s. 24
Sencer (Sultan), s. 97, 131
Serahs, s. 22
Sessiz değişim, s. 51, 101
Sevsen el-Rasâî, s. 20, 21, 52
Seyfî, s. 132, 140
Seyhun, s. 89
Sibir, s. 122
Sibiryâ, s. 52, 116, 121, 124,
126, 132
Simnân, s. 22
Siyenpîler, 130
Slovenler, s. 134, 135
Spencer, H., s. 118
Subaşı, s. 37, 39, 120
Sufra, s. 40
Sûh (sok), s. 42
Sukub, s. 80
Su'lûk, M. b. Ali, s. 21
Surnâta, s. 107
Suvâr, s. 60
Suvâr şehri, s. 60
Suyâb, s. 80
Süclü, Süclü, s. 46
Şâleymân b. Rabîat el-Bâhilî,
v. 113
Şâleymân el-Tâcir, s. 127
Şüt-kent, s. 131

Ş

Şâh-mârân, s. 50
Şâkirî, s. 96
Şahş, s. 131

Şâric, s. 104
 Şâriye, Şâriiler, s. 97, 98
 Şâş (Taşkent), s. 131
 Şebbâz, s. 25
 Şehristân, s. 25
 Şuvit, s. 104

T

Tabarî, s. 89, 119, 126
 Tabaristan, s. 120, 131, 134
 Tabâtabâî, s. 35
 tabık, s. 127
 Tâğ, s. 30, 37
 Tahtâh, s. 83
 Talas, s. 84, 89
 Taman Yarımadası, s. 134
 Tangutlar, s. 95
 Taraz, s. 131
 Tarhan, s. 39, 40
 Tatar, Tatarlar, s. 86, 95, 118
 Tavgaçlar, s. 95
 tâzice, s. 26
 Tchao-kium, s. 115
 Tegîn el-Türkî (Tegîn el-Hâssa), s. 20, 25, 29, 30, 52
 Tercümân Sellâm, s. 54
 Tevrat, s. 59
 Thikomirov, s. 13 5
 Tibet, s. 86
 Tiflis, s. 102
 Tiyen-şan, s. 99, 100
 Tmutarakan Rusları, s. 134

Toharistan, s. 89
 Tokuz - Oğuzlar, s. 87, 88, 89, 96, 99, 100, 131
 Tonyukuk, s. 121, 130
 Tonguzlar, s. 118, 132
 Tokuz - Oğuz - hâkân, Tokuz hâkân, s. 76, 96
 Tour-hauth, s. 124
 tudun, s. 124
 Tuhsiler, Tuhsin, s. 84, 89, 95., 99, 100
 Tu-kiyular, s. 112, 115, 119, 124, 129, 130, 133
 Tûlâs kabilcisi, s. 102
 Tûlis dağı, s. 89, 100
 Tului, s. 125
 Tu-polar, 140
 Turfan, s. 141
 Tûrlar, s. 107
 tutuk, s. 86
 Tuyu-huenler, s. 113
 tümülüsler, s. 140
 Türgiş, Türgişler, s. 100
 Türk, Türkler, s. 19, 20, 30 - 40, 42, 43, 45, 46, 54, 55, 59, 69, 75, 76, 79
 Türk Çadırı, s. 28, 29, 37, 55
 Türk Kapısı, s. 29
 Türkmen, Türkmenler, s. 31, 96, 97, 98

U

Umay, s. 40, 139
 Umur Bey, s. 142

Ural (Yayık), s. 41, 131

Uran, s. 43

Urem, s. 43

Urenhalar, s. 139

Urfalı Matius, s. 97

Urmiye gölü, s. 98

Usrüşene, s. 119

Utigurlar, s. 111

el-Utruş, s. 22

Uygur, Uygurlar, s. 55, 76,
87, 88, 89, 95, 96, 97, 117,
118, 132

Uzil (Oyıl), s. 40

†

Üç - ğüz, s. 96

Ülgen (Bay Ülgen), s. 40

Üst-yurt, s. 29, 131

V

Vabnâ (Küçük Ankati), s. 41

Van gölü, s. 98

Varegler, s. 64, 76, 135

Vasş (Wahş), s. 41

Vassaf, s. 124

Vatîğ (Utkâ), s. 43

Vies (Visû), s. 51

Vikingler, s. 19, 65, 66, 105,
135

Virâğ, s. 60

Visû, s. 51, 57, 58

Vladimir, s. 105

Volga, s. 41, 53, 58, 63, 66,
77, 104, 111, 113

Vuhuanlar, s. 133

Vu-kieler, s. 118

Y

Yabgû, s. 34, 35, 37, 89

Yabgulular, s. 25, 89, 95

Yahyâ b. Zeyd, s. 85

Ya'kûbî, s. 89, 106

Yâkût, s. 76, 86, 87, 112, 116,
123, 127

Yakutlar, s. 118, 140

Yayık nehri, s. 41, 131, 139

Ye'cûc ve Me'cûc, s. 59, 120

Yeni-kent, s. 131

yada taş, s. 87

Yenisey, s. 88, 130

Yıltıvâr (İlteber), s. 20, 46

Yımâklar (Kimâklar), s. 95

Yınal, s. 39, 40

Yuanlar, s. 130

Yuğlar, s. 140 - 142

yupa, s. 40, 136

Yura, s. 51

Yûsuf b. Ebi'l-Sâc, s. 21

Z

Zajackowski, s. 76

Zameân, s. 29

Zeki Velîdî Toğan, s. 37, 60,
61, 65, 79, 134, 135

Zelenin, s. 139

Yağındî (Tchagan), s. 40

Yağma, Yağmalar, s. 95, 99,
100

Zevâc il-mâkt, s. 116

Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn, s.
85

رحلة ابن فضلان

وقد اعتنى باستنساخها من نسخة مكتبة الشهيد الرضوي بخراسان
وقابلها مع مقتطفات ياقوت الحموي وغيره منها واهتم بطبعها

١. زكى وليدى طوغان

1. (196*) هذا <كتاب> أحمد بن فضلان بن العباس بن راشد
بن حماد حولى محمد بن سليمان رسول القنطرة الى ملك العقالية
يذكر فيه ما شاهد في بلد الترك والحزر والزرز والعقالية والباشغور
وغيرهم من اختلاف مذاهبهم (1117*) واختيار ملوكهم واحوالهم في كثير
من امورهم.

5 <قال> أحمد بن فضلان: <لا وصل كتاب المش* بن (ال:شلكي)*
ببطوار* ملك العقالية الى امير المؤمنين القنطرة يسئله فيه البعثة
اليه عن يقفه في الدين ويعرفه شرايع الاسلام ويبنى له مسجدا
وينصب له منبرا ليقيم عليه الدعوة له في جميع بلده واقطار مملكته*
ويسئله بقاء حصن يتحصن فيه من الملوك المخالفين له* أجيب الى >
10 ما حال من <ذلك وكان السفير فيه* نذير الحرمي* فتدبت انا لقراءة*
الكتاب عليه وتسلم ما اهدى اليه* والاشراف على الفقهاء والمعلمين*
وسبب له بالمال المحمول اليه لبناء* ما ذكرناه وللجراية على
الفقهاء والمعلمين على النبعة المعروفة بارتشميش* من ارض

(a) Y: رسالة عليها (b) Y: اسم (c) Y: فيها (d) M: اختلاف
(e) كما في Y نسخة اركسيف، وفي M: الحسن (f) كما في 30، وفي Y: ايضا
(g) M و Y: بطوار (h) كما في Y. وفي M: في بلده وجميع مملكته
(i) Y: له (k) M: قدمت Y: تجليت انا بخراسان (l) M: بغير اعيان
(m) M: بارتشميش

Ibn Fazlan Seyahatnâmesi'nin 1939'da Leipzig'te Z. Velkî Togan tarafından bastırılan arapça metninden bir sahife.

La relation du voyage d'Ibn Fodlân chez les Bulgares de la Volga

En l'année 921, le gouvernement du calife 'abbâsîde Muqtadir envoya au roi des Bulgares de la Volga, qui s'intitulait roi des « Saqûliba » (proprement « des Slaves ») (1), une ambassade dans laquelle se trouvait un secrétaire appelé Ahmed ibn Fadlân, qui nous a laissé du voyage effectué par cette ambassade, une relation extrêmement intéressante. C'est l'un des textes les plus curieux de la littérature de voyages chez les Arabes. Elle ne fut connue pendant longtemps que par la version incomplète que nous avait conservée le Dictionnaire géographique de Yâqût dans les articles Ilit (Atih), Bachgird, Bulghâr, Khazar, Khudrîzm, Rûs. Cette version fut publiée et étudiée dès 1823 par Fraehn (2). En 1923, un siècle après, Ahmed Zeki Validî Toğan découvrait en Perse, à Meshhed, un manuscrit contenant une partie du Kitâb al-Bulûkân d'Ibn al-Faqlh, deux siècles d'Abû Dulaf Mi'sar b. al-Muhalhil et un texte plus complet de la relation d'Ibn Fadlân. En 1939, Zeki Validî donnait de ce nouveau texte une édition avec une traduction allemande, précédée d'une introduction détaillée et suivie de nombreux et curieux extraits d'une valeur inestimable sur toutes les questions d'ordre linguistique, ethnographique et historique que pose cette Relation; cet ouvrage est une mine extraordinaire de renseignements

(1) Voir plus loin (n. 37) sur la valeur de ce mot qui s'applique non seulement aux Slaves proprement dits, mais à plusieurs autres peuples du nord et de l'est de l'Europe.

(2) Sur les articles que Fraehn y a remarqués et les différentes études postérieures sur cette Relation, voir Brunschwanz, I 107, Reppel, I 468, III 1.267. Cf. aussi Henning, dans Thor Iulian, XVII (1933), 248 sq. III, II 293 (Ibn Fadlân). Le texte de Yâqût se trouve aussi dans Seppel, *Revue germanicorum fontes arabici*, 68 67.

Ibn Farlan, Seyyahatnâme'sin Farmanın tercümesinin önsözünden bir sahife. (1068'de Cezayir'de basılmıştır.)

روس بضم اوله وسكون ثانيه وسين مهملة وبقال' لهم رس
بغير واوامة من الاسم' بلادم متاخمة للصقالبة والترك ولهم
لغة' براسها ودين وشريعة لا يشاركون فيها احد وقال القنسى
هم فى جزيرة وبية يحيط بها بحيرة ومى حصن لهم من
ارادم وجملتهم من التقدير مائة الى " انسان وليس" لهم زرع
ولا ضرع والصقالبة يغيرون عليهم ويأخذون اموالهم واد
ولذ لاحتم مولود القا اليه سينا وقال له ليس لك الا ما
تكسبه سيفك واد حكم ملكهم بين خصمين" بشى ولم
يرضيا به قال لهما تحاكما بسيفيكما" فام السيفين كان احد
كانت الغلبة له وهم الذين استولوا على برذعة سنة" وانتكوما
حتى ردم الله منهم" وابادم وقرات فى رسالة احد بن
فضلان بن عباس بن راشد بن حاد مولى محمد بن سليمان
رسول المنذر الى ملك الصقالبة حكى فيها ما عاينه منذ انفصل عنه
بغداد الى ان عاد اليها" فكبت ما ذكره على وجهه استعجابا" به

**İbn Fazlân Seyahatnâmesi 1823'de St. Petersburg'
da arapça aslı ve almanca tercümesiyle birlikte
C. M. Frähn tarafından neşredilmiştir. Büyük bir
emek mahsulü olan bu baskıdan bir sahifeyi yukarıda
görmektesiniz.**

مَطْبُوعَاتُ الْمَجْمَعِ الْعِلْمِيِّ الْعَبَّاسِيِّ بِدِمَشْقَ

رِسَالَةُ الرَّابِضِ فَضْلَانَ

أَحْمَدُ بْنُ فَضْلَانَ بْنِ الْعَبَّاسِ بْنِ رَاشِدِ بْنِ حَمَّادٍ

فِي وَصْفِ الرَّمْلَةِ الْبِلَاحِ الْكُرْسِيِّ وَخَزَرِ الْوَرُوسِ وَالْغَابِلَةِ

سَنَةِ ٣٠٩ هـ - ٩٢١ م

مُعَقَّدًا وَعَلَى عِلْمِهَا وَتَقَرُّمِهَا

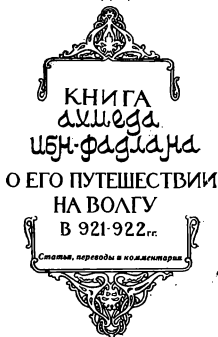
الدُّكْتُورُ سَامِي الدَّهَّانُ

عَضُدُ الدِّينِ الْعَامِلِيُّ لَعَبْرِي بَيْتُهُ

Bu Faslân Seyahatnâmesi'nin 1959'da Şam'da Dr. Sami el Dehan tarafından notlar ve açıklamalarla yapılan baskısının kapak sahifesi.

А. П. КОВАЛЕВСКИЙ

*доктор исторических наук,
профессор*

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХАРЬКОВСКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени А. М. ГОРЬКОГО
Харьков 1989

İbn Fazlan Seyahatnâmesi'nin
Kuşça tercümesinin kapak sahifesi.

— S O N —

BU KİTAP...

Batılı bilginlerin 150 yıldanberi üzerine eğildikleri ve Almanca, Fransızca, Farsça, Rusça, hattâ Japoncaya bile tercüme edilen bu seyahatnâmenin, Türkçeye hâlâ çevrilmemiş olması, millî kültürümüzde üzücü bir boşluk teşkil etmekteydi. Batılı türkolog ve oriyentalistlerin daha 1823'lerde inceleyip neşr ettikleri bu temel eseri, değerli araştırmacı Dr. Ramazan Şeşen mühim ilâve ve notlarla dilimize kazandırmış bulunmaktadır. Kitap, Rus kavminin onuncu asırdaki hâli, İslâm'dan önceki Türkistan'daki dinî ve sosyâl durum hakkındaki satırlarıyla her Türk münevverinin ilgi, dikkat ve ibret ile okuması gereken bir ana kaynaktır.

BEDİR YAYINEVİ

